

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

Н.Б. Голуб, Г.Т. Шелехова, А.В. Ярмолюк, В.І. Новосьолова

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 КЛАС

*Підручник
для закладів загальної середньої освіти
з українською мовою навчання*

Київ
Видавничий дім «Сам»
2017

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)
У45

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України від 08.07.2014 № 1/11-10478)*

Українська мова, 5 клас, для шкіл з українською мовою навчання : підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / Голуб Н.Б., Новосьолова В.І., Шелехова Г.Т.,
У45 Ярмолюк А.В. — К. : Видавничий дім «Сам», 2017. — 262 с .
ISBN 966-8714-38-5

Експериментальний підручник відповідає чинній навчальній програмі з української мови для 5 класу, побудований на засадах компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів. Подані в ньому вправи, завдання й запитання утворюють цілісну дидактичну систему, яка характеризується спрямованістю на досягнення кінцевих результатів, передбачених навчальною програмою, наступністю між завданнями, відповідністю послідовності й змісту завдань логіці засвоєння мовного матеріалу, неперервністю впливу на формування в учнів мовних умінь і навичок, вправності в усіх видах мовленнєвої діяльності з урахуванням життєвих ситуацій.

Для учнів 5 класу загальних закладів освіти з українською мовою навчання.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ISBN 966-8714-38-5

© Інститут педагогіки НАПН України, 2017
© Голуб Н.Б., Новосьолова В.І.,
Шелехова Г.Т., Ярмолюк А.В., 2017
© Видавничий дім «Сам», 2017

Передмова

Дорогі друзі! Вітаємо вас із новим навчальним роком!

Навчання української мови у 5 класі виведе тебе на вищий і водночас цікавіший етап пізнання її. Ти дізнаєшся багато нового про мову українського народу, пізнаєш красу й естетику її звучання, особливості української графіки, поринеш у незвіданий світ лексичного й фразеологічного розмаїття.

Людей, що присвячують своє життя вивченню й дослідженню різних аспектів мови, називають мовознавцями. Для них мова з численними її правилами й законами є сенсом і змістом професійної діяльності. Для людей інших професій, для дошкільнят, учнів і студентів мова є засобом пізнання світу, нагромадження досвіду, осмислення побаченого й почутого, засобом обміну інформацією, представлення себе навколишньому світові, засобом облаштування себе в цьому складному й багатоманітному світі, а також засобом формування культури й естетичного смаку.

Запам'ятай: ті правила й закони мови, що здаються на перший погляд нецікавими й непотрібними, насправді є для тебе магічним ключем, що з легкістю відчинятиме будь-які двері на шляху до порозуміння й самоствердження. Сучасний світ потребує освіченої, активної, енергійної й відповідальної молоді. Якісним показником освіченості людини є її мовлення, вправність у застосуванні мови для розв'язання проблем у різних життєвих ситуаціях. Отже, вивчаючи мову, пам'ятай про це.

За допомогою підручника ти не лише засвоюватимеш правила, а й будеш навчатися застосовувати їх на практиці з користю для себе. Намагайся бути активним учасником дискусій на уроці, наполегливо шукай відповіді на всі запитання, прислухайся до порад і рекомендацій.

Щиро зичимо успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

* — з'ясуйте лексичне значення слова за тлумачним словником

** — доберіть синонім

? — поміркуйте

 — виконайте домашнє завдання

!!! — зверніть увагу

 — виконайте творче завдання.

 — відредагуйте текст або речення

 — збагачуйте своє мовлення

!?! — матеріал для спостереження

 — плекайте культуру мовлення

 — завдання підвищеної трудності

☒ — самоконтроль

 — робота в парах і групах

дві крапки (..) — пропущені букви;

три крапки (...) — пропущене слово

 — рефлексія

❖ — робота з текстом

○ — гра

 — ситуація

 — етикет

ВСТУП

§ 1. Значення мови в суспільстві.

Українська мова — державна мова України

Українська мова — найбільша цінність українського народу

*Ти в чистих росах світанкових.
Ти в руті-м'яті і в любистку.
Ти — лепет милий із колиски.
Ти — завжди рідний мамин голос.
Ти — золотавий хлібний колос...*

О. Леонтієва

Людська мова — величний дарунок природи! Мові ми завдячуємо тим, що можемо спілкуватися, передавати свої думки на відстані. Засобами мови позначаємо себе як націю, пізнаємо світ, даємо назву кожному предметові, явищу, дії чи ознаці. Мова формує наші думки, допомагає передати почуття й емоції, поділитися переживаннями. Мова зберігає й передає багатовікові надбання культури.

Пам'ятайте: жодне суспільство не може існувати без мови. Бережіть мову, активно нею послуговуйтеся скрізь: удома, на дозвіллі, у школі, громадських місцях. Тільки так ви сприятимете розвитку мови!

Ніколи не зупиняйтеся у вивченні рідної мови.

❖ 1. І. Прочитайте текст. Яку проблему порушує автор? Чому мова є цінністю? Що призводить до зникнення мов?

За історію людства зникли понад 9 тисяч мов. У переліку таких називають давньогрецьку, арамейську, латину, санскрит, ведійську, асирійську, давньоруську, давньоперську... Втрата мов означає і втрату культур, світобачення, національної ідентичності. Зникають слова, культурні особливості й знання про світ. Чи можна оживити зниклі й гинучі мови? Історія свідчить, що так. У Японії, наприклад, за крок до зникнення перебувала мова айну. У кінці 1980-х років нею говорили 8 жителів острова Хоккайдо. Мову вдалося відновити, і нині нею говорять кілька тисяч осіб. Кожна мова непомітно привчає мовця думати особливим ладом:

на щось звертати увагу, чомусь надавати першорядного значення, щось ігнорувати. За словами фахівців, зникнення мови призводить до зникнення традицій, поезії, легенд, приказок і жартів. Гірко й страшно, коли мова вмирає неприродною смертю, маючи живих носіїв, які допустили перекручення, змішування, збідніння мови (З Інтернету).

● **II.** Визначте й запишіть ключові слова тексту, що виражають його основну думку. Зробіть усний детальний переказ тексту. Поміркуйте й скажіть, як уберегти мову від зникнення? Яке застосування мова має в сучасному суспільстві?

2. I. Прочитайте прислів'я, розкрийте зміст їх. Поясніть, що означають епітети *тепле, солодке, красне, гостре, добре, грубе, лагідне, м'яке, ласкаве* в поєднанні з іменником *слово*? Про яку дію йдеться, коли з іменником *слово* поєднуються дієслова *ранить, пече, гоїть, зцілює*?

1. Слово не стріла, а глибоко ранить. 2. Слово — не горобець, вилетить — не піймаєш. 3. Не слід слово витратити марно. 4. Від теплого слова й лід розмерзається. 5. Слова — ключі до серця. 6. Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться. 7. Краще переконувати словами, ніж кулаками. 8. Не говори, що знаєш, але знай, що говориш (*Нар. творчість*).

II. Як ви розумієте прислів'я «*Хто говорить, той сіє, хто слухає — пожинає*»? Чи правда, що від солодких слів буває гірко? Чому?

!?! 3. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте зміст кожного звертання до мови. Із чим письменник порівнює мову? Чому? Доберіть свої порівняння. Випишіть усі епітети, доповнивши їх своїми.

Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! У тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у лиху годину, і переможний гук лицарів у днину погідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого...

Арфо* серця мого! Люблю зажуру пісень твоїх, і невмирущий оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх. Скарбе мій єдиний, із тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе — перекотиполе, що його вітер несе в сіру безвість, у млу небуття...

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність...(С. *Плачинда*).

4. Прочитайте поетичні рядки. Підготуйтеся до дискусії на тему «*Що може слово?*». Підготуйте свої запитання. Поміркуйте також над тим, чи потрібно стерегтися слів і чому? Які слова є ліками, а які — пекучим трупком*? Яку пам'ять несуть у собі слова й від чого рятують?

Берегти слова... Стерегтися слів.
Бо слова — це ліки і пекучий трупок.
Слово — мить життя і печать віків.
Слово — крик зневіри.
Слово — порятунок.
Марія Морозенко

5. І. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? З чим порівнюється рідна мова?

РІДНЕ СЛОВО

О рідна мово! Коли замислюєшся над твоєю сутністю, то напрошується багато порівнянь.

Ти подібна до розквітлих весняних садів, бо в слові виявляється запашний цвіт культури нашого щедрого, талановитого й працьовитого народу.

Подібна й до чарівного дзеркала, що в ньому відображається вся Україна, видима й невидима, сучасна й минула — аж до найдавніших часів, із усіма історичними подіями, величними й трагічними, сумними й радісними.

Мов магніт, ти зближуєш, еднаєш людей у велику родину, ім'я якій — український народ, даєш відчуття родинного тепла й рідної домівки.

А ще тебе можна порівняти зі скарбницею, що зберігає коштовності народного досвіду, мудрих думок, високих почуттів, чарівних пісень, з якими кожен з нас відчуває себе Людиною.

Ти, як меч, що обороняє, захищає нас від сил зла, і як цілющий еліксир, який гоїть наші рани, оздоровлює надією й любов'ю.

Десятки, сотні порівнянь ще можна навести, але й вони не вичерпають, не розкривають до кінця того дива, яким ти є для нас, рідна мово! (*З журналу*).

ІІ. Підготуйте один із проектів: «З чим порівнюють мову поети», «Що може слово», «Епітети до слова *мова*».

6. І. Прочитайте виразно вірш. Що хотів висловити автор у своїй поезії? Як характеризує поет мову? Про які можливості мови йдеться у вірші? Як називають у народі людей, що зневажливо ставляться до рідної мови?

МОЯ МОВА

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і поміститися в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.
Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

 ІІ. Проаналізуйте свою роботу на уроці, продовживши речення: 1. Я сьогодні зробив (-ла)....;...досяг (-ла)... ; дізнався (-ла-), зміг (-ла)... ; зрозумів (-ла)...; подолав (-ла)...; навчився (-ла-)....

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

7. Прочитайте текст. Що, на вашу думку, мав би відповісти тато хлопчиків? Запишіть у вигляді діалогу їхню розмову.

Десятирічний американський хлопчик українського походження вперше подорожує Європою зі своїм татом. Після кількох днів перебування в Києві він запитує: «Тату, чому, коли ми були в Парижі, усі французи говорили французькою, коли ми були в Кракові, усі поляки говорили польською, а тут, у Києві, більшість українців говорять російською?»

Завдання 8. Розгляньте світлини, назвіть державні й народні символи України. До якої групи символів належить українська мова? Підготуйте й запишіть висловлення на тему «Чому треба берегти й плекати рідну мову?»

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Текст як продукт мовленнєвої діяльності. Докладний переказ тексту

Здобудеш освіту — побачиш більше світу

(говоримо, читаємо, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

1.1 Пригадайте, що ви знаєте про текст із початкових класів. Прочитайте й порівняйте інформацію у двох колонках. Чи можна стверджувати, що в обох із них наведено тексти?

Слово — не горобець, вилетить — не піймаєш. Удар забувається, а слово пам'ятається. Від теплого слова й лід тане. Умій сказати, умій і змовчати. Давши слово — держись, не давши — кріпись. Шабля ранить голову, а слово — душу. Рана від ножа загоїться, від злого слова — ніколи (<i>Нар. творчість</i>).	У кожного народу є багато письменників. І ми, українці, маємо їх у себе, а найбільший між ними — Тарас Григорович Шевченко. Він засобами простої народної мови написав свої невмирущі твори й тим уславив не тільки своє ім'я, а й ім'я дорогої йому України. Найбільше і найдорожче добро кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає й своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (<i>За Панасом Мирним</i>).
---	---

❖ **II.** Перевірте свої висновки, прочитавши відомості про текст, що подані нижче.

Ознаки тексту:

- група речень;
- речення об'єднані однією темою й основною думкою;
- послідовність і зв'язок між собою речень;
- тематична завершеність.

Текст — це група речень, поєднаних певним змістом (темою), основною думкою й граматично. Речення у тексті розташовані в певній послідовності, що забезпечує розгортання думки, і в сукупності становлять завершене ціле.

Тема — це те, про що розповідається в тексті. Тема є ознакою будь-якого висловлювання.

Основна думка — ключова ідея, що стверджується у тексті. Тема або основна думка можуть бути виражені в заголовку.

Граматичний зв'язок означає, що слова у реченнях, із яких складається текст, узгоджуються між собою за формою (наприклад, ставляться в тому самому часі — минулому, теперішньому тощо).

Засобами зв'язку речень у тексті можуть бути сполучники, займенники, прислівники, спільнокореневі слова, синоніми та ін.

Текст відображає задум автора, тобто мету, якої він хотів досягти, створюючи цей текст.

III. Визначте, що нового ви дізналися з теоретичних відомостей. Запам'ятайте ознаки тексту й дайте довільне визначення його (своїми словами). Яка тема й осно-

вна думка тексту? Укажіть засоби зв'язку речень у тексті. Який був задум у його автора? Чи всі з виділених ознак наявні в тексті? Доведіть.

❖ **IV.** Згрупуйте прислів'я за темами. Назвіть теми, до будь-якої з них доберіть 2-3 власні приклади. Прислів'я запам'ятайте. Знайдіть у них антоніми.

❖ **2. I.** Прочитайте текст мовчки й доберіть до нього заголовок. Що він виражає — тему чи основну думку? Доберіть синоніми до виділених зірочками слів.

Закінчилося літо. Ти пам'ятаєш, скільки було веселих ігор, спортивних змагань, важких, але цікавих походів, скільки пісень прозвучало біля вогнищ... Та все ж ти з нетерпінням чекав першого шкільного дзвоника! Подумай, чому щороку Першого вересня ти з радістю і хвилюванням** переступаєш поріг школи? Там на тебе чекають зустрічі з товаришами, їхні розповіді про літо. Будуть ігри на перерві, спортивні заняття. А ще тобі хочеться швидше податися в подорож — теж цікаву**, хоч і нелегку, — подорож** у Країну знань. І коли в середині навчального року шкільні дні тобі видадуться одноманітними, коли ти відчуєш втому, почнеш знехотя сідати за уроки**, коли почнеш лінуватися, шукати приводу, аби не виконати якесь із завдань, не прочитати задане правило, не вивчити напам'ять прочитане, пригадай, як поспішав ти до школи Першого вересня (*За М. Кондаковим*).

❖ **3.** Прочитайте мовчки текст. Визначте основну думку його. Доведіть, що в змісті тексту є все потрібне для розкриття теми й основної думки. Зверніть увагу, як починається текст і як завершується. Знайдіть слова, що виражають основну думку. Який цей текст: художній чи науковий? Доберіть синоніми до виділеного зірочками слова.

ШКОЛО МОЯ!

Школа моя! Радосте моя! Невпізнанною зробили тебе роки, а ти в моїй пам'яті живеш такою, якою я бачив тебе вперше. Ти живеш і житимеш завжди в серці як свідок неповторної юності.

Давненько все те було... Але його не забудеш, не викинеш із життя.

Нехай сьогодні недалеко від старої, занедбаної, гордо височить новозбудована школа. Вона молода, повна сил, зневажливо коситься на стару, присадкувату, почорнілу. Пишається** вікнами, важкими карнізами, хизується на всю околицю...

Ну що ж — кожному своє. Побажаємо новій школі побачити у своїх стінах стільки ж гарного й доброго, скільки його бачила стара, напівзабута, яка скромно, по-старечому тулиться до нової, молоді, задумливо прикинула під кронами напівусохлих осокорів і, можливо, у сумовитій задумі пригадає й неповторні дні (*За Ю. Збанацьким*).

4. I. Пригадайте з початкових класів, що ви знаєте про будову тексту. Скористайтесь своїми знаннями, визначаючи будову цього тексту.

II. Зіставте свої висновки з теоретичним матеріалом про будову тексту, наведеним нижче. Що в ньому є нового, порівняно з тим, що ви вже знаєте?

Тексти бувають різні за обсягом — великі й маленькі. Значні за обсягом тексти поділяють на частини по-різному:

1) наприклад, складниками тексту підручника є *розділи, підрозділи або параграфи, абзаци*;

2) складниками конкретного тексту є *зачин* (вступ, початок), *основна частина* (у ній розкривається основний зміст тексту) і *кінцівка* (завершальна частина, висновки).

Найменша частина будь-якого тексту складається з кількох речень, об'єднаних мікротемою, яка розкриває певну частину його теми. Зазвичай мікрочастина графічно виділяється в тексті як *абзац*, що починається з нового рядка. Проте абзац може виділяти й окреме інформативно важливе речення.

В абзаці виділяють тематичне речення, що виражає основну думку мікротеми й найчастіше міститься на його початку. Інші речення в абзаці розвивають, пояснюють чи уточнюють тематичне речення.

❖ **5. I.** Прочитайте текст. Визначте основну думку його й мікротеми. Розвиваючи певну тему, ми ніби рухаємося по східцях, переходячи від однієї частини до іншої. Ви вже знаєте, що частина загальної теми називається м і к р о т е м о ю. Вона здебільшого розкривається в декількох реченнях. Знайдіть слова, якими виражається основний зміст кожної мікротеми. Складіть простий план і запишіть його.

ОСВІТА КОЗАКІВ

Осередки освіти існували безпосередньо на запорізьких землях, а також у фортеці Січі.

У школі навчалися *письма, церковного читання, співу й музики*. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку *будувалася лікарня* для поранених і хворих козаків, а з іншого, — *школа*. У запорізьких школах *навчалися* козацькі діти, а також джури — *підлітки*, що бралися для виховання досвідченими *козаками* й військовою *старшиною* з України.

У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священика. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на *релігійному ґрунті*. Практику з *читання або співів* школярі проходили *в церкві* під час служби. *Учитель-наставник піклувався* не тільки про *знання*, виховання учня, а й про його *здоров'я*.

Загальноосвітня січова *школа* мала *самоврядування*. *Школярі* мали двох *отаманів*, яких обирали поміж себе, спільні кошти. *Навчатись* у січовій школі було *чимало бажаних*. Тому вона була *переповнена учнями*.

Набуваючи освіти, козацька *молодь* добре володіла *латинською мовою*, що тоді була мовою міжнародного спілкування. Латинська мова *була в пригоді* запорожцям під час їхніх закордонних походів і в *спілкуванні* з іноземними послами (*За С.Плохієм*).

Завдання II. Ви знаєте, що текст можна не тільки читати чи вивчати напам'ять, його можна переказувати докладно, стисло й вибірково. Перекажіть текст докладно в усній формі. Щоб зрозуміти його зміст і переказати, потрібно прочитати мовчки, дізнатися про нову інформацію в ньому. Під час читання виконайте такі дії:

1) ставте запитання й шукайте відповіді в тексті; 2) звертайте увагу на ті слова, які виділені, бо вони є *ключовими*; 3) подумайте, на які запитання відповідає кожний абзац; 4) визначте, яка інформація головна, а яка — другорядна.

Під час переказування скористайтеся складеним вами простим планом.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Складіть невеликий твір-розповідь на одну з тем: «Що означає для мене школа», «Не кажи — не вмію, а кажи — навчусь».

7. Випишіть із художнього твору зразок тексту, що викликав у вас найсильніші емоції (радості, гордості, суму, співчуття, захоплення чи ін.). Перекажіть його з дотриманням норм орфографії. Назвіть у ньому ознаки тексту.

§ 3. Типи мовлення. Особливості побудови опису. Докладний переказ художнього тексту-опису предмета

Не рвіть квітів просто так, бережіть красу землі!
(читаємо, говоримо, аналізуємо, моделюємо)

❖ 1. 1. Прочитайте мовчки тексти. Про що в них розповідається? Який із цих текстів відповідає на запитання: а) хто? що? де? коли? б) який? в) чому?

Знайдіть текст-розповідь, текст-опис і текст-роздум.

1. Осінь, увійшовши в свої права, повелася спочатку суворо, усе чогось жмурилась, сльозилась, а потім пом'якшала.

Очистилося небо від хмар**, по густій блакиті вийшло гуляти золоте сонце. Воно не гріло по-літньому, але золотило дерева, укриваючи кожен листочок такими витонченими мережками, що навряд чи й художник зміг би намалювати їх на папері.

Соколинний бір тепер золотився, багрянів, палав холодним полум'ям, кожен ранок готував усе нові й нові візерунки, додавав гарячих фарб (Ю. Збанацький).

2. Осінь обпалила лісисті схили. На фоні вічнозеленого оксамиту — багрянний гай. Перефарбувалась, пожовкла зелень. Жовтим килимом застелені несхожені стежки лісових хащ. Одні павуки змайстрували сітки, інші — повісили щось на зразок пташиних кліток, розставили шатра, протягли між деревами гамаки... І все це всіяно безліччю росинок-намистин.

Яскраво горять факели осик й кетяги калини.

Повна таємниць краси осінь у бережанському лісі! (Із журналу).

3. Ось і настала** осінь золота. Вона трохи навіює смуток**, через те, що її краса нетривка, прощальна. Але ця краса заворушує. Бентежно торкається душі лагідна пора бабиного літа, коли останні сонячні промені такі ласкаві. А яке чудове в'януче цвітасте листя! Ваблять око восени гарячий рум'янець красуні-горобини, густий кармін шипшини, а слуху торкається завжди хвилюючий піднебесний крик журавлів і гусей.

Проте, хоч осінь і легким смутком оповиває душу, але вона ще більше зачаровує її, через що я дуже люблю цю пору року.

❖ 2. Прочитайте відомості й розгляньте таблицю. Підготуйте усне висловлювання на тему «Як потрібно розрізняти типи мовлення?».

У процесі спілкування ми ділимося враженнями про навколишній світ, описуємо властивості й ознаки предметів, живої і неживої природи.

Нам цікаво знати, що з ними відбувається і з якої причини. Усе це становить зміст наших висловлювань.

Залежно від змісту висловлювання наше мовлення поділяється на такі типи: розповідь, опис, роздум.

Типи мовлення

Типи мовлення	На яке запитання дає відповідь висловлювання	Про що йдеться у висловлюванні	Структура висловлення
Розповідь	Що робить особа або предмет?	Про події, дії	Початок дії (події), Розвиток її; Завершення.
Опис	Яким є предмет або особа?	Про ознаки предмета, особи	Загальне враження, окремі ознаки, деталі.
Роздум	Чому предмет, особа чи подія такі?	Про причини ознак та дій	Теза (думка, що доводиться), аргументи (докази), висновок

3. Прочитайте. Доведіть, що перед вами текст. Визначте його основну думку. До якого типу мовлення належить вірш?

У чеканні зими
Осінній ранок прокидався в тумані,
Зелені трави сріблом узялись.
Світліти стало і хмарки рум'яні.
Це пізня осінь в хмарах догорає.
Упало золото чарівне з гілочок.
На зиму поле й ліс сумний чекає.
Із дня на день уже впаде сніжок.
Надія Красоткіна

& 4. І. Прочитайте мовчки текст. Про що в ньому розповідається? Навіщо людині потрібне вміння описувати? Складіть до тексту простий план.

Опис — це один із типів мовлення, за допомогою якого ми характеризуємо предмети, називаючи найважливіші для них ознаки. Що ж таке ознака? Це характерна властивість, за якою ми пізнаємо предмет.

До ознак відносять *обсяг, розмір, колір, форму, запах, смак, вік, зовнішність, характер, міцність, твердість, м'якість, прозорість, сухість* тощо.

Описувати можна все, що ми бачимо довкола, — предмети, тварин, людей, різні процеси, явища, що мають свої ознаки. Наприклад, стіл, дерево, шафа та інші предмети мають свої загальні особливості. Однак кожне дерево, кожна шафа відрізняються своїми ознаками. Зокрема, *стіл* може бути *письмовим, великим, важким, дубовим, круглим*, але він не може бути *зим, кулеподібним*.

Описом ми користуємося тоді, коли потрібно, аби людина, до якої ми звертаємося, уявила, побачила, упізнала те, про що ми говоримо або пишемо.

Тому потрібно вивчати довколишній світ, виділяти ознаки, знаходити слова для найточнішого опису, постійно збагачувати свій словниковий запас.

& 5. І. Прочитайте текст. У якій ситуації можливе таке висловлення? До якого стилю й типу мовлення належить цей текст? За якими ознаками ви це визначили? Доберіть до тексту заголовок.

Тимко присів навпочіпки й обережно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, уся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, із сумно нахиленою голівкою, ще й зверху прикріплена дрібною, як вістря сталеві голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою. І те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і все шепотів: «Невісточка, невісточка». Хлопчикові хотілося доторкнутися до квітки хоч пальцем, та він утримався, аби не збити з неї росички, не сполохати дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку серед густої трави в її зеленому храмі (За Гр. Тютюнником).

II. Проведіть аналіз тексту, який допоможе вам краще сприймати письмові описи, відтворювати їх зміст. Для цього виконайте такі дії:

- 1) знайдіть початок опису (загальне враження від рослини);
- 2) назвіть ознаки, за якими ромашка описується;
- 3) знайдіть закінчення опису ромашки;
- 4) передайте загальне враження від прочитаного;
- 5) випишіть слова й вирази, що допомогли авторіві описати квітку;
- 6) визначте, чи є в тексті ознаки інших типів мовлення (розповіді, роздуму).

 6. I. Уявіть ситуацію: ви хочете розповісти про ромашку, яку побачили на лузі чи у квітнику, своїм рідним, друзям. Адже світ навколо нас стає кращим, бо в ньому є квіти. Англійський письменник Шекспір писав: *«Коли людина не відчуває краси квітів, коли не любить природу й коли її не радують пісні, вона хвора»*. Напишіть докладний переказ тексту вправи 5. Дотримуйтеся схеми побудови художнього опису предмета й пам'ятки *«Як працювати над переказом»* (див. у додатках підручника).

1. Загальне враження від квітки.
2. Деталі, які підтверджують це враження.
3. Опис частин, деталей, окремих ознак.
4. Ставлення до описуваного (предмета, рослини та ін.).

 II. Дайте відповіді на запитання: Чи з цікавістю ви працювали на уроці? Наскільки важливий для вас цей матеріал? Де й навіщо вам знадобляться ці знання й уміння? Чим збагатився (-лася) на цьому уроці?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

---

7. Складіть усне додатках з елементами опису рослин на тему «Рослини-чемпіони», скориставшись поданим нижче матеріалом. Назви рослин запишіть. Можливо, ви знаєте ще якісь рослини, до яких можна застосувати такі визначення, як *найвищий*, *найглибший*, *найдовший*, напишіть про них.

1. В Африці нещодавно виявлено баобаб заввишки 189 м. Діаметр стовбура — 43,5 м.

2. Найвищим деревом на Землі вважається американська секвоя.

3. Найдовша рослина на земній кулі — ліаноподібна пальма (Індія). Довжина її стовбура 354 м.

4. Найнижчий чагарник на планеті — карликова верба (висота 5 см, Гренландія).

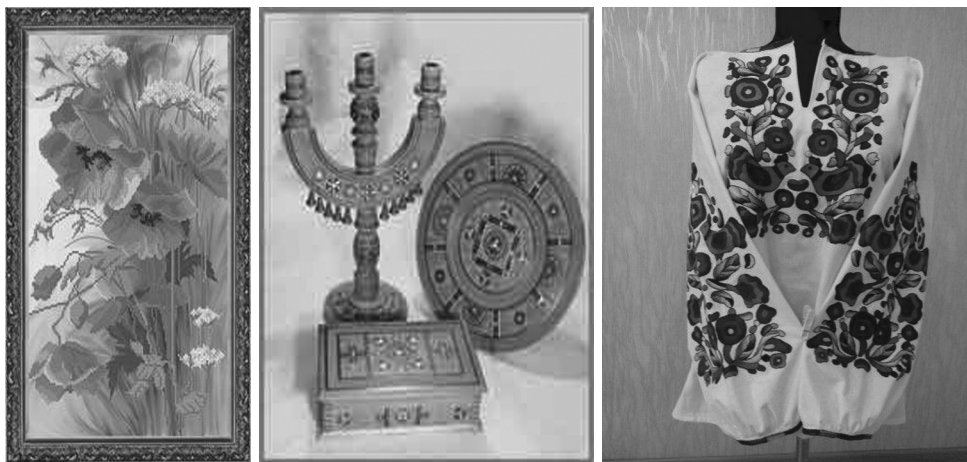
5. Найглибше вкорінюється акація — на 88 м (Південно-Західна Африка).

 8. Уявіть ситуацію: вам потрібно підготувати матеріал для альбому «Принеси тобі квіти, загадаю бажання...». Доберіть із художньої літератури два тексти з описами рослин, світлин (малюнки) з цими рослинами або спробуйте самі намалювати описане письменником. Дбайте про рідну природу.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 4. Лексичне значення слова. Тлумачний словник

Що вміть, того за плечима не носить

Словник — це світ в алфавітному порядку
А. Франс

1. I. Прочитайте. Уявіть зображену автором картину. Який із запропонованих заголовків точніше й чіткіше відображає зміст тексту? (*Ярмарок. Свято ремісників. Витвір рук людських*).

❖ **II.** Що означають слова *ремісник, плахта, запаска, смушка, голоблі*? Зверте власну відповідь із поясненням лексичного значення за тлумачним словником.

Захряс майдан... Захряс гарбами*, возами, курми, вовною, лантухами*, хмелем, смушками*, матерією, чобітьми, цукерками, пряниками, квасом, пивом, горшками, мисками, гребінками, косами, шкірами, ременем, чавунами, *полотном*, дьогтем, *сорочками, прядивом*, хустками, воском, медом, таранею, оселедцями, колесами, склом, яйцями, запасками*, плахтами*, пирогами, салом, м'ясом, ковбасою, ряднами, скринями*, гвіздками, молотками, свиньми. А над усім над оцим голоблі*, голоблі, голоблі (*За Остапом Вишнею*).

II. Спробуйте висловити своє враження від прочитаного уривка, як це зробив ваш ровесник, або продовжіть його міркування.

Як час змінює все навколо! Нині ринки вже не такі. Прочитавши текст, я ніби потрапив на ярмарок, на якому базарували мої прапрабабусі й прапрадідусі: ніби почув тогочасний гомін, побачив усе виставлене на продаж. Хоча це все вже забулося, але цікаво й повчально про це прочитати. Якби я жив в ті роки, щоб я зміг продавати? Що б я міг таке виробити?

III. Поміркуйте, про які ремесла йдеться, якщо маються на увазі *миски, горшки; прядиво, полотно, сорочки*? Лексичне значення невідомих назв відшукайте в тлумачному словнику. Які ще народні ремесла й промисли ви знаєте? Запишіть.

IV. Випишіть із тексту виділені слова. Визначте лексичне значення їх. Для правильної відповіді скористайтеся теоретичним матеріалом.

Лексичне значення слова — це те, що означає слово.

? 2. I. Прочитайте речення. Що означають у них виділені словосполучення?

1. Якщо *бридкі слова*, така й душа в людини (*В. Сторожук*). 2. Слово — *оберіг*, твоя суть і гідність. Не цурайся слів і шануй цей дар (*М. Морозенко*). 3. Ти у слово *правдиве* і рідне повертайся, як після розлук (*О. Матійко*). 4. Починаймо *рідне слово* зі сторінки «Кобзаря» (*А. Камінчик*). 5. У кожному слові *приховано жар*, та кожне потрібно, мов шибку, протерти, аби не пристала олжа, як іржа (*П. Мовчан*). 6. Яке прекрасне рідне слово! Воно — не світ, а всі світи (*В. Сосюра*). 7. Слово — зброя. Як усяку зброю, його треба чистити та доглядати (*М. Рильський*).

II. Яку роль відіграють слова в спілкуванні людей? Починайте відповідати, продовжуючи наведене речення.

Для мене слово — це...

3. Поміркуйте, лексика — це весь словниковий запас мови; а що вивчає наука *лексикологія*? Зверте свої міркування.

Лексикологія — наука про мову, яка вивчає словниковий склад мови.

Лексика — сукупність слів мови, її словниковий склад. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови містить близько 136000 слів.

Слово — одиниця мови, яка служить для найменування *предметів, дій, ознак* (*Новий, -а, -е. Який недавно виник, не існував раніше. Новий будинок. Який стосується найближчого часу; сучасний. Новий світ*).

Завдання 4. Складіть і запишіть висловлювання, яке починається словами:

«Якщо ти не знаєш лексики...»

Зразок виконання: Якби ти не знав цифр, то сів би не в той автобус, не знав би, котра година, не зміг би порахувати гроші...

5. Про які ремесла йдеться в реченнях, наведених далі? Поясніть, чим лексичне значення виділених слів відрізняється від граматичного. Зверте свої міркування з поданим нижче матеріалом.

1. І *коваль*, і *швець*, і *кравець*, і на дуду *грець*. 2. *Швець* без чобіт, а *тесля* без воріт (*Нар. творчість*). 3. Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї і заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах*: *теслі* для будівництва жител і човнів, *стельмахи**, *ковалі*, *зброярі*, *кожум'яки*, *лимарі**, *шевці*, *бондарі*, *кравці*, *гончарі* й т. д. (*Гійом Левасер де Боплан*).

!!! Граматичне значення вказує на приналежність слова до певної частини мови і на його граматичні ознаки. Наприклад, слово *промисловий* — прикметник чоловічого роду, число — однина, називний відмінок. Граматичне значення слова виражає його закінчення, а лексичне значення — основа.

6. Прочитайте прислів'я, складіть із ним невеликий текст, запишіть його.

Ремесло на плечах не висить і хліба не просить, а хліб дає.

7. Прочитайте речення. Знайдіть слова, які позначають вироби певного ремесла. Якого саме? Поясніть, що ці слова означають. Визначте за тлумачним словником лексичне значення виділеного слова, а також граматичне.

1. Над дорогою різнокольоровими пагорбами підіймаються горшки, миски, глечики, ринки, макітри, і жінки руками вибивають із них передзвін (*М. Стельмах*).
2. До пори дзбан воду носить (*Нар. творчість*). 3. Я мерщій побіг у сіни, вніс водиці кухоль (*А. Музичук*). 4. Три блакитні стіни цвіли і одцвітали дивовижними рушниками, а четверта — полив'яними мисками й полумисками (*М. Стельмах*).

Ремесло, професія, фах, промисел, заняття; тесля, швець, побут, полив'яний.	1. З'ясуйте, що означають слова «ремесло», «професія», «фах», «промисел», «заняття». 2. Поясніть значення поданих слів, доберіть до кожного з них 2-3 слова, що виражають суть їх: <i>білодеревник, gobеленник, дичкознавець*</i> , <i>кінолог, колорист, сіткар, скринник, цератник</i>
---	---

8. Подумайте, чи належить гончарство до найпоширеніших народних ремесел в Україні? Беручи до уваги слова *порцеляна, куманець**, *баранчик**, зробіть висновок про те, чи тільки предмети побуту виготовляли гончарі.

9. Випишіть із поданих у рамочці слів невідомі вам, визначте їх лексичне значення. Складіть із ними речення.

10. Прослухайте запропонований учителем текст, розкажіть у логічній послідовності про дії героїв, обґрунтуйте доцільність ужитих у ньому мовних засобів.

○ **11.** «Хто більше?» Перемагає той, хто добере найбільше слів на визначену тему.

Тесля майструє: двері, вікна...

Стельмах виготовляє: сани, вози...

Швець шие: сукні, спідниці...

☑ **12.** Укажіть неправильне твердження.

А. Лексичне значення слова можна знайти в тлумачному словнику.

Б. Усі слова мови утворюють його словниковий склад, або лексику.

В. Те, що означає слово, є його лексичним і граматичним значенням.

Г. Лексикологія — наука про мову, яка вивчає словниковий склад мови.

 13. Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

I. Складіть усне висловлювання на одну з тем: «*Народні ремесла*», «*Золоті руки*».

II. Перепишіть, додаючи в дужках назви посуду, який виготовляли гончарі. Порівняйте лексичне і граматичне значення виділених слів.

Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання й подачі на стіл тих чи інших страв (горшки,...), а також декоративний посуд, *кахлі, черепицю*, цеглу, дитячі іграшки тощо. Розквіту гончарства в Україні сприяла наявність у її надрах покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин (*Із кн. «Українська минушина»*).

§ 5. Однозначні й багатозначні слова

Добра господиня коли добра скриня.

❖ 1. I. Прочитайте текст. Яка його тема? Доберіть заголовок, запишіть його.

Скрипнуло віко* скрині, і зсередини донісся запах полину й чебрецю. Там лежали дбайливо загорнуті пакуночки з усілякими документами, фотокартками, а серед них і традиційні жіночі амулети — коралі*, брошки, навіть гудзики.

«А знаєш, — перекладаючи домоткані сорочки, рушники, спідниці, запаски*, — мовила баба Гандзя, — як тільки-но приїздить у гості онука, для неї нема кращої забави, ніж передивлятися скриню. Усе її цікавить, і я залюбки розповідаю,

як ми колись жили, пряли вечорами, ткали *полотно*, що для чого призначалося; бувало, коли тужливо стає на душі, то й сама сяду біля неї і наче перебираю своє життя, кожна річ приховує в собі спогад. Ось, скажімо, мій весільний вінок нагадує молодість, а ця запаска — подарунок матері...» (За В. Скуратівським).

II. Що, на вашу думку, звичайно лежало в селянській скрині? Чому раніше казали: «Добра господиня, коли добра скриня»? Розкрийте лексичне значення слова *добра* в двох випадках уживання. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділеного в тексті слова.

III. Пригадайте з початкових класів: чим відрізняються багатозначні слова від однозначних. Чи можна назвати виділене слово в тексті багатозначним і чому? Зверте свої знання з теоретичним матеріалом.

Однозначними називаються слова з одним лексичним значенням (*алфавіт, пшениця*)

Багатозначні — це ті слова, які мають кілька лексичних значень. Можуть називати різні предмети, ознаки, дії, які у чомусь подібні між собою (*поле пшениці, ратне поле, капелюх із широкими полями*). У тлумачному словнику різні лексичні значення багатозначного слова розміщені в одній словниковій статті під номерами 1, 2, 3, 4 і т. д.

2. Випишіть в одну колонку слова однозначні, в іншу — багатозначні.

Садок, потік, розмаїття, краплина, міцний, затишок, хатина, вільний, скриня, рушник, дерево, голова, схід, барвистий, поле.

II. Із багатозначними словами складіть і запишіть словосполучення.

З р а з о к. Потік машин — потік води.

3. Доведіть, що подані слова багатозначні. Складіть із кожним кілька словосполучень, де б воно вживалося з новим значенням. Поясніть, як змінюється значення багатозначного слова залежно від словесного оточення (контексту).

Крило, гострий, золотий, піднімати.

4. I. Користуючись тлумачним словником, виділіть із поданих слів ті, які мають більше двох значень.

Чистий, стояти, легкий, сидіти, чорний, ходити, лаятися, рука, поганий, бити, брати, трава, мокрий.

Дбайливий, затишок, розмаїття, господиня, скриня, барвистий (строкатий), неповторність, кольоровий, різнобарвний, веселковий, яскравий.

✂ II. Із словами, розміщеними в рамці, складіть усну розповідь на тему «Чим мене приваблюють рукотворні вироби?»

☑ 5. Знайдіть «третє зайве».

1. Зелений, телевізор, вода.
2. Лексикологія, голос, подих.
3. Квітка, інтелект*, в'янути.
4. Гарячий, буря, айстра.

👏 6. Проаналізуйте свою роботу на уроці, продовживши речення:

1. Я сьогодні зробив (-ла)....;...досяг (-ла)...; дізнався (-ла-), зміг (-ла)...; зрозумів (-ла)....; подолав (-ла)....; навчився (-ла-)....

🏠 7. Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

I. Повторіть найважливіші теоретичні відомості про лексичне значення слова, однозначні й багатозначні слова, складіть усну розповідь на тему «Слово і його лексичне значення».

II. Складіть п'ять словосполучень зі словом *бити*, беручи до уваги перелік названих нижче лексичних значень. Словосполучення запишіть.

1. Стукати, ударяти по чому-небудь, об щось. 2. Завдавати ударів кому-небудь. 3. Завдавати поразки кому-небудь, перемагати ворога. 4. Ударами по чому-небудь створювати звуки. 5. Стріляти. 6. З силою вириватися назовні (про рідину, повітря, газ). 7. Сіпатися, пульсувати. 8. Виводити з гри, забирати фігуру. 9. Певним способом виготовляти або обробляти що-небудь.

§ 6. Пряме й переносне значення слова

Хто дбає, той і має

❖ 1. I. Прочитайте текст. Що виражає його заголовок? Яка його основна думка?

НЕВТОМНІ РУКИ

Так багато в житті переробивши, мамині руки не зупинялись, а постійно священнодіяли.

Не було, либонь, такого, чого б вони не вміли.

Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи її рук. І, мабуть, уві сні теж не заспокоювались ні на мить, а мали й тоді щось таки робити.

І завжди пахли чимось... чи свіжовипраною і щойно випрасуваною білизною, або пшеничним борошном і *гарячим* хлібом, а то кропом і петрушкою, і *теплим* гудинням огірків, або яблуками, грушами і медом, а то просто вітряним осіннім полем, або шпарким морозцем і снігом, або першими весняними бруньками (*Є. Гуцало*).

II. Знайдіть у тексті виділені слова й зверніть увагу на подані словосполучення. Пригадайте з молодших класів і подумайте, у яких словосполученнях виділені багатозначні слова вжиті у властивому їм значенні, а в яких — у переносному. На основі чого здійснюється перенесення значення з одного предмета на інший? Перевірте свій висновок із теоретичним матеріалом.

Гарячий хліб — *чаряче* серце.

Тепле гудиння — *теплі* слова.

Руки *не зупинялись* — *машини* не зупинялись.

Пряме значення — основне значення слова (*шепоче дитина*).

Переносне значення — неосновне. Так його називають тому, що людина свідомо переносить назву одного предмета чи явища на інше, якщо предмети чи явища чимось подібні між собою (*шепочуть листочки*). Найчастіше вживаються в художньому стилі мовлення. Вони збагачують мову, роблять її емоційнішою і образнішою.

2. Поедняйте слово першого списку (1) з відповідним словом із другого (2) у словосполучення, запишіть їх у дві колонки: а) з прямим значенням слів; б) з переносним значенням.

З р а з о к. а) Дбайливий садівник; б) Стіна жита.

1) Садівник, пора, зелена, висока, солодкий, шерехтіли, гаряче, молодий, запашна, стіна;

2) Озими́на, медоносна, мед, серце, паляниця, колос, дбайливий, нота, стебла, жита.

3. I. Прочитайте текст. Відшукайте слово, ужите у переносному значенні, що передає основний зміст тексту. Поясніть його лексичне значення й роль у мовленні.

Дош сіввся й сіввся, ніби крізь сито. Дрібненький, теплий. Тетянка сиділа на ганку й чекала, поки дош перестане. А він не вщухав. З хати вийшов тато. Поглянув на небо, на струмочки, що дзюркотіли по стежині й губилися в спориші.

— Золотий дощик! — мовив.

— Який же він золотий? — заперчила Тетянка. — Може, голубий чи синій?

— Ні, доню, золотий. Зараз жито-пшениця сили набирається. І кожна дощова краплина — то майбутнє зерня в колоску (*В. Чухліб*).

II. Прочитайте висловлювання. Перекажіть своїми словами ті думки, що виражені в ньому.

Лінощі всьому [злому] мати: що людина вміє, те забуде, а що не вміє, тому не навчиться (*Володимир Мономах, великий князь київський*).

4. І. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? До якого стилю мовлення він належить? Доведіть. Спишіть, підкреслюючи слова, ужиті в переносному значенні. Визначте лексичне значення виділених слів. Доберіть до них синоніми.

*Жнива, немов хвиля, накочуються з півдня. Мабуть, немає нічого кращого для хлібороба, як ота *благословенна* пора, коли поле озоветься до тебе *шерехом* дозрілого колосу: пора косити. Довкола лежить колосистий океан у дозріваючій *супокої* (За І. Цюпою).*

ІІ. Поміркуйте над роллю в мовленні слів, ужитих у переносному значенні.

!!! Слідкуйте за своїм мовленням, уникайте *лексичних помилок*. Вони позначаються — (л). До цієї групи помилок відносимо *недоліки*, пов'язані з використанням лексичних засобів, які не відповідають основній думці висловлювання та обраному стилю, а саме:

- уживання слова в невластивому значенні: «*я рахую, що так треба зробити*» (*вважаю*);
- порушення лексичної сполучуваності слів: «*дешеві ціни*» (*низькі*);
- уживання зайвого слова, повтор: «*заробити зарплатню*», «*малий малюк*».

✂ **5.** виправте лексичні помилки у вживанні слів. Чому такі помилки виявилися можливими? Запишіть речення у виправленому вигляді.

1. Дуже часто спостерігаю, як дідусь класно майструє. 2. Я ще з дитинства мріяв зробити героїчний вчинок. 3. Співачка виконала модну українську народну пісню. 4. Ми щороку святкуємо свято врожаю. 5. Треба поважати старих людей похилого віку.
Довідка: здійснити, відзначати, вправно, популярний.

❖ **6. І.** Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку його. Дайте назву йому. Подумайте, чому люди здавна з повагою ставляться до землі. Випишіть слова, вжиті в переносному значенні.

Мати вірила: земля все знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитись на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим всієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінню горобину і калину. Вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль (*М. Стельмах*).

ІІ. Кожна людина неповторно сприймає світ. Дослухайтеся до себе, як ви сприймаєте прочитаний текст. Можливо, додасте своє, ніким ще не сказане слово.

Н а т а л к а. Я вражена, як мама Михайла Стельмаха любила й розуміла землю, захоплювалася її красою й була від цього щасливою.

О к с а н к а. Я теж. А ще ти звернула увагу, яке добре, щедre серце вона мала, коли просила землю родити для всіх людей, незалежно від того, заслуговують вони на це, чи не зовсім. Чи завжди ми знаходимо в собі сили бути такими великодушними?

III. Напишіть невелике висловлювання за наведеним початком. Використайте власне українські слова, подані в рамочці. Лексичне значення невідомих вам слів відшукуйте у тлумачному словнику.

Земле-землице, наша годувальнице! Ти мовчки й терпляче зносиш наругу, яку іноді чинять над тобою невдячні люди.

Втратити, задля, збиткуватися, осторонь, плекати, прагнути

✓ **7.** Укажіть, у яких прикладах виділені слова мають переносне значення:

а) низька стеля; б) низький уклін; в) низька якість; г) низька нота; г) низький вчинок.

✎ **8.** Про працюючих і лінивих людей народ склав чимало українських казок. Назвіть їх. Що звеличує і що засуджує народ у цих казках? Який висновок можете зробити з усього сказаного і почутого на уроці? Що нового ви дізналися сьогодні? Що із вивченого видалося найскладнішим?

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Запам'ятайте подані прислів'я й приказки. Перепишіть їх, підкреслюючи слова, вжиті в переносному значенні.

1. Роботящі руки гори вернуть. 2. Білі ручки чужі плоди люблять. 3. Хто дбає, той і має. 4. Не поговоривши з головою, не бери руками. 5. Без охоти нема роботи. 6. Кінець діло хвалить. 7. Праця чоловіка годує, а лень марнує (*Нар. творчість*).

10. Хто більше? Випишіть якомога більше слів, вжитих у переносному значенні з оповідання М. Коцюбинського «Ялинка» (або з іншого твору, який вивчали на уроках української літератури).

§ 7. Емоційно нейтральні та емоційно забарвлені слова

Справжній друг — рідкісний птах

❖ **1. I.** Прочитайте текст і розгляньте світлини. Вдумайтесь у зміст його. Спробуйте визначити тему й основну думку тексту. Визначте ключові слова. До якого стилю мовлення належить текст? Подумайте, чи є зв'язок між стилем і основною думкою тексту.

Подружились *Дівчинка* і Ромашка. Дівчинка приходила до Ромашки, і вони разом зустрічали *сонечко*.

— Як добре мені бути твоєю, Дівчинко, — часто говорила Ромашка.

— А коли б ти виросла у лісі при дорозі? Якби ти була нічиєю?

— Я померла б з горя, — тихо сказала Ромашка. — Але я знаю, що нічий квітів не буває. Вони завжди чийсь друзі. Ось той Маковий *Дзвіночок* — він товаришує з Сонечком. А ось та *маленька квіточка* Незабудка — вона подруга Весняного вітру. Ні, квітка не могла б жити нічиєю (*За В. Сухомлинським*).

II. Якими, на вашу думку, повинні бути справжні друзі? Чи є такими Дівчинка й Ромашка? Подумайте, як зміниться зміст речення, якщо в останньому реченні слово *квітка* замінити словом *людина*?

Міркуйте! Загальновживаною (нейтральною) лексикою є слова, які зрозумілі для кожного, хто володіє сучасною літературною мовою. Ці слова виступають назвами явищ природи, рослин і тварин, осіб, предметів побуту, ознак, дій, процесів і станів, часових понять, чисел, одиниць ваги тощо (*мороз, верба, сорока, сестра, подруга, лікар, стіл, костюм, хліб, великий, розмовляти, ніч, тонна, десяток, кілограм*).

Стилістично забарвлена лексика — це лексика, закріплена за певними функціональними стилями. Це лексика усного мовлення (базікало, близесенько, шибонуті) і писемного мовлення (акт, експерт, демократія, абстракція).

? III. Поміркуйте, яку роль у житті людини відіграє друг. Чи можна прожити без вірного друга? Дайте аргументовану відповідь.

IV. Зверніть увагу на виділені в тексті слова. Порівняйте їх із такими словами: *дівчина, сонце, дзвінок, мала квітка*. Чим вони відрізняються?

Емоційно забарвлена лексика — це слова, які крім лексичного значення, виражають різноманітні почуття людини: *лагідність, пестливість, грубість, зневагу* тощо (*синочок, манюня, пащека, писака, грядущий, рукоплескати*).

V. Подумайте, що зміниться в тексті, якщо поміняти місцями слова — виділені й запропоновані. Для чого автор уживає емоційно забарвлені слова в тексті? Яка їх роль у мовленні?

!!! Емоційно забарвлені слова можна розмістити в порядку підвищення ступеня емоційної забарвленості. Наприклад, *малий* — *маленький* — *малесенький* — *манюсінський*.

2. I. Спробуйте показати порядок підвищення ступеня емоційної забарвленості в словах *гарний, тихий*, виражаючи відтінок лагідності.

II. Чи звертаються до вас із проханням — дібрати емоційно забарвлені слова? Хто це робить найчастіше? Чому?

3. Визначте лексичне значення слова *друг*. Поясніть, чи є різниця в лексичному значенні поданих слів. Чим вони відрізняються? Розмістіть слова в порядку зростання ступеня емоційної забарвленості слова.

Друг, дружище, дружок, друзяка, подруженька.

 4. Уявіть ситуацію, що ви одержали високий бал за контрольну роботу, а ваш найкращий друг (подруга) — нижчий, ніж він (вона) того заслуговує. Розіграйте цю

ситуацію з сусідом (сусідкою) по парті. Які слова доберете, щоб його (її) підтримати? Намагайтеся доречно вживати емоційно забарвлені слова.

5. Випишіть із поданих речень емоційно забарвлені слова, поясніть їх значення. Поміркуйте — ці слова збіднюють чи збагачують українську мову? Чому?

1. Місяць *яснесенький*, промінь *тихесенький* кинув до нас. Спи ж ти, *малесенький*, пізній бо час (*Леся Українка*). 2. Отакий *дідище*, отакий *страшище* (*Нар. творчість*). 3. Їде, їде *вояченько*, під ним *коник* скаче (*Нар. творчість*). 4. Сором *матусю* за сина узяв. — Ах ти ж, *ледащо* уперте (*С. Олійник*). 5. *Місяченьку!* Наш *голубоньку!* Ходи до нас вечеряти... (*Т. Шевченко*).

6. Прочитайте. Знайдіть слово, ужите з різним емоційним забарвленням. Складіть і запишіть речення, у якому це слово має інший значеннєвий відтінок.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболонки прозорі, залишаючи темні, плідні, дощовиті, надійну підпору й силу (*Ю. Яновський*).

7. З-поміж поданих слів відшукайте емоційно нейтральні. Поміркуйте, у яких стилях уживаються емоційно нейтральні слова, а в якому — емоційно забарвлені.

Вірний, рука, базікати, крихітка, спати, ніс, дідусь, чоловік, йти, пес, гарна, мама, подруженька, будинок, криниченька, котик, співаночка, вірнесенький, говорити, рученька, мала, спатоньки, носище, дідуган, плекати, чолов'яга, гарнесенька, подруга, матусенька, криниця, кіт, після, будиночок.

✂ **8. I.** Уявіть собі, що вас запросили на день народження до друга. Чи можете ви його привітати таким чином:

«Вельмишановний друже, у цю благословенну мить дозволь привітати тебе з днем народження. Нехай чаша твого життя повниться добреньким здоров'ячком, посмішкою фортуни, щастям, всілякими успіхами й гараздами»?

II. Що в запропонованому привітанні вас не задовольняє? Чому? Укажіть лексичні помилки. Придумайте й запишіть свій варіант.

9. Прослухайте запропонований учителем текст. Цей текст буде для вас невідомим, тому намагайтеся зрозуміти й запам'ятати його якомога краще. Визначте основну думку. Доберіть заголовок. Обґрунтуйте доцільність ужитих емоційно забарвлених слів.

10. I. Поміркуйте й запишіть, які слова ви доберете, коли будете писати листа другу(ві) (подрузі). Емоційно забарвлені слова підкресліть.

Довіра, прихильність,
приятель, друг,
щирість, підтримка,
товариш, побратим,
взаємопоміч.

✎ II. З поданими в рамочці словами складіть речення, уживаючи емоційно забарвлену лексику.

III. До слів, виділених у рамочці, доберіть синоніми й запишіть їх.

☑ **11.** Закінчіть подане речення.

Емоційно забарвлені слова служать засобом відтворення живого мовлення, спонтанності, невимушеності спілкування...

👉 **12.** Проаналізуйте свою роботу на уроці й скажіть, що сприяло (чи заважало) досягненню цілей? Продовжіть кожне з поданих речень: 1. Емоційно забарвлену лексику потрібно знати, щоб... 2. Ці знання важливі передусім для... 3. Головне, що я засвоїв (ла) на уроці — це....

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

13. Прочитайте крилаті вислови. Запам'ятайте їх. Спишіть, відкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1. Не вміючи дружити, ти обкрадаєш себе (*В. Сухомлинський*). 2. Пом..лки (друзі) ми повинні вміти виправляти або т..рпіти, якщо вони не (серйозний) (*Г. Сковорода*). 3. З далекої, оповитої (морок) сивої (давнина, за ш..сть віків до нашої ери, озиваєт..ся до нас л..гендарний байкар, убогий раб Езоп: справжній друг пізнається в (не-щастя) (*А. Коваль*).

🕒 **14.** «Хто більше?» Знайдіть в українських народних казках слова зі зменшувально-пестливими суфіксами. Запишіть ці слова, позначте суфікси.

§ 8. Групи слів за значенням. Омоніми

Справжні друзі

❖ **1. I.** Прочитайте текст, поясніть, що означає слово *друг*. Складіть простий план прочитаного тексту.

Увійшовши у двір, Борис відразу побачив новину. До його голубів пристав чужий голуб. Та який же гарний голуб! Такого красеня навіть у Микити немає.

Упіймавши голуба, Борис захоплено розглядав його. *Мати*, підійшовши до клітки, сіла на *лаву*.

— Справді гарний голуб, — похвалила мати.

Коли прийшов Микита, то не міг відірвати очей від птаха.

— Слухай, Борисе, він під *пару* моїй голубці, — нарешті промовив він. — На що змінємо? Що тобі за нього дати?

— У тому й *річ*, що нізачо не зміню. Ніколи у світі.

— Я тобі дам знаєш що...

— Нічого не треба! Ніколи в світі не віддам нікому цього голуба. Він *належить* мені! — твердо вимовив Борис.

— Ніколи в світі... Це називається друг, товариш! Хай він тобі здохне, твій голуб!.. такі товариші мені не потрібні! — розлючено вигукнув Микита і пішов з двору. — Не хочу я тебе і знати більше!

— Не хочеш — і не треба, твоя *ласка* — кинув йому вслід Борис. У самого ж боляче стислося серце і від того, що відбулася неприємна *лайка*, і що Микита його образив, і що втратив такого вірного друга (*За О. Копиленком*).

II. Прокоментуйте діалог Бориса й Микити. Чи справжні вони друзі? Що переважило їхню дружбу? Якою б мала бути розмова справжніх друзів у цій ситуації? Які риси характеру треба в собі виховати, щоб бути справжнім другом?

III. Знайдіть у тексті багатозначні слова. Придумайте й запишіть словосполучення, у яких ці слова вживаються в іншому значенні.

IV. Зверніть увагу на слова, виділені в тексті, і ті самі слова, подані в словосполученнях у рамочці. Чим вони схожі, яка між ними різниця?

Вулканічна *лава*,
гаряча *пара*,
метка *ласка*,
мисливська *лайка*,
належати боки,
мати неприємність,
цінна річ.

2. Прочитайте діалог. Висловіть свої міркування щодо прочитаного.

Т а р а с. Ех! Коли настануть часи, за яких люди прагнутимуть передусім відкрити скарби в собі, а не поза собою?! Через голуба побити горшки і стати ворогами — це не по-людськи.

Б о г д а н. Не суди так суворо, Тарасе. Стати людиною не так просто. Сварка, яка зав'язалася між Микитою й Борисом, свідчить, що їм ще слід пройти довгу дорогу, щоб набратися життєвої мудрості й втілитися в людську подобу. Але сварка — то добрий для них урок!

3. Розгляньте таблицю. Розкажіть, на які групи поділяються слова за значенням. Доберіть до кожної групи 2-3 приклади й запишіть їх.

Групи слів	Звукова форма	Значення
Омоніми	однакові	зовсім різні
Синоніми	різні	близькі або однакові
Антоніми	різні	протилежні

4. Поясніть значення слів-омонімів у поданих словосполученнях. Спишіть, поставивши омоніми в алфавітному порядку. Зверте правильність виконання з теоретичним матеріалом.

Коса піщана — гостра *коса*;
гриф скрипки — хижий *гриф*;
доконаний *вид* — *вид* з вікна.

❖ **5. I.** Прочитайте діалог. З'ясуйте причину непорозуміння між хлопцями. Як називаються слова, що спричинили кумедну ситуацію.

— Мій прадід — іспанець!
— Не може бути! — вигукнув я...

— Може, — спокійно пояснив Федір. — Під час другої світової війни його привезли на виховання сюди... Предки мої з давніх часів займалися розведенням бойових биків для кориди, жили в іспанській провінції під містом Толедо і тримали величезні коралі.

— Що тримали? Коралі — це ж намисто! — не зрозумів я.

— Це у нас намисто! А в Іспанії... (За І. Роздобудько)

❧ II. Відшукайте, із яким значенням слово «коралі» вживається в іспанців? Доберіть за тлумачним словником 3-4 пари подібних слів.

Омоніми — це слова, однакові за звучанням, але різні за лексичним значенням. Омоніми утворилися внаслідок випадкового збігу звучання слів (*вищий бал, новорічний бал; крона дерева, одна крона (грошова одиниця), кілька днів, дрібна кілька*).

6. Запишіть спочатку речення, у яких виділені слова є омонімами, а потім — речення, у якому виділене слово є багатозначним.

1. Ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими **турами** по Дніпрових борах (*П. Куліш*). 2. Карпо ледве володав руками, морщив носа, неначе сердився на свого важкого й **тупого** заступа (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Вже через тиждень я мав дуже милі відповіді від **секретаря** видавництва (*М. Коцюбинський*).

? 7. Поміркуйте, чим відрізняються омоніми й багатозначні слова. Зверте свої міркування з теоретичним матеріалом.

Омоніми відрізняються від багатозначних слів тим, що лексичні значення омонімів не пов'язані між собою, не впливають одне з одного.

✂ 8. Чи можна зрозуміти думку в поданих реченнях? Перебудуйте їх і запишіть так, щоб думка не сприймалася двозначно.

1. Балка* була вже близько. 2. Оля першою помітила ключ. 3. Кран знову зіпсувався. 4. Ніде не було порошу. 5. Сестричці сподобалась байка. 6. На столі лежав лист.

9. Замість крапки вставте потрібні слова, скориставшись довідкою.

1. Ми з другом збираємося піти в концертний зал послухати.... Язык — це... мовлення. 2. На столі у капітана лежав географічний.... Королева була одягнена в... і оксамит.

Д о в і д к а: атлас, орган.

Омоніми часто використовуються в жартівливих віршах-каламбурах. **Каламбур** — жарт, в основі якого лежить використання однакових за звучанням, але різних за лексичним значенням слів.

З коси бузько летів на балку*

(косар косу там брав на брус*),

і сів бузько в дворі на балку, на довгий дерев'яний брус (Д. Білоус)

○ 10. Спробуйте й ви свої сили в складанні каламбурів. Хто більше й дотепніше?

11. Прочитайте словосполучення. Назвіть спочатку омоніми, а потім багатозначні слова. Обґрунтуйте свою думку. З виділеними словосполученнями складіть речення.

Вогонь кулеметний, *вогонь душі*; шкільний клуб, клуб диму; літній день, літній чоловік; свіжий вітер, *свіжий слід*; вити вінок, по-вовчому вити; кує коваль, кує зозуля; іде вулицею, сніг іде.

👉 12. Закінчіть подане речення.

У тлумачному словнику багатозначні слова даються як одне слово з перерахуванням значень, а омоніми...

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

✎ 13. Напишіть твір-мініатюру, розкривши тезу «Вірний друг — то найбільший скорб». Виберіть із поданих нижче слів ті, що можуть знадобитися в роботі над твором. Які з них є синонімами?

Щирий, добрий, чемний, привітний, ввічливий, доброзичливий, розумний, серйозний, щедрий, сміливий, справедливий, вдумливий, життєрадісний, правдивий, благородний, працьовитий, вихований, сильний, вірний, надійний, незрадливий, відданий...

14. Випишіть із тлумачного словника пояснення слів-омонімів *загін* і *завод*. Доберіть власні приклади. Чим відрізняється тлумачення омонімів від тлумачення багатозначних слів?

§ 9. Синоніми

Палітра українського вбрання

❖ **1.** Прочитайте. Зіставте подані тексти. Що їх поєднує? Дайте їм назву. Визначте стиль кожного тексту.

1. З одного боку — ляск та писк тонких голосів, цілі оберемки квітів та вінків, рябютиння плахт, керсеток, шитих і мережаних сорочок... А з другого — цілий густий ліс зілля: і липини, і кленини, і чорнокленини — реве густими басами, а між гіллям сивіють смушеві* шапки, чорніють ягнячі свитки, синіють китаєві* штани... Усе це гукає, кричить — аж похлинається, аж із сили вибивається! (Панас Мирний).

2. Під чужинецьким пануванням наш народ зберіг національний одяг — як символ, що його він проніс через усі віковічні страждання й утиски. Національний одяг, мова, віра й звичай — усе це надійний захист від національного занепаду. Вишивка й мереживо на одязі — свідчення мистецького смаку й артистичного досвіду наших жінок, майстерність, що передається від покоління до покоління, традиція!

Національний одяг — це вияв святкового, врочистого, піднесеного настрою. Це культурно-історична спадщина наших славних старокняжих і козацьких часів, щасливих днів України! (О. Воронай).

3. І чого тільки не побачиш навкруги?! І кожухи нижче п'ят, щоб за собою промітали сніг, і коротенькі прошиті смушком* кожухи для дівчат і парубоцтва, і свитки*, і киреї*, і чоботи різних фасонів, і постолі*, які сміються різними зморшками, і шапки, як стіжки, і такі вкорочені, що й з вухом не поздоровуються, і рукавиці, й ногавиці*, і циганські сережки з червоного золота, і персні під золото. І все це саморобне, зі своїм мудруванням і хитруванням... (М. Стельмах).

II. Знайдіть і випишіть із першого тексту слова, близькі за значенням. Пригадайте, як вони називаються.

Синоніми — це слова різні за звучанням і написанням, але близькі або однакові за лексичним значенням (*сильний, міцний, могутній; завірюха, заметіль, завія, метелиця, хуртовина, віхола, хурделиця*). Синоніми відрізняються тільки відтінками у лексичному значенні.

2. I. Випишіть із запропонованого ряду слів ті, що характеризують національний одяг України.

Строкатий, барвистий, кольоровий, різнобарвний, пишнобарвний, квітчастий, веселковий, багатий, яскравий, колоритний, мальовничий; сірий, тьмянний, одноманітний, однотонний.

II. Як називаються ці слова й об'єднання їх? Для того, аби відповісти на це запитання, прочитайте поданий теоретичний матеріал.

За своїм лексичним значенням синоніми об'єднуються у **синонімічний ряд**, головне, стрижневе слово в якому називається **домінантою** (*обрій, небокрай, крайнебо, горизонт, видноколо, виднокруг, виднокрай, виднокіл, вид, небосхил, круговид*).

3. Згрупуйте слова в синонімічні ряди і запишіть їх.

Прикрашати, мистецтво, оздоблювати, пригода, причепурюватися, подія, майстерність, квітчати, історія, інцидент, приклучка, образотворчість, притичина, убирати, халепа, декорувати.

4. Прослухайте запропонований учителем початок розповіді, запропонуйте свій варіант її закінчення. Зверте свою розповідь з авторським варіантом.

5. Спишіть речення, вставляючи замість крапок потрібний синонім. Поясніть доцільність використання цих слів. Підкресліть емоційно забарвлені слова.

1. Двері відчинені, на порозі сидить хлопчина в подертій... і вдвляється в небо (В. Вовк). 2. Султан з'явився в золотих... (П. Загребельний). 3. Сорочка — один із найдавніших елементів... (А. Пономарьов). 4. І лице, і очі у неї горіли, любуючись, як то гарно Христі у тому... (Панас Мирний). 5. Придорожній клен в зелені... вбереться (С. Крижанівський).

Д о в і д к а. Одяг, шати, убор, одежина, вбрання.

6. Запишіть. До кожного з виділених слів доберіть синоніми. З'ясуйте відтінки значень кожного з них. З двома дібраними словами складіть і запишіть речення.

1. Між листом *зашелестів* густий, рівний дощ (*С. Васильченко*). 2. *Чудовий* Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно *мчить* крізь ліси і гори повні води свої (*І. Сенченко*). 3. І верховіття тонкої тополі *кивають* стиха, шепотять поволі (*Леся Українка*).

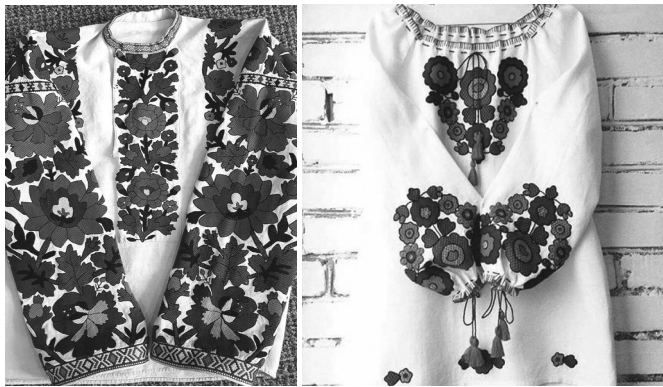
✂ **7.** Замініть, де це потрібно, слова їх синонімами. Доведіть (аргументуйте) необхідність заміни.

1. Коли настала епоха свята, діти *вигнались* на вулицю у найкращому святковому вбранні. 2. *Балачка* між друзями була серйозною. 3. Тато нічого не відповів, а лиш тихенько *зареготав*.

8. Із поданими синонімами утворіть словосполучення. Запишіть їх.

Піднесений, святковий (одяг, настрій); гаряче, жарке (серце, літо); задушевний, сердечний (розмова, друг); говіркий, гомінливий (струмочок, бабуся); яскравий, сліпучий (саяво, відповідь); міцний, могутній (дуб, кулак); гарний, вразливий (парубок, квітка).

Лан,
колеритний,
оздоблювати,
мереживо,
спадщина,
свита,
хустка,
вбрання,
мати.

👉 **9.** Уявіть ситуацію, що під час прогулянки з приятелем ви випадково залили соком його костюм. Які ваші дії? Які слова потрібно дібрати в такій ситуації, якби ви опинилися на місці вашого приятеля? Розіграйте цю ситуацію, складіть діалог.

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Поясніть орфограми. Підкресліть синоніми. До виділених слів доберіть синоніми.

1. Подивіт..ся на одіж українс..ку, — на вбран..я дівоче чи парубоче: скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч з нашими пишними **ланами** та привабливою пісн..ю (*І. Огієнко*). 2. На Дж..рісі була спідниц.. з темної пістрі* та сорочка з темного полотна; в неї була голова зав..рчена наміткою* (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Декотрі гості були в св..тах з драпу* (*І. Нечуй-Левицький*). 4. В..зе Марко Катерині сукна дорогого, а батькові шитий пояс шовку ч..рвоного, а найм..чці на очіпок парчі золотої і ч..рвону **добру** хустку з білою габою* (*Т. Шевченко*).

👉 **11.** Уявіть, що всі члени вашої родини перенеслися в часі на століття назад і одягнені в український народний одяг. Подумайте — як одягнені батько, мати, се-

стра чи брат. А ви самі? Напишіть на цю тему твір-мініатюру, використавши слова, подані в рамці.

12. І. Прочитайте виразно вірш. Подумайте, що вразило автора? Передайте авторський задум за допомогою темпу, тембру, гучності читання.

ДИВО

Того села повік я не забуду.
І не забуду, певно, того дня,
Як вперше дивувався, ніби чуду,
Палітрі українського вбрання.
Ішли жінки з стрічками розписними,
Здавалося у сні, не наяву,
Маленький я біжу услід за ними —

На ту рухливу райдугу живу.
Із них одна в керсетці, у намисті —
Іде статечно так, не поспіша,
Вся бусинками сяє, мов рососою,
І *пломеніють* в синяві красою
Її постава, мова і душа...

Л. Вишеславський

? II. Поміркуйте, національний одяг — це витвір мистецтва, що побутує і продовжує розвиватися, чи це вже пам'ять історії.

III. Доберіть синоніми до виділеного в тексті слова. Поміркуйте, чи можна його замінити словом *мерехтять*. Чому? Який відтінок у значенні має виділене слово? Складіть і запишіть із ним речення.

!!! Синоніми виконують такі функції у мовленні:

- 1) урізноманітнюють мовлення;
- 2) допомагають точніше висловити думку;
- 3) уживаються для зв'язку речень у тексті;
- 4) сприяють уникненню невиправданих повторів.

13. Прочитайте речення. Знайдіть синоніми. Визначте роль синонімів у реченнях. Доберіть синоніми до виділеного в тексті слова. Поміркуйте, чи його можна замінити словом *яскраві*. Чому? Який відтінок у значенні має виділене слово? Складіть і запишіть із ним речення.

1. Поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і вуркотіли, мов паруси (*Ю. Яновський*). 2. Спіють яблука, і зріє виноград, стигнуть сливи *золотисті* (*М. Терещенко*). 3. Швидко весни одцвітають, хутко літні дні минають, скоро вже й зима... (*І. Вирган*). 4. А в очеретах (вітер) реве, стогне, завиває, лози нагинає (*Т. Шевченко*).

❖ **14.** Складіть словосполучення. Доберіть такі іменники, які дають можливість відрізнити відтінки у значеннях прикметників-синонімів.

Сильний..., міцний..., дужий..., могутній..., непохитний..., потужний..., стійкий..., гарний..., хороший..., красивий..., вродливий..., пригожий..., миловидний..., чудовий..., чарівний..., розкішний....

✂ **15.** Згадайте ваші відчуття, коли ви на рукавичці помітили незвичайної краси сніжинку. Опишіть за допомогою синонімічних рядів її неповторність.

✂ **16.** Прочитайте. Знайдіть у тексті помилки. Відредагуйте текст, використовуючи синоніми.

Під вечір розгулялася сильна завірюха. На вулиці ніде сховатися: завірюха все мете й мете. Дітвора сховалась від завірюхи в теплих домівках. В таку завірюху катання на санчатах відкладається до кращих часів.

? 17. Поміркуйте, чи слова *краса і гарний* можуть бути синонімами?

Синонімами й антонімами можна вважати лише ті слова, які належать до однієї частини мови.

18. Складіть речення, у яких би подані слова мали різні відтінки значень. Запишіть їх.

Новий, думка, дрібний, гарно.

19. Прочитайте слова. Які вони: однозначні чи багатозначні? Доберіть синоніми до різних значень багатозначних слів. Запишіть їх. Доведіть, що дібрані слова є синонімами.

Золотий, полотно, земля, перегинати, компанія, кликати.

20. Прочитайте. До якої частини мови належать наведені слова? Поясніть різницю у відтінках значень прикметників-синонімів.

Незнайомий, чужий, невідомий, далекий; смішний, забавний, цікавий; безмежний, неосяжний, безмірний.

21. Прочитайте речення. Відшукайте синоніми. Сформууйте синонімічний ряд у порядку зростання міри якості.

1. От почався гон. Крик, шум, гам. 2. Ну, в кошарі, звісно, гвалт. 3. Радісний, дитячий голос лунає біля лави. 4. Було лементу Мар'янчиного, було крику маминого й дядиноного (*Із тв. Остапа Вишні*).

❖ **22. І.** До поданих у рамці слів доберіть синоніми. Складіть речення, у яких би подані і дібрані слова мали різні відтінки значень.

Тужливо, меткий, безмежний, неосяжний.
--

☑ **23.** Знайдіть «четверте зайве».

1. Ошатний, чепурний, гарний, пишно.
2. Одяг, убрання, шафа, шати.
3. Страшний, жах, моторошний, жаский.

24. Які слова ви згадуєте разом з словосполученням **національний одяг**? Запишіть їх. Чи є серед них синоніми?

 25. Продовжте текст, використовуючи синоніми до виділених слів. Запишіть його.

У моїй кімнаті на білій стіні висить українська плахта. Вона горить і грає *красою кольорів*, переливається багатством барв і нагадує водночас мерехтіння заквітчаних весняних луків (*І. Цюпа*).

§ 10. Антоніми

У вінок зеленолистім, у червонім намисті...

❖1. І. Прочитайте мовчки подані тексти. Яка тема й основна думка їх? Чим вони відрізняються? До якого стилю мовлення належать? Поміркуйте, чому вінок вважається найкращою оздобою дівочої голови. Знайдіть у тексті назви жіночих прикрас. Які ще українські традиційні прикраси ви знаєте?

1. Василина держала голову гордо угору й разом з тим пишалась, спустивши очі додолу. Вінок червоних та жовтих рож на голові не поворушився ні одним листочком. Вінок з золотих квіток, перемішаних з сріблом, *чудово* блищав на чорних косах понад самим чистим блискучим високим лобом і кидав золотий світ на *високі чорні* брови, на чудові щоки... Ціла хмара довгих стрічок посипалась на плечі зі спини, на груди, здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з *широких* стрічок і ніяк не могла з них виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсіпали її лице, обкручувалися кругом тонкої шиї, падали на намисто, на дукачі й знов злітали, як метелики, й сідали на голові, хапалися за плечі, липли до стану, обкручувалися кругом рук червоними, зеленими гадюками (І. Нечуй-Левицький).

2. Своєрідним жіночим оберегом на Україні *завжди* був віночок. До вінка впліталось *багато* різних квітів із лікувальними властивостями. Усього в повному українському вінку двадцять квіток, і кожна з них є лікарем і оберегом.

Плетіння вінка — це ціла наука й дійство. *Живуть* у народі давні секрети плетіння вінків, зберігання квітів у вінку, розуміння того, яке зілля з яким має сусідити.

До дівочого вінка в'яжуть кольорові стрічки. Кожен колір стрічки є символом. Першою в'яжуть світло-коричневу стрічку — символ землі-матінки. Зліва і справа від неї — дві жовті — символи сонця. За ними йдуть із різних сторін зелена, світла й темна. Це символи живої природи, краси і **юності**. За ними в'яжуть синю й блакитну — символи неба і води, що дають силу й здоров'я (*За М. Крищуком*).

II. Пригадайте, що називається антонімом. Для правильної відповіді скористайтесь теоретичним матеріалом. Знайдіть у другому тексті антоніми. Чим вони відрізняються від синонімів?

III. Доберіть антоніми до виділених слів. Із двома дібраними антонімами придумайте й запишіть два речення, зміст яких відповідає змістові поданих текстів.

Антоніми — це слова з протилежним лексичним значенням (*Чорними ярами покотився білий туман*).

2. У поданих словосполученнях доберіть антоніми до виділених слів. Запишіть утворені словосполучення.

Нові сережки, багате намисто, купити коралі, великий дукач, неповторний пояс, дрібна мережка.

3. Прочитайте. Продовжте ряди слів. Запишіть їх.

- 1) Великий — малий; здоровенний...
- 2) Друг — ворог; приятель...
- 3) Спалахнути — затухнути; запалюватися...
- 4) Початок — кінець; спочатку...; старт...
- 5) Вечір — ранок; світати...

!!! Антоніми використовуються в мовленні для утворення контрасту, який дає змогу образно, виразно передати думку.

4. Прочитайте. Замість крапок вставте антоніми до виділених слів. Запишіть їх. Визначте, яка роль антонімів у мовленні.

1. Готуй *літом* сани, а... воза. 2. Ліпше *своє мале*, ніж.... 3. На *чорній* землі... хліб родить. 4. Із *щастя* та... скувалася доля. 5. *Далеко*, та легко, а..., та слизько. 6. Краше *погано* їхати, ніж... йти (*Нар. творчість*).

5. Уявіть ситуацію, що до вас напрошується в друзі людина, яку ви не дуже поважаєте. Як ви коректно поведетеся з нею? Складіть діалог.

6. Знайдіть у наведених реченнях антоніми. Якими частинами мови вони виражені, і що лежить в основі протиставлення?

1. Ранні гречки біліють, як клапті снігу, пізні — тільки вилазять (*М. Коцюбинський*). 2. Одна гора високая, а другая низька, одна дівка далекая, а другая близька (*Нар. творчість*). 3. Вони не знали, що таке ворожнеча й згода, що добро, що лихо, що моє, що твоє... (*Панас Мирний*). 4. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (*Олександр Олесь*).

7. Прочитайте. Чи всі наведені пари слів є антонімами? Поміркуйте, чи можна до одного слова дібрати більше одного антоніма. Якщо так, наведіть приклади.

Достойний — негідний, сильний — кволий, тиша — шум, щедро — скупко, хороший — чудовий, чистота — бруд, журитися — тішитися, жити — співати, жар — стужа.

8. Опишіть за допомогою антонімічних пар стрічки в дівочому вінку.

З р а з о к. Не широкі, а тоненькі; не одноманітні, а різноманітні.

9. До поданих іменників доберіть прикметники-антоніми.

Лев — заєць, слон — муха, ягня — вовк, лисиця — ворона, трутень — бджола.

10. Відгадайте загадки. До відгадок доберіть антоніми. Складіть із будь-якими трьома з дібраних антонімів речення.

1. Чорна корова увесь світ поборолала. 2. Яких каменів немає у морі. 3. У воді росте, кохається, вкинь у воду — злякається. 4. Всі його люблять, всі його чекають, а хто подивиться — кожен скривиться (*Нар. творчість*).

☒ **11.** Знайдіть «третє зайве». Запишіть слова парами.

1. День, ніч, вітер.
2. Спочатку, справа, зліва.
3. Приїхати, прибігти, поїхати.
4. Над, з-за, під.
5. Чорний, білий, засмаглий.

Кволий, тішитися,
ворожнеча,
спалахувати, займатися,
загорятися, блискати.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

12. Доберіть антоніми до поданих у рамці слів. Складіть і запишіть із ними речення.

13. Перепишіть. Підкресліть антоніми. Поясніть, для чого автор їх використовує.

Чорними ярами покотився білий туман. Вгорі темне непривітне небо, долі — холодна мокра земля. І втома цілоденної важкої праці, і холод, і ця сумна картина мимохідь насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль... І він почув, що якийсь промінь зігрів його серце, осяяв пільму, що оповила долину, розвіяв густий туман (*М. Коцюбинський*).

Ой весна, весна, ти красна!

❖ **14. I.** Прочитайте. Доведіть, що перед вами текст. Визначте в ньому тему й основну думку. Знайдіть слова, у яких сформульована основна думка тексту. Розгляньте фото.

Небо моєї України... Воно синє, чисте, аж душа в radoщах співає. Сонце, те не-всипуше джерело всього живого, зігріває своїм блискучим промінням усю землю, наповнює radoщами всіх — від людини до малюсінької комахки — усіх, хто живе на землі й живиться її материнськими соками.

Під небом завис, мов цяточка, жайворонок і виспівує свою одноманітну, але таку гарну пісеньку. А ще вище орел кружляє, великими крилами зрідка змахує, мов човен по спокійних хвилях моря пливе.

Здалеку чути крукання журавлів. Попереду найсильніший могутніми й дужими крилами розтинає повітря. За ним летять двоє, а за кожним із них — два шнурочки, мов ластів'ячий хвіст» (А. Чайковський).

II. Відшукайте в тексті синоніми. Випишіть їх. Чи вдається автор тексту до використання контекстуальних синонімів? Якщо так, то з якою метою він їх уживає?

III. Знайдіть антонімічні пари. Придумайте й запишіть з ними словосполучення, тема яких збігається з темою тексту.

✂ **15.** Уявіть собі веселку. Який із семи її кольорів уособлює весну? Доведіть свою думку. Наведіть приклади. Поміркуйте, з чим можна порівняти весну. Запишіть невеличке міркування, уживаючи синонімічні ряди.

❖ **16.** Поміркуйте, чим вас приваблює весна. У чому її особливість? З поданого переліку слів виберіть ті, що містять ознаки весни. До вибраних слів доберіть синоніми, а потім антоніми. Чи будуть утворені ознаки характеризувати весну? Чому?

Ніжна, грізна, особлива, довга, співуча, свіжа, світла, сумна, радісна, урожайна, примхлива, завзята, замріяна.

17. Продовжте висловлювання ↓

Антоніми — вороги, синоніми —..., омоніми —...

✂ **18.** Прочитайте. Знайдіть у тексті помилки. Яка група слів за значенням використовується для зв'язку слів у реченні? Відредагуйте й запишіть текст.

Був тихий весняний ранок. Весняне сонце огортало своїм пекучим промінням ґрунт. На голій кленовій гіллі тихо защебетав шпак. Шпак щойно прибув з далекого теплого краю, Знайшов шпак свою шпаківню, вмовстився біля шпаківні й-і сповістив:

— Я прилетів! Настала весна!

Бриніти, лунати, звучати, дзюрчати, тішитися, квапливі, гомін.

❖ **19.** Як ви вважаєте, що відчувають перелітні птахи, які, подолавши велику відстань, повернулися на рідну землю, Передайте їхній настрій за допомогою синонімічних рядів, антонімічних пар. Використайте слова, подані в рамці.

☑ **20.** Визначте групу слів, у якій правильно дібрано синоніми до слова *неймовірний*:

1. Незнаний, небувалий, небачений, нечуваний;

2. Невблаганний, небачений, нечуваний, небувалий;
3. Небувалий, незнаний, не бачити, нечуваний;
4. Невиданий, незнаний, небувало, нечуваний;
5. Незнаний, небезпечний, небачений, нечуваний;

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

21. Випишіть і вивчіть напам'ять коліскову, у якій використано емоційно забарвлену лексику, синоніми, антоніми.

22. Чим відрізняється рання весна від пізньої? Спишіть спочатку речення, що стосуються ранньої весни, а потім — пізньої. Які групи слів за значенням використані в реченнях? Випишіть їх і назвіть ці групи. До виділених слів доберіть синоніми.

1. Листки і квіти розкриваються, а з їх обіймів будиться комашня і *бринить* (М. Яцків). 2. Повесні тане сніг і починає прокидатися земля після зимового сну (О. Іваненко). 3. У затінених вологих місцях тихо коливались білі воскові чашечки конвалій (О. Донченко). 4. У теплому повітрі линує духмяні пахощі, стиха дзижчать бджоли, виблискують на сонці, мов краплини (С. Кравецький). 5. Від теплового подиху весни скрізь течуть *квапливі* струмочки, зливаються в *гомінкий* потік і мчать до річки (Ю. Старостенко).

§ 11. Узагальнення й перевірка знань із лексикології

Народна пісня — душа народу

❖ **1. I.** Прочитайте текст. Подумайте над його змістом. Дайте назву.

Є прадавні *скарби*, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі, ідуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу. До таких національних скарбів належить і наша лірична пісня.

Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і задушевні слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій — і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте *голоси* великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що ми навряд чи знайдемо багато сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській (М. Стельмах).

II. Дайте відповідь на запитання: чому народна пісня є духовним скарбом України?

III. Випишіть із тексту омоніми, багатозначні слова і словосполучення, у яких слова вжиті в переносному значенні.

IV. До виділених у тексті слів доберіть синоніми, складіть і запишіть з ними речення.

❖ **2.** Прочитайте висловлювання видатних людей про народну пісню. Перекажіть своїми словами ті думки, що виражені в них. Яке з висловлень вам найбільше сподобалося? Чому?

1. Де співають, там лишайся жити, лихі люди не мають пісень (Ф. Шиллер). 2. Українська пісня — це бездонна душа українського народу, це його слава (О. Довженко). 3. Пісня утверджує поетичне бачення світу (В. Сухомлинський).

3. І. Прочитайте текст пісні з гарною дикцією відповідно до орфоепічних та інтонаційних норм. Які почуття в ній відтворено? Поясніть зміст виділеного вислову.

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася;
Чогось наша славна** Україна,
Гей, гей засмутилася**.
А ми тую червону калину,
Гей, гей та піднімемо;
А ми ж свою славу Україну та розвеселимо!

ІІ. Вивчіть пісню напам'ять.

4. І. Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно пропущені літери.

З піс..нями вони стріли ден.., піс..нями його проводили; з піс..нями в..рталися назад у с..ло, зійшовшися до купи. Голосно ті чарівничі піс..ні піднімают..ся вгору, довго носят..ся на ш..рокому просторі й осідають тихою луною аж під з..леним *лугом* (Панас Мирний).

ІІ. З виділеним словом утворіть синонімічний ряд. Складіть і запишіть із дібраними словами словосполучення.

5. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому слова, у яких можливі чергування голосних і приголосних звуків. Випишіть їх. Проілюструйте ці чергування, дібравши спільно-кореневі слова чи форми слів.

Коли на душі солодко, то й пісня солодка. Птаха за коротку весну встигає виспівати все, що назбиралось в її серці за рік. Але тривожна птаха не співає; не розказує людям і деревам, який то світ красний, а кричить злякано... (С. Пушик).

6. До прикметників у словосполученнях доберіть синоніми і антоніми.

Старий клен, стара книжка; туманний ранок, туманні згадки; свіжа хлібина, свіже повітря; сильний дощ, сильна рука.

7. Перепишіть, замість крапок вставляючи **у — в, і — й**.

1. Нині, мабуть, мало хто може уявити, що співали наші бабусі... прабабусі, дідусі... прадідусі... молоді літа, як підтримувалася спадкоємність народних традицій, як збереглись вони упродовж віків (В. Довженко). 2. До тебе, Україно, наша бездольная мати, Струна моя перша озветься,... буде струна урочисто... тихо лунати,... пісня від серця полетіть (Леся Українка). 3. Плачуть... моляться білі троянди (Ліна Костенко).

8. До поданих слів доберіть антоніми. Від іменників утворіть прикметники, запишіть їх, поясніть правопис.

Щастя, радість, безсмертя, цілісність, честь, користь, смуток, делікатність.

9. І. Запишіть із голосу вчителя. Доберіть заголовок. Що він відобрає: тему чи основну думку?

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. У народу немає скарбу більшого, як його мова. Слова — це крила ластівки, вона їх не чуває, але без них не може злетіти. Тож маємо зробити все для того, щоб не згорнулися крила, щоб не обірвалася золота нитка, яка веде з давнини в наші дні (Ю. Мушкетик).

II. Визначте тип і стиль мовлення наведеного тексту.

☑ **10.** Знайдіть «третє зайве». Як називаються утворені пари слів? Яка роль їх у мовленні?

1. Справа, зліва, попереду. 2. Над, із-за, під. 3. Веселий, сумний, працьовитий. 4. Сміятися, танцювати, плакати. 5. День, ніч, вітер.

☑ **Запитання й завдання для повторення**

11. I. Дайте відповіді на запитання.

- 1) Що вивчає лексикологія? Яка функція слова у мові?
- 2) Які слова називають багатозначними? Які однозначними?
- 3) Що таке пряме й переносне значення слова?
- 4) Які слова називаються омонімами? Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
- 5) Що таке синоніми, контекстуальні синоніми, синонімічний ряд?
- 6) Які слова називаються антонімами?
- 7) Чим функції синонімів у мовленні відрізняються від функцій антонімів? Що спільного у використанні синонімів і антонімів?
- 8) Чому потрібно збагачувати власне мовлення синонімами?

❖ **12. I.** Прочитайте текст. Про що нове ви дізналися?

НОВОРІЧНА ЯЛИНКА. ЗВІДКИ ВОНА?

Відповідно до міфів, збережених у наших колядках, вважається, що на початку утворення світу, «не було ні неба, ні землі», а було тільки «синєє море». Пізніше серед моря з'являється Прадерево або Перводерево, від якого вже й починає творитися Всесвіт. Саме оце Прадерево й символізувалося колись деревцем у домі.

Спочатку це була пальма, верба, а пізніше в північних народів — це вже була ялинка. Згодом ялинку почали прикрашати різнокольоровими іграшками, зображеннями яскравих зірок і місяця, запалювали на ній свічки, щоб вона світилася й палахкотіла, як справжня галактика.

Місяць був божеством родючості й символізував предка народу Дідуха, якому люди завдячували всіма своїми матеріальними й культурними надбаннями (*О. Знойко*).

☑ **II.** Подумайте, виберіть правильну відповідь, звівши слова з поданим текстом.

Слова *світилася, палахкотіла* це:

- синоніми;
- антоніми;
- омоніми;
- емоційно забарвлені слова.

Галактика, Всесвіт, родючість, надбання, нажиття, набуття, нагромадження, здобуток
---

13. Звірте лексичне значення поданих у рамці слів із тлумачним словником.

14. I. Прочитайте текст. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

З р а з о к. Поява — прихід, прибуття, виникнення, народження,

---

З появою землеробства і вирощування злакових наш *далекий предок* утратив найпростіші знаряддя оброблення зерна. Такою первинною формою були, зокрема, й жорна. Прилаштовані в глухому закутку хати, вони не мали *спочинку* жодної пори року (*В. Скуратівський*).

II. До слова *хата* доберіть емоційно забарвлене слово з грубуватим відтінком. Складіть і запишіть речення так, аби це слово було вжите в переносному значенні.

☒ **15. I.** Перевірте себе. Зорово-слуховий диктант.

ЗДРАСТУЙ, ВЕСНО!

Прислухайтесь до пташиного хору в лісах, парках, садках. На різні голоси славлять весну дрозди, коноплянки, вівчарики, щиглики та інше голосисте птаство. А от здалеку золотавим голосом озвалася іволга.

Та найгучніший голос у соловейка. Серед свіжого листя кущів затаївся цей невтомний співак, але чути його чисте щебетання далеко.

А жайворонок як *виспівує*! Ви вже чули цього року жайворонка? Онде він високо-високо знявся в небесну височінь, ледве майорить проти сонця. А звідти на цілі кілометри ллється його щедра, радісна пісня.

Йому не треба ніякої хатки. Знайде собі невеличку ямку, наносить трохи м'якенького бур'янцю, якогось пір'ячка — ото і буде його гніздечко. Ото й є його хатка (*За О. Копиленком*).

❖ **II.** Підкресліть у тексті синоніми. З виділеним словом складіть речення, використовуючи його в переносному значенні. Запишіть.

 16. Проаналізуйте свою роботу на уроці й скажіть, що сприяло (чи заважало) досягненню цілей? Продовжіть кожне з поданих речень: 1 Лексикологію потрібно знати, щоб... 2. Ці знання важливі передусім для... 3. Головне, що я засвоїв (ла) на уроці — це....

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

!!! Основне завдання цього розділу — поглибити знання про вже відомі вам поняття.

Вивчаючи будову слова, ви краще навчитесь розуміти й тлумачити його значення. А тому вам легше буде здогадуватися про значення нових слів із контексту; повторюватимете правопис слів; не обійдеться без редагування текстів із лексичними помилками.

§ 12. Основа слова й закінчення змінних слів.

Форми слова й спільнокореневі слова

У квітні ластівка день починає, а соловей кінчає

❖ 1. I. Прочитайте. Подумайте, чому зітхнув старий клен? Які образи постали у вашій уяві під час читання тексту? Опишіть їх.

КЛЕН ЗІТХНУВ...

Старий Клен усю зиму спав. Крізь сон чув завивання хуртовини й тривожний крик чорного ворона. Холодний вітер гойдав його віти, нагинав їх. Та ось одного сонячного ранку відчув Старий Клен, ніби до нього доторкнулося щось *тепле* й лагідне. Прокинувся. А то до нього прилинув *теплій* Весняний Вітер.

— Годі спати, — зашепотів теплий *Весняний* Вітер. — Прокидайся, Весна наближається. — Де ж вона — Весна? — запитує Клен. — Ластівки на крилах несуть, — каже теплий Вітер... — Я прилетів із далекого краю, від *теплого* моря. Весна йде полями завітчалась квітами. А ластівки на крилах несуть барвисті стрічки. Клен зітхнув, розправив плечі, відчув подих весни, зазеленів бруньками, зашелестів гіллям. Бо йде Весна-Красуня (*В. Сухомлинський*).

II. Пригадайте, що вам відомо про будову слова з початкових класів. Розберіть за будовою слова *сон*, *завивання*, *сонячного*.

!?! III. Випишіть виділені слова, поділивши їх на дві групи. Як вони називаються? Перевірте себе, прочитавши теоретичні відомості.

Основа — це частина слова без закінчення: *запашн..*, *веселков..*, *вранішн..*. Основа виражає *лексичне значення* слова. Крім **кореня**, до складу основи можуть входити префікси, суфікси: Одні слова мають закінчення, що змінюються: *сосна*, на *сосні*, *біля сосни*, *за сосною*, *перед соснами*, на *соснах*.

Завдяки змінюваності слова поєднуються у словосполучення і речення: *я, чита-ти, книга — я читаю книгу*.

Інші слова закінчень не мають і тому називаються **незмінними**: *там, колись, не-нароком, какаду, сопрано*.

Якщо у слові змінюється лише закінчення, то відбувається **зміна форми** слова. Такі слова називаються **змінними**. Лексичне значення слова при цьому залишається незмінним: *морський, морського, морському, морським (відмінкові форми однини)*.

Якщо ж відбувається **зміна основи** слова (додаються, віднімаються чи змінюються суфікси, префікси), то створюється *інше* слово з іншим лексичним значенням: *два двоє двоїти подвоїти подвоїтися*;

Нести носити зносити зношувати зношуватися.

Спільнокореневі слова — це слова зі спільним коренем, але з різним лексичним значенням. Спільнокореневі слова відрізняються префіксами, суфіксами. Спільнокореневі слова можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови: *сіль, сільниця, посолити безсолевий*.

IV. Чи належать слова *сон, сонячний* до спільнокореневих слів? Доведіть.

❖ **2. I.** Прочитайте виразно текст, розгляньте світлини ранньої весни. Яка картина постає в уяві? Укажіть вислови з переносним значенням. Порівняйте цей текст із текстом попередньої вправи. Який висновок ви можете зробити?

Уже в дітей порожевіли личка.
Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь *трава, травиченька, травичка!*
І сонце сипле квіти, як з бриля.
Вже онде щось і сіють у долині.
Вже долітає пісня з даліни.
Вже горлиця аврукає в брусліні,
Стоять в заплавах золоті лани.

Л. Костенко

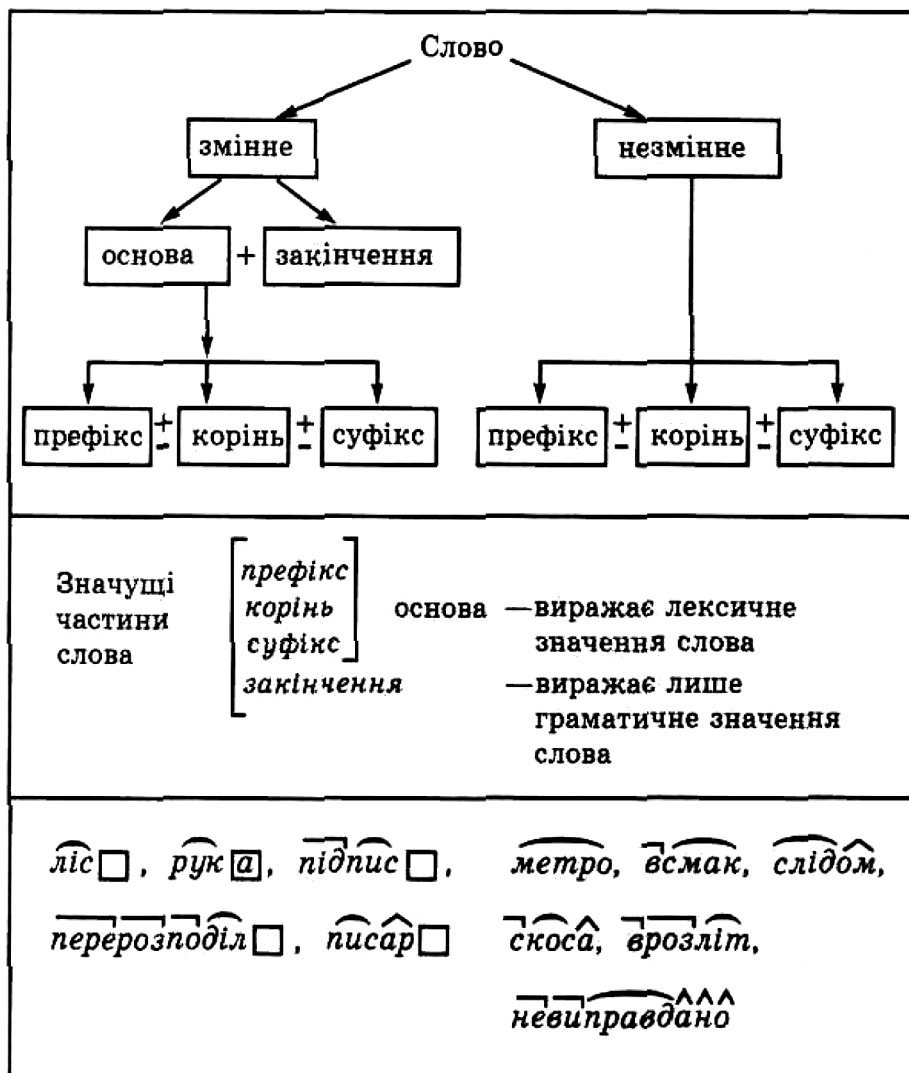
II. Випишіть виділені слова. Підкресліть в них основи. Чим вони різняться і що в них спільного?

III. Подумайте над запитанням «Чому весна поставала в уяві народу в образі молоді вродливої дівчини?»

3. Випишіть спочатку форми одного й того ж слова, а потім — різні. Пригадайте, які слова називаються спільнокореновими. Як ви їх відрізняєте від форм одного і того самого слова?

Ліс, квіти, весна, лісом, квітнути, передвесняний, лісоруб, квітка, у лісі, веснами, лісовий, розквітнути, перелісок, у квітах, веснянки, лісостеп, квітами, по-весняному.

Зад. 4. Розгляньте таблицю. Користуючись відомостями, виступіть з узагальнювальним повідомленням про будову слова.

5. Утворіть по дві-три форми кожного з поданих слів, а потім доберіть по два-три спільнокоренових слова. До яких частин мови вони належать?

Спорт, гра, хокей.

6. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Визначте, у якій формі вжито змінювані слова.

1. Що на світі найшвидше? 2. Хто родивсь і не вмирає? 3. Чорні** криві**, від роду німі, а стануть вряд — враз заговорять. 4. Не рослина, а з листочками, не одежина, а зшита, не людина, а розповідає.

7. З'ясуйте, у яких словах є нульові закінчення, а в яких закінчень немає. За потреби прочитайте наведені вище відомості.

Кінь, метро, трамвай, поні, шимпанзе, ріс, бюро, швидкі, повагом, назустріч.

☑ 8. І. Спишіть і виділіть у словах *вбрання, могутній, дотеп, небо, метро* закінчення й основи. Доберіть і запишіть до першого з виділених слів його форми, до другого — спільнокореневі слова.

🖨 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

9. Підготуйте усне монологічне повідомлення про будову слова.

✂ 10. Складіть усно твір або вірш про весну.

§ 13. Значущі частини слова

Рости, зелений друже!

Значущі
частини слова:
корінь,
префікс,
суфікс,
закінчення

❖ 1. І. Прочитайте виразно текст. Чому батько малого Дмитрика нічого не відповів своєму сину? Який висновок впливає з тексту оповідання?

П'ЯТЬ ДУБІВ

Дмитрик і Серійко ходили з учителем до лісу. Учитель викопав їм по три маленькі дубочки й сказав:

— Несіть додому, посадить біля хати.

Приніс Дмитрик. Викопав ямку, посадив дубок. Узяв другий дубок, глянув, і здалося йому, що корінець кволий**. Викинув Дмитрик того дубка на дорогу. Глянув на третій дубок. І здалося Дмитрикові, що гілочки в нього слабкі. Викинув Дмитрик і того дубка на дорогу.

А Сергійко посадив свої три дубки, виходить на дорогу, аж бачить — два саджанці у пилюці лежать. Підняв їх, посадив поряд із трьома дубками. Поливає Сергійко дубки, ростуть вони, зеленіють.

А Дмитрик забув про свій дубок. Засохло маленьке деревце.

Минуло багато років. Стали Дмитро і Сергій дорослими людьми. У Дмитра уже синок є — Дмитрик, а в Сергія — Сергійко. Питає якось Дмитрик батька:

— Тату, чому біля Сергійкової хати росте п'ять дубів, а біля нашої жодного немає. Мовчить батько. Мовчить (В. Сухомлинський).

!?! II. Випишіть із тексту слова, до складу яких, крім закінчення, входить: а) лише корінь; б) префікс і корінь; в) корінь і суфікс; г) префікс, корінь і суфікс. Значущі частини слів виділіть умовними позначками, потім прочитайте про них відомості. Що в них нового?

Найменшими значущими частинами слова є *корінь, префікс, суфікс і закінчення*. Кожна з них має певне значення.

Корінь — це головна значуща частина слова, яка містить спільне значення споріднених (спільнокорених) слів. Багато коренів змінюють свій звуко-буквений склад у процесі зміни форм і творення слів, але їхнє значення при цьому не змінюється.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем. За допомогою префікса створюються слова з новим лексичним значенням або з новим відтінком у значенні, а також форми одного й того самого слова.

Суфікс — це значуща частина слова, яка стоїть після кореня. За допомогою суфікса створюються слова з новим лексичним значенням або з новим відтінком у значенні, а також форми одного й того самого слова.

Закінчення — це змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення (рід, число, відмінок, особу, час та ін.) і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні. Зміна закінчення змінює:

а) рід, б) число, в) відмінок, г) особу, г) час.

Закінчення може бути нульовим, тобто таким, що не виражається звуком і не позначається буквою, але має певне граматичне значення. Закінчення буває лише у змінних словах. Із зміною закінчення змінюється **форма** слова.

III. Знайдіть у тексті синоніми. Поясніть доцільність їх уживання.

2. I. Визначте, на які частини поділено слова. Які з цих частин мають певне значення, а які не мають?

- 1) Берег, берег-ов-ий, при-береж-н-ий.
- 2) Бе-рег, бе-ре-го-вий, при-бе-реж-ний.
- 3) Б-е-р-е-г, б-е-р-е-г-о-в-и-й, п-р-и-б-е-р-е-ж-н-и-й.

II. Назвіть ту спільну ознаку, яку мають усі значущі частини слова.

3. І. Доведіть, що корінь вважається головною значущою частиною слова. Чому?

Рука, нога, муха, річ, бік, вухо.

? ІІ. Змініть форму називного відмінка поданих слів на форму місцевого відмінка однини. Які зміни відбуваються в корені слова? Чи змінюється зі зміною звуків лексичне значення слів? А граматичне?

4. І. Порівняйте пари слів, з'ясуйте їх лексичне значення. Від якої частини слова залежить різниця в лексичному значенні цих слів?

Ліс — праліс; кран — кранівник; Полтава — полтавець; тополя — тополенька; голова — голівонька; холод — холодище; рука — ручище; читати — дочитати; мовити — відмовити.

(!) ІІ. На скільки груп можна розподілити наведені пари слів?

5. Прочитайте запитання і дайте на них відповіді. Запишіть їх. Виділіть у цих словах суфікси. Порівняйте суфікси за значенням. Який висновок можете зробити?

1. Хто водить трактор? 2. Хто працює на комбайні? 3. Хто лікує людей? 4. Хто продає товар у магазині? 5. Хто видає в касі гроші?

6. І. Прочитайте. Спробуйте перевірити народні прикмети.

1. *Квітневий* день рік годує. 2. Журавлі *прилетіли* і полудень *принесли*. 3. Черемха зацвітає перед останніми весняними *заморозками*. 4. На луках чи в лісі розпустилися золотаво-жовті дзвіночки *первоцвіту* — настануть теплі дні. 5. Якщо квітневий дощ починається з великих краплин, то дощ *ненадовго*. 6. Горобці сидять, настовбурчившись — *незабаром* збереться на дощ.

ІІ. Спишіть. У виділених словах виділіть значущі частини.

7. І. Запишіть слова, поєднуючи їх в антонімічні пари.

Достатки, лункий, ніжність, визволяти, велелюддя, боронити, звинувачувати, брутальність, безлюддя, безгрошів'я, беззвучний, поневолювати.

Ск. ІІ. Виділіть, де слід, префікси й суфікси.

☒ **8. І.** Запишіть наведені слова, виділіть у них значущі частини.

Прикордонний, безголовий, подарунок, заземлення, лісівник, напарник.

❖ **9. І.** Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Як ви гадаєте — це правдива історія чи вигадана? Обґрунтуйте свою думку.

ВЕРБА НАД СТАВКОМ

Оксанка гуляла біля ставка. Знайшла вербовий прутик та й *увіткнула* в сиру землю. А сама пішла *додому*. Потім *Оксанчині* батьки переїхали до міста. Там Оксанка й училася в школі. Минуло десять років. Навідалась Оксанка до рідного села. Була вона вже дорослою дівчиною, високою, гарною. Ось прийшла якось до ставка. Побачила *гіллясту* Вербу, що схилилася над водою. Здивувалася Оксана й питає:

— Вербо, де ти взялася? А Верба й каже:

— Ти мене посадила *маленьким* прутиком.

— Яка ж ти велика стала, — тішиться Оксана. — Я тебе й не *впізнала*.

— А я тебе *впізнала*, — тихо мовила Верба (*В. Сухомлинський*).

М.Дещенко. Під вербою

II. Розберіть за будовою виділені слова.

10. Додаючи до поданих слів префікси, утворіть антоніми й запишіть. Чи можна на основі цього факту стверджувати, що префікси, як і слова, бувають антонімічними?

Сипати, в'язати, нести, гнати, клеїти, лізти, дихати.

11. Складіть кілька речень про весняні квіти. Визначте будову використаних слів.

12. Виділіть префікси й корені в поданих словах.

Відвідувати, відати, надбавка, надворі, надбити, надихати, невисокий, не-года, недовіра, первоцвіт, перевал, переосінній, порядок, предовгий, препарат, Прибалтика, прилад.

❖ 13. До поданих фразеологізмів доберіть слова-синоніми й запишіть їх. Виділіть у них значущі частини.

Ні в тин, ні в ворота; ні за що ні про що; не по зубах; на всі часи; все догори ногами; водою не розлити; вола б з'їв; гострий на язик.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Закінчення і його значення.
  2. Основа.
  3. Корінь (добір одного-двох спільнокореневих слів).
  4. Префікс, суфікс (добір одного-двох слів з тим самим префіксом, суфіксом).
- Значення префікса, суфікса (якщо зрозуміле).

Зразок усного розбору

Придорожній (дуб). Закінчення слова **-ій** вказує, що слово є прикметником, має форму чоловічого роду, називного відмінка однини. Основа — **придорожн-** складається з префікса, кореня і суфікса. Корінь — **дорож-**, спільнокореневі слова — *дорога, подорожник*. Префікс **при-** має значення — «розташування біля чогось» і вживається

також у словах *прикордонний, прибережний*. Суфікс -н- має значення — відношення до чогось, він є, наприклад, у словах *підземний, зубний*.

Зразок письмового розбору

Придорожн[ий], дорог[а], подорожник[и]

(!!! Необхідно поставити над словами значки суфікс, префікс тощо)

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

14. Прочитайте загадку й відгадайте її. Зробіть письмовий розбір за будовою двох слів з префіксом і суфіксом.

Дієслово не в'яжеться з рухом. Його змісту не знає просто сором:

Як без префікса — сприйметься слухом, а як з префіксом - сприйметься зором
(За Д. Білоусом).

15. Складіть невелике за обсягом висловлювання, використовуючи в ньому як тематичне речення-афоризм «Природа — єдина книжка, яка на своїх сторінках містить глибокий зміст» (Й. Гете).

§ 14. Правопис префіксів *пре-, при-, прі-*

Краса — у розмаїтті

❖ **1. І.** Прочитайте текст. Що виражає його заголовок? Яка основна думка тексту? Чи бувають люди, схожі характером на Пурпурову Квітку? Доведіть. Що треба робити, щоб не уподібнитися Пурпуровій Квітці?

ПУРПУРОВА КВІТКА

Серед ночі розпустилася Квітка троянди. Розпрямилися ніжні** пурпурові пелюстки. Квітка подивилась на зірки, що мерехтіли** в небі, стрепенулась й прошепотіла:

— Уже світає. На пурпурові наші пелюстки буде дивитись увесь світ.

Прим'ята пелюсточка випрямилась. На пурпурне тло впала краплина роси, здригнулась і заграла переливами пурпурових барв. Тепер квітка стала по-справжньому прекрасна.

— Дивіться, — сказала Квітка пелюсткам, — навіть небо на сході стає пурпуровим від нашої краси. І Квітка застигла в чеканні. Та пурпурове небо блідло, червоніло, потім стало рожево-блакитним.

Квітка троянди здивовано озирнулася. Вона побачила зелене дерево, а на ньому — білу свічку.

— Ти хто? — запитала Квітка.

— Я — Квітка каштана.

— А чого ти не пурпурова? Чому ти біла, небо — блакитне, дерево — зелене?

— Якби в світі все було однакове, не було б краси, — відповіла Квітка каштана (За В. Сухомлинським).

II. Поясніть правопис виділених слів. Прочитайте й вивчіть правила написання префіксів **пре-**, **при-**, **прі-**.

Ненаголошені голосні [е], [и] у префіксах **пре-**, **при-** вимовляються невиразно, внаслідок чого зумовлюють помилки при передачі їх на письмі. Щоб уникати помилок, префікси **пре-**, **при-** слід розрізняти за значенням, а слова з **прі-** запам'ятати: *прі́рва, прі́звище, прі́звисько*.

1. Префікс **пре-** вказує на вищу міру ознаки (замінити його можна прислівником *дуже*): *преми́лий* (*дуже милий*), *предовгі́й* (*дуже довгий*).

2. Префікс **при-** має значення приєднання, приближення, неповноти дії чи ознаки: *прине́сти, прикле́ти, примі́ський, придоро́жній, прикри́ти, пригаси́ти*.

3. Префікс **прі-** вживається лише в кількох словах: *прі́рва, прі́звище, прі́звисько*.

2. I. Запишіть, вставляючи пропущені букви у префіксах.

Пр..та́ти, пр..морений, пр..дивний, пр..трусити, пр..тягти, пр..вражий, пр..тискати, пр..пишний, пр..міряти, пр..мовкати, прикарпатський, пр..досить, пр..грівати, пр..звище.

II. Виберіть два-три слова й складіть з ними речення.

3. I. Спишіть, додаючи до слів або їх частин пропущені префікси **пре-**, **при-**, **прі-**.

Зразок:...берегти — приберегти.

..мудрий, ..бій, ..биральниця, ..цікаво, ..звисько, ..хороший, ..буття, ..чистий, ..голубити, ..валений, ..єднання, ..світлий, ..рва, ..чудовий, ..шерхливий, ..щепа, ..тиснути.

! 4. I. Прочитайте прислів'я й крилаті вислови. Укажіть слова з префіксами й поясніть їх правопис. У яких словах є аж два префікси?

1. З краси не пити роси. 2. Краса до вінця, а розум до кінця (*Нар. творчість*). 3. Ніяка зовнішня приваба не може бути повною, якщо вона не оживлена внутрішньою красою. Краса душі розливається подібно до таємничого світла по тілесній красі (*В. Гюго*).

✎ II. Використавши одне з висловлень як тематичне речення, складіть невеликий текст.

5. I. Прочитайте тлумачення слів із префіксами **пре-**, **при-**, **прі-**. Запишіть ці слова й поясніть їх правопис.

1. Місце поблизу берега. 2. Дуже високий. 3. Прикріплювати цвяхами до чогось. 4. Уважно дивитися. 5. Той, хто випадково опинився де-небудь, пристав до когось. 6. Урвище. 7. Який викликає захоплення своїми якостями, властивостями.

8. Який відзначається надзвичайною красою. 9. Почуття симпатії до кого-небудь. 10. Нагинатися.

II. Визначте, у якому випадку для тлумачення слова використано синоніми.

☒ **III.** Запишіть, уставляючи пропущені букви.

Пр..шерхлий, пр..тихо, пр..в'язь, пр..блуда, пр..гіркий, пр..балтійський.

!6. Прочитайте загадку й відгадайте її. Поясніть правопис відгадки. Висуньте припущення щодо походження відгаданої назви ріки.

До країни знань ішов мандрівник і зустрів цікаві складники:

Поєдналися префікс і числівник і зробилися назвою ріки (*За Д. Білоусом*).

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

7. Запишіть, уставляючи пропущені букви.

Пр..щедрий, пр..глухлий, пр..глухий, пр..гіркий, пр..донний, пр..крашати, пр..звисько, пр..людний, пр..мерзати, пр..спокійно, пр..страшенно.

8. Спробуйте довести думку, висловлену в наведеному нижче афоризмі.

Краса душі сповнює чарами навіть непоказне тіло, так само, як потворність душі кладе на найпрекрасніше тіло якийсь і особливий відбиток, що викликає в нас незрозумілу огиду (*В. Лессінг*).

§ 15. Орфограми в значущих частинах слова

Як народжуються прихильність і любов

❖ **1. I.** Прочитайте уривок з оповідання французького письменника. Сент-Екзюпері «Маленький принц» — про хлопчика, що жив на планеті-астероїді. Завдяки чому маленький принц і загадкова квітка уподобали один одного?

На планеті маленького принца завше росли звичайні прості квіти. А та квітка проклонулась із насіння, занесеного невідомо звідки. Маленький принц ізроду не бачив ще таких великих пуп'янків і чекав, що станеться якесь диво**. Аж ось якось уранці квітка розпустилась.

І красуня мовила позіхаючи:

— Ох! Я ледве прокинулась... Даруйте мені... Я ще зовсім не причесана...

Маленький принц не тямився від захвату:

— Ви прекрасна!

— Правда? — тихо відповіла квітка. І по хвилі докинула:

— Здається, пора снідати. Прошу, потурбуйтеся про мене... Маленький принц дуже збентежився**, знайшов поливальницю й полив квітку джерельною водою.

Незабаром виявилося, що красуня горда й образлива і маленький принц попомучився з нею. Хоча маленький принц і полюбив квітку і радий був їй догодити, він усе ж відчував себе нещасливим через її вередливість**. Тому він згодом вирішив помандрувати з перелітними птахами на інші планети (*За Сент-Екзюпері*).

II. Укажіть слова з префіксами. Які слова з-поміж них містять орфограми? Поясніть правопис цих слів. За потреби зверніться до відповідних правил.

III. Знайдіть у тексті антоніми й випишіть їх.

2. Запишіть, розподіляючи слова на три групи, залежно від префіксів і правил, за допомогою яких пояснюється їх правопис. Розставте пропущені букви.

Ро..жувати,..сувати, ро..чарувати,..хвалювати, бе..шасний,..співатися, пр..лад-
нати,..фантазувати, пр..велебний, бе..церемонний,..щурюватися,..кошувати, пр..
краса, пр..меншений.

3. Доберіть до поданих слів антоніми, до складу яких входять префікси з вивчених орфограм. Антонімічні пари запишіть.

Зразок. Від'їжджати — приїжджати.

Вихвалитися, минулий, нехитрий, дуже погано, дуже молодий, випрямитися, відклеїти, полохливий, запальний, відцвітати, розкрутити, вцілити, розформувати, церемонний, викопати, розпакувати.

? 4. Спишіть загадки, вставляючи пропущені букви, і відгадайте їх.

1. Ро..стелений кожушок, на нім посіяний горошок. 2. Всі його люблять, всі його чекають, а хто подивиться — кожен..кривиться. 3. Золотий пішов, а срібний пр..
йшов. 4. Їхав волох, ро..сипав горох; стало світати — нема що..бирати. 5...вечора
вмирає, вранці оживає. 6. Всі пани..кинули жупани, а один пан не..кинув жупан.

✂ 5. I. Прочитайте. Чому квітці і маленькому принцові було сумно розлучатися? І чому вони все ж таки розпрощалися? Чи потрапляли ви в подібну ситуацію? Дайте розгорнуту відповідь.

Коли маленький принц востаннє полив квітку й лагодився накрити її ковпаком, йому навіть збиралося на плач.

— Прощайте, — мовив він, але красуня не відповіла.

— Я була нерозумна, — озвалася вона нарешті. — Даруй мені і спробуй бути щасливим. Авжеж, я люблю тебе, — почув він. — Моя вина, що ти цього не знав. Але це пусте. Ти ж був так само нерозумний, як і я. Спробуй знайти свою долю... Облиш ковпак, він мені уже не потрібний.

І ні слова докору. Маленький принц був вражений. Стояв збентежений і знічений.

— Та не вагайся. Це мене дратує. Намислив іти, то йди. Вона не хотіла, щоб маленький принц бачив, як вона плаче, бо була дуже гордою (*За Сент-Екзюпері*).

✂ II. Відредагуйте подані нижче речення і запишіть

1. У вересні місяці похолодало. 2. Доповідач піднімав важливі питання. 3. У зайця задні ноги довше передніх. 4. Школярі погано ведуть себе. 5. Я рахую, що так робити не можна.

6. I. Запишіть, уставляючи пропущені букви.

Пр..спокійно, пр..мислювати, пр..морець, бе..хліб'я, ро..топити, ро..шарпати,.. сушити,..щипати,..красити,..попелити,..трушувати,..хрещувати, п..ребіг.

☒ **II.** Уставте пропущені літери в словах *пр..щиро, пр..мокнути, п..р..спілий,..краю, ро..шук*.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. Доберіть по два-три слова на кожне правило написання префіксів *пре-, при-, прі-*.

---

8. Підготуйте усний твір на тему «Чому розлучаються друзі».

❖ **9. І.** Прочитайте текст мовчки. Подумайте, чому засмутився маленький принц, побачивши багато троянд? Що означає у мові Лиса слово *приручити*? І як його зрозумів Маленький принц?

Потрапивши на Землю, маленький принц спостеріг садок, повний квітів, схожих на незвичайну квітку з його планети. Завмерши з несподіванки, він спитав вражений:

— Хто ви?

— Ми троянди, — відказали троянди.

Маленький принц сказав** собі: «А я гадав**, що маю єдину на світі квітку, якої ніде ніхто не має, а то була звичайнісінька троянда».

Він упав на траву і заплакав. Тоді-то й показався Лис.

— Ти хто? — спитав маленький принц. — Який ти гарний.

— Я Лис, — мовив Лис.

— Погуляй зі мною, — попрохав маленький принц. — Мені так журно**...

— Я не можу з тобою гуляти, — мовив Лис. — Я не приручений.

— А що таке — приручити?

— Воно означає: прихилити до себе. Ти для мене всього лише маленький хлопчик, достоту* такий, як сто тисяч інших хлопчиків. І я для тебе всього тільки лис, як сто тисяч інших лисів. Та як ти мене приручиш, ми станемо потрібні одне одному. Ти будеш для мене єдиний на цілیم світі. І я буду для тебе єдиний на цілیم світі...

— Я починаю розуміти, — мовив маленький принц. — Була одна квітка... певно вона мене приручила... (*За Сент-Екзюпері*).

II. Визначте, яке мовне явище пов'язане з виділеними коренями слів. Поясніть своє твердження.

III. Укажіть інші корені в словах, окрім виділених, у яких є орфограми. Свою думку обґрунтуйте.

10. І. Проаналізуйте наведені нижче слова й знайдіть і поясніть в них орфограми.

Здерти — зд..рати, витерти — вит..рати, берегти — обер..гати, пора з — тих п..р, вечір — звеч..ра, котити — к..чати, кріт — на кр..ті; сік — со..литися, дух — в ду..ї, чех — че..ський, ворог — воро..ий.

II. Випишіть слова з пропущеними буквами і вставте їх.

? **11. І.** Прочитайте прислів'я. Які з них тематично пов'язані між собою. У чому ж вбачає український народ щастя, якщо не в красі і не в багатстві?

1. Не родися красна*, а родися щасна. 2. Не родись багатий та вродливий**, а родись при долі і щасливий. 3. Щастя має ноги, а біда роги. 4. Ласий, як кіт на ковбаси. 5. І тяжко нести, і жалко кинути. 6. Краще синиця в руці, ніж журавель у небі.

II. Знайдіть орфограми в коренях слів і поясніть їх, добираючи спільнокореневі слова.

12. Запишіть, вставляючи пропущені букви.

Г..нити — г..няти, п..рти — нап..рати, постр..л — стр..льнути, ст..лити — заст..лати, пр..к..тити — прок..тати, х..пати — вх..пити, ч..пляти — прич..пити; нога — н....ний — на но..ї, одяг — в одя..ї, віз — на в....ї; ц..стерна, ш..фр, г..мн, ф..алка.

✂ **13.** Відредагуйте подані речення й запишіть.

1. Вулиця носить ім'я Тараса Шевченка. 2. Дівчина нервує і не може заспокоїтися. 3. Бабуся одягла окуляри. 4. Повезло ж йому: на лотерейний квиток виграв фотоапарат!

14. Прочитайте загадку Д. Білоуса й відгадайте її. У відгадці вкажіть орфограму й поясніть її.

Біжить без ніг через ярки, в рови,
без рук, а має рукави.
Я відгадав уже, а ви?

☑ **15.** Спишіть, уставляючи пропущені букви.

Коса — ко..ений, щітка — щ..тина, піч — п..чі, вік — ві..ний — у ві..і, х..рург..я, реж..м, жур.., роз..граш.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

16. Прочитайте текст і запам'ятайте крилатий вислів. Визначте, скільки мікротем у тексті. Випишіть із тексту слова з орфограмами й поясніть їх.

НАРЦИС

Гордий юнак Нарцис нікого не любив, крім самого себе. І тоді богиня кохання Афродіта покарала його. Прийшов якось Нарцис до струмка, щоб напиться. На спокійній поверхні води він побачив своє зображення й закохався в нього. Він не їв, не пив, а тільки дивився на своє відображення, поки не помер. Ім'я Нарциса стало крилатим словом. Його вживають, коли мова заходить про самозакоханих себелюбців, егоїстів, які зневажають усіх, окрім самих себе (*За В. Коптіловим*).

17. Пригадайте інші тексти, що торкаються проблеми егоїзму й підготуйте усне чи письмове повідомлення на цю тему.

? 18. І. Прочитайте продовження тексту про маленького принца. Чому Лис так хотів, щоб його приручили? У чому, на його думку, полягає щастя?

Потім Лис заговорив з маленьким принцом про те саме.

— Нудне в мене життя. Я полюю на курей, а люди на мене. Усі кури однакові й люди однакові. Але як ти мене приручиш, у моєму житті ніби сонце засяє**. Твоя хода покликає мене, як музика. А потім — дивись! Бачив, он там досягає пшениця? Але пшеничні лани ні про що мені не нагадують. І це сумно. А ти маєш золотого чуба. І якщо ти мене приручиш, золоте збіжжя* нагадуватиме про тебе. І я полюблю шелест колосся на вітрі... Будь ласка... приручи мене!

— Я б і радий, — відмовив маленький принц, — але не маю часу. Мені треба ще знайти приятелів і дізнатися про всякі речі.

— Взнати можна тільки про ті речі, які приручиш, — мовив Лис.

— А що для цього треба? — спитав маленький принц.

— Треба запастися терпінням. Спершу сядь он там подалі на траву й мовчи. Слова тільки заважають розуміти один одного.

Так Лис і принц почали зустрічатися і невдовзі** заприятелювали**, стали потрібними один одному (*За Сент-Екзюпері*).

II. Знайдіть орфограми на межі кореня і суфікса чи закінчення, поясніть їх.

19. Знайдіть і поясніть у поданих словах орфограми.

Таксі, кінний, хворостняк, чесний, ллється, манна, бароко, шістдесят, через-смузжя, возити, летіти, бруто, незрівняний.

20. Запишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені букви.

Аванпост..ний, радіс..ний, аген..сь кий, ден..ий, тон..а, Гол..андія, чин..ий, ба-жан..ий, навман..я, ван..а, кіль кіс..ний, центрис..сякий, підні..ся, радіст..ю, нет..о, нездóлан..ий, мід..ю.

✂ **21.** Відредагуйте подані речення й запишіть.

1. Треба включити електрику. 2. Він казав знехотя. 3. Жив-був дід та баба. 4. Заведи годинника, а то він спинився. 5. Рани бійця зажили. 6. Вони сіли за стіл і заказали собі мінералку.

☑ **22.** Спишіть вставляючи, де слід, пропущені букви.

1. У старі ж часи і це знамен..о — діди й бабусі наперед прогнозували достемен..о погоду з безлічі прикмет... 2. Ти на землі цвітеш, як гобелен, як наша мова — незбагнен..е диво. 3. Через гори і долини лине пісня з Посул..я. 4. Якщо тільки гряде небезпека якась — прикордон..ик пройде там, де й оленю зась (*Із творів Д. Білоуса*). 5. О скільки у природи немудро-мудрих літер, о скільки у людини невмін..я прочитать (*П. Тичина*).

📁 **Оберіть один із варіантів домашнього завдання.**

23. Прочитайте загадку Д. Білоуса й відгадайте її. У відгадках укажіть і поясніть орфограми.

Ану відгадайте, друзі, що це значить:
він завжди за нею в небесах простує.
Його кожен чує, та ніхто не бачить,
її кожен бачить, а ніхто не чує.
Що це таке?

II. Підготуйте розповідь про те, як ви заприятелювали з другом (подругою).

❖ **24. I.** Прочитайте текст, і ви дізнаєтесь, як Лис плакав, прощаючись із Маленьким принцом, але при цьому твердив, що йому добре. Чи немає тут суперечності? Спробуйте пояснити. У чому полягала таємниця Лиса? Як ви її розумієте? Чи не здогадувалися про неї раніше? Запам'ятайте цей крилатий вислів.

І от настав час прощання**, бо маленький принц вирішив повернутися на свою планету.

— Я плакатиму за тобою, — зітхнув Лис.

— Сам винний, — мовив маленький принц. — Я ж не хотів, щоб тобі було боляче, ти сам зажадав**, щоб я тебе приручив...

— Ні, відказав Лис, — мені добре. Згадай, що я казав про золоте збіжжя. Далі докинув.**

— Піди глянь ще раз на троянди. Ти зрозумієш, що твоя троянда — єдина в світі. А як вернешся, я відкрию тобі одну таємницю.

Маленький принц пішов глянути на троянди.

— Мені вас шкода, — мовив він їм. Ніхто вас не приручив, і ви нікого не приручили. Такий був колись мій Лис. Але я з ним заприятелював, і нині він — єдиний в усьому світі.

— Ви гарні**, але моя троянда найкраща мені понад усіх вас. Бо то її, а не вас я поливав щодня. Її, а не вас накривав скляним ковпаком. Її затуляв ширмою, оберегаючи від вітру. Вона моя.

І маленький принц вернувся до Лиса.

— Прощай, — мовив він.

— Прощай, — сказав Лис. — Ось моя таємниця: лише серце бачить. Найголовнішого очима не побачиш. Твоя троянда люба** тобі, бо ти віддав їй усю душу. Ти завжди відповідальний за всіх, кого приручив. Ти відповідальний за свою троянду.

— Я відповідальний за мою троянду, — повторив маленький принц (*За Сент-Екзюпері*).

II. Випишіть слова з вивченими орфограмами й поясніть їх.

25. Доберіть спільнокореневі слова або форми того самого слова, які б доводили наявність у слові орфограми, і запишіть їх.

Піч, чорнило, сіль, витекти, гонити, тінь, річ, вмерти, любов, гора, вік.

26. Запишіть, уставляючи пропущені букви.

Х..жак, кош..ль, дж..г..т, к..рг..з, ж..люб, ч..ло, пш..ниця, бер..г, ос..ні, ч..мний.

27. Доберіть і запишіть вісім слів: прикметники та іменники, що мають зазначене нижче значення. Виділіть у них значущі частини слова.

Той, що знаходиться: 1) біля Дніпра; 2) над водою; 3) між рядами; 4) біля кордону. Той, що не має: 1) сорому; 2) талану. Той, що росте: 1) під березою; 2) під дубом.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

 28. Відредагуйте речення й запишіть.

1. Вони там деруться, а в нас лоби тріщать. 2. У Німеччині люди передовіше. 3. Від усіх потужних замахів Віталій ефективно ухпив. 4. У цій боротьбі з жуком чоловік перемогти не може. 5. У його ніг — брила з написом «Конституція».

 29. Розгляньте ілюстрацію й напишіть невеликий твір на одну з тем: «Історія про маленького принца», «Що я думаю про маленького принца», «Повернення маленького принца».

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Природа України

М. Дещенко. Озеро Солонецьке

Шановні п'ятикласники!

Чи знаєте ви, що у 1928 і 1934 роках у Парижі відбувалися міжнародні конкурси мов? Аби переконати фахівців, представники країн читали добірні тексти своїми мовами. Українською мовою звучали поетичні рядки Тараса Шевченка. За висновками журі, у 1928 році переможцями стали французька (1 місце), італійська (2 місце) та українська (3 місце) мови. У 1934 році кращими було визнано французьку, фарсі (перську) й українську. А ще через кілька років на форумі мовознавців світу у Швейцарії українську мову за мелодійність, милозвучність було названо другою після італійської.

Як бачимо, одним із критеріїв краси мови є її **звучання**!

Вивчаючи фонетику, ви матимете змогу розгадати таємницю унікальності звукової системи нашої мови. Знання орфоєпії допоможуть вам зробити своє мовлення не лише правильним, а й красивим, привабливим, милозвучним! А люди, мовлення яких наділене такими характеристиками, завжди привертають увагу до себе, є бажаними у будь-якому товаристві, гідні наслідування. Ми бажаємо вам стати саме такими.

Фонетика — це розділ науки про мову, що вивчає звуки її.

Графіка — це розділ науки про мову, що вивчає знаки письма.

Графічні знаки — це букви, розділові (кома, крапка, тире, двокрапка та ін.) й орфографічні (апостроф, дефіс) знаки, за допомогою яких звукове мовлення передається на письмі. В українській мові 33 букви.

§ 16. Звуки мови і звуки мовлення

Рослинний світ України

❖ **1. І.** Прочитайте текст і перекажіть його своїми словами. Які з рослин, згаданих у тексті, зображені на світлинах?

«Позичити б у вересня фарб, щоб намалювати життя!» — мріяла Люба. Намалювати б його у кольорах, що принесуть розраду сірим, аж до нудоти буденним дням. Дівчинка любила малювати, уявляти і роздивлятися навкруги. Це ж так цікаво спостерігати, як волохатий джміль обіймає жоржину*, або по небу косяком плывуть гуси.

Ось рівчаки поросли дикими квітчастими травами, і їхні пахощі*** манили її душу. Перед очима постали петрові батоги****. Якщо присісти біля них навколішки, то можна відчути ніжний аромат, а на тлі неба зовсім не видно квіток, адже вони точнісінько такого кольору, як безхмарне червоне небо.

А далі — зарості панича-звіробоя. Чай із цієї рослини, за словами бабусі, лікував геть усіх — дорослих, дітей і навіть тварин. Онде прямо над ровом світліють білі кошики деревію. Ви пробували хоча б коли перерахувати, скільки у тому кошику квіточок?

Духмяний добрий дух оповив усе навкруги — і смугу біло-рожевої конюшини* за ровом, і васильки, що гралися з бджолами, і грицики*, що квапилися*** відцвісти, і темно-зелену лісосмугу ясенів, що височіли неподалік (За Л.Зоряною).

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Назвіть звуки, із яких складається кожне слово першого речення тексту вправи. 2. Порівняйте співвідношення голосних і приголосних звуків. 3. Які ще звуки, крім звуків мови, ви знаєте? 4. Відтворіть окремі звуки природи (шум вітру, дощу, звук грому, оплески, сміх, сигнал автомобіля, спів пташок). Чим відрізняються ці звуки від звуків мови? 5. Які речення тексту сповнені звуків природи? 6. Що спільного між словами <i>розрада і аромат, кошик і конюшина</i> ?	1) Які почуття переповнюють дівчинку? 2) Чи знайомі ці почуття вам? 3) Що саме викликає у вас найбільше захоплення? 4) Як зберегти цю красу?

2. Прочитайте подані групи звуків і змініть послідовність їх так, аби вони набули смислу і стали словами.

[e][к][л][н], [i][в][а][р], [д][б][у], [с][о][о][р][к][і], [о][б][р][д][о]

Поміркуйте:

1. Яка роль звуків мови? (У разі потреби скористайтесь теоретичним матеріалом, поданим нижче.

3. Запишіть якомога більше назв дикоростучих рослин, що починаються на однакову букву. Позмагайтеся, хто це зробить швидше. Виберіть чотири назви і зашифруйте, змінивши порядок розташування звуків, запропонуйте друзям відгадати.

Звук — найменша мовна одиниця, за допомогою якої *утворюємо, розрізняємо і розпізнаємо* слова: роса — росяний; сак — сад — сам; тут — тур.

В українській мові **38** звуків: 6 голосних і 32 приголосних. За допомогою їх творяться всі слова української мови.

? Поміркуйте:

1. Яким звуком людина висловлює своє захоплення?
2. Який звук виражає стогін, біль?
3. Який звук у природі передає жах, страх?

4. 1. Поміняйте у поданих словах будь-який один звук. З'ясуйте, чи є різниця між словами і яка саме? Яку роль тут виконує звук.

Гірка, досада, зозуля, кінь, ріст, кран, молоти, сорока, рідний.

5. 1. Виконайте звуковий запис виділених слів. У разі потреби зверніться до теоретичного матеріалу.

1. Листопад *вересню* онук, *жовтню* син, а зими *рідний* брат. 2. Листопадовий день — що *заячий* хвіст. 3. Листопад — заспів зими і *сутінок* року. 4. Листопад не *лютий*, проте спитає, чи *вдягнутий* і взутий.

? Поміркуйте:

1. Як називаються такі вислови?
2. Хто, на вашу думку, автор їх?
3. Чи є різниця у вимові перших звуків слів «листопад» і «лютий»?

✎ 6. I. Доберіть слова і словосполучення, що найкраще своїм змістом характеризують осінь.

II. Назвіть звуки природи, властиві осені. Які з них викликають позитивні емоції, а які — негативні?

Звуковий запис (*транскрипція*) використовується для точного відтворення звукового складу слів: *п'ять* — [п'ят'], *ясен* — [йасен].

Особливого значення звуковий запис набуває, коли є розбіжності між вимовою і написанням. Наприклад, букви *щ, ь, я, ю, є, ї* у звуковому записі позначаються по-іншому: *щока* — [шчока], *біль* — [б'іл'], *яма* — [йама], *їжа* — [йіжа], *Юля* — [йул'а].

М'якість приголосного звуку позначається рискою праворуч від букви: *ніс* — [н'іс], *сядь* — [с'ад'], *ряд* — [р'ад].

Буквосполучення *дж, дз, дзь*, що позначають один звук, записуються так: *джміль* — [джм'іл'], *дзьоб* — [дз'об]. Додати об'єднувальні дужки!

Напівпом'якшені звуки позначаються знаком, схожим на кому, а подвоєні чи подовжені звуки передаються однією буквою з двокрапкою: *віддати* — [в'ід:ати], *насіння* — [нас'ін':а].

Букви *е, и*, що позначають ненаголошені голосні, передаються у такий спосіб: *зима* — [зиема], *вести* — [веисти].

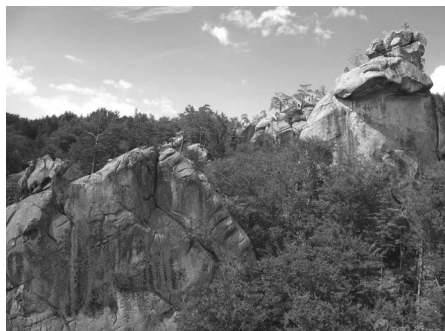
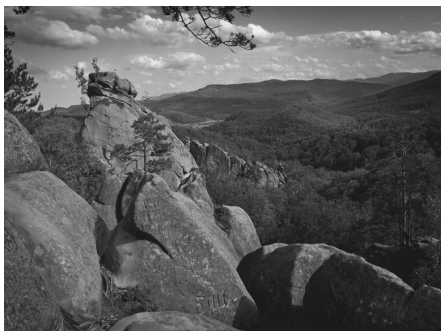
? Поміркуйте, у яких життєвих ситуаціях уміння робити звуковий запис слів чи тексту має важливе значення?

7. За поданим зразком зробіть звуковий запис виділених у тексті слів. Знайдіть і випишіть із тексту п'ять слів, у яких кількість букв і звуків не збігається.

Зразок: [ліс't'a], [акварéл'], [дóшч], [ос'ін':ій], (гіл':á), [топóл'a], [хриезантéма], [йаскравій], [пáмороз'], [кúшч], [повеиртайец':а].

Затишний, мирний світ великого садка, такий домашній і такий рідний... Любиш ти його *взимку*, чорно-білий, з подушками снігу під стовбурами та з вибіленими полотняними простирадлами. Любиш навесні, коли він *зацвів*, помолодів од цвіту, *сміється*, тішиться, радіє. Та чи не найдорожчий він тоді, коли відшаленіє *літня* спека й повітря пониже сумовитий** настрій уже недалекої осені... (За Є. Гуцалом).

✎ Завершіть опис саду кількома реченнями.

III 8. Прочитайте текст. Ілюстрацією до яких фрагментів тексту є ці світлини?

Літні канікули Остап і Даринка завжди проводили в бабусиному селі у передгір'ї Карпат. У бабусі не було ні супутникового телебачення, ні DVD, ні комп'ютера з Інтернетом, ані навіть дешевих ігрових пристроїв. Тому Остап і Даринка з ранку до ночі проводили час на подвір'ї, граючись із сусідськими дітьми у футбол або ж будуючи на дереві власну піратську базу. Остап марив славою карибських піратів, зачитувався захоплюючими історіями про таємничі острови скарбів та з нетерпінням чекав, коли тато візьме відпустку і вони всією сім'єю поїдуть до скель Довбуша біля Болехова. Хлопець сподівався, що у скелях йому пощастить знайти скарби опришків — карпатських «піратів» (А. Бачинський).

Ситуація: у селі з'явився новий хлопчик, який приїхав до бабусі на канікули.

Завдання: познайомитися і подружитися з Остапом.

Порада: використайте прийоми гарного співрозмовника (комплімент, посмішка, звертання на ім'я до хлопчика, уважне слухання тощо); продумайте, чим зацікавити хлопчика, аби він захотів із вами подружитися. Продемонструйте підготовлений вами варіант розмови.

👉 Дайте відповіді на запитання: Чим збагатився (збагатилася) я на цьому уроці? На формування яких умінь спрямована ця інформація? Де я зможу використати її?

📌 Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

9. Укладіть список улюблених рослин рідного краю (до 10 назв). Свій вибір умотивуйте. Доберіть 5 запитань (письмово) для діалогу на тему «Рослини довкола нас». Запишіть у транскрипції ті 3 назви, вимова й написання яких дуже різняться.

10. Знайдіть і запишіть текст колискової пісні. Дослідіть, які звуки у ній переважають. Поміркуйте, чому. Зробіть звуковий запис будь-яких 3-х слів.

§ 17. Звуки мови, види їх

Листопад — зимі рідний брат

О. Фесенко. На бал до Осені

О. Фесенко

Голосні звуки:
наголошені
ненаголошені;
приголосні звуки:
дзвінкі,
глухі,
тверді,
м'які

1. Прочитайте вірш і перекажіть своїми словами. Розгляньте світлини. Які приваби осені передає автор? Поясніть назву першої світлини й доберіть назву другої.

Все коротшає день щодоби...
Глянь, берізки уже златокосі,
і в дубів багрянють чуби.
Не пустою прийшла до нас *осінь* —
в неї повно достатку в мішку:
покосили вже гречку і *просо*,
і *отави** в стогах на лужку...
Саме груші солодкі поспіли,
пахнуть яблука, наче в меду,
повен соку — янтарної сили,
виноград золотіє в саду.
Пізнi ягоди спіють, гляди-но,
так буває лише восени —
червоніє *шипшина*, калина,
повні кетяги* горобини...
О. Пирогова

❖ Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Знайдіть і випишіть попарно слова, що римуються. Які частини слова сприяють римуванню?	1. Які з названих автором ознак осені викликають у вас почуття захоплення?
2. Вимовте приголосні звуки у виділених словах.	2. Визначте загальний настрій вірша? Чим він спричинений?
3. Чи всі голосні в ненаголошеній позиції вимовляються чітко?	3. Доберіть епітети до слів <i>навутинка</i> , <i>листя</i> , <i>поле</i> .
	4. Назвіть явища, предмети чи звуки, за якими ви любите спостерігати восени?

2. Прочитайте речення. У виділених словах назвіть звуки і скажіть, що вам про них відомо.

1. У листопаді іній на деревах — на морози, а туман — на *відлигу*. 2. Як листопад дерев не обтрусить, довга *зима* бути мусить. 3. Якщо в листопаді з'являються комахи — зима буде теплою. 4. Яка погода в листопаді, така і в *квітні*. 5. Грім у листопаді — на *малосніжну* зиму. 6. Якщо ранній сніг упав на мокру землю — *залишиться*, на суху — скоро зійде. 7. *Ранній* сніг на ранню весну (*В. Скуратівський*).

3. 1. Прочитайте речення. Зробіть звуковий запис виділених слів і поясніть правильну вимову їх. Назвіть дзвінкі звуки у кожному виділеному слові.

1. Личенько в річеньки у ластовинні: вчора *одкрапало* листя осіннє... (*М. Шамрай*).
2. Осінній день *натужно* йде у зиму, на спині мокрі хмари несучи (*М. Тимошенко*).
3. Густий туман, немов *солодкий* дим, і крапельки роси сміються-грають (*І. Пирлик*).
4. *Спорожніли* городи осінні, дотліває в багаттях бур'ян (*А. Анастасьєв*). 5. Коли вона загляне в сад — наллється соком *виноград*, і різні яблука ренет солодкі стануть, наче *мед* (*І. Кульська*).

Звуки української мови поділяються на голосні і приголосні.

Голосні звуки відрізняються від **приголосних** творенням, звучанням, роллю в мові. Так, голосні творяться тільки голосом, а приголосні — поєднанням шуму і голосу або тільки шумом. Під час вимови голосних звуків видихуване повітря вільно проходить крізь ротову порожнину, а під час вимови приголосних воно натрапляє на перепони, які створюють язик, зуби, губи, піднебіння.

Голосні звуки відрізняються від приголосних такими ознаками: 1) здатність утворювати склади; 2) здатність вимовлятися з більшою чи меншою силою голосу, тобто бути наголошеними і ненаголошеними. Приголосним звукам це не властиво.

Головним правилом милозвучності української мови є урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у потоці мовлення.

Поділ на групи приголосних звуків здійснюється за іншими ознаками, а саме: за особливостями творення, переважанням голосу чи шуму, вимовою. Таким чином виділяють, наприклад, губні звуки, дзвінкі й глухі, тверді і м'які.

Приголосні звуки за різними ознаками (дзвінкістю/глухістю; твердістю/м'якістю) можуть утворювати пари, наприклад : [д — т], [з — с]; [д — д'], [з — з'], [н — н'].

Звуки мови

Голосні	Приголосні					
	Тверді			м'які		
	дзвінкі глухі			дзвінкі глухі		
[a]						
[o]						
[y] [e] [и]						
[і]						
	[б]	—	[п]	[д']	—	[т']
	[д]	—	[т]	[з']	—	[с']
	[з]	—	[с]	[дз']	—	[ц']
	[дз]	—	[ц]		—	
	[ж]	—	[ш]		—	
	[дж]	—	[ч]		—	
	[г]	—	[х]	[л']	—	
	[ґ]	—	[к]	[н']	—	
	[л]	—		[р']	—	
	[м]	—		[й]	—	
	[н]	—				
	[р]	—				
	[в]	—				
	—		[ф]			

■ II. Німецький поет Ф. Боденштедт у минулому столітті тривалий час жив і подорожував Україною, переклав чимало українських пісень німецькою мовою. У своїй праці «Поетична Україна» писав: «Українська мова — наймелодійніша і найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями». Як ви вважаєте - чому?

4. I. Виразно прочитайте речення, охарактеризуйте приголосні звуки виділених слів. Випишіть ті слова і словосполучення, що найбільш виразно передають красу цієї пори року.

1. Світлий ранок осінь *трохи* застудила і *дощем* помила ще зелений ліс. *Розпустила* коси, наче пташка крила, фарби після зливи жовтень їй приніс (*Г. Сергієнко*).
2. Спалахнула ватра горобини — *грона* червоніють на гілках, і летить прозоре па-

вутиння, ніби все мандрує по літах (*Е.Житниська*). 3. Спорожніли города сонні, дотліває в багаттях *бур'ян*. Горобцями заклъований сонях перегнувся через паркан (*А.Анастасьєв*). 4. Дощ *періщить* батогами і дерева, і кущі. Ходить осінь над лугами у багрянму** плащі (*Т.Фролова*).

❖ II. Назвіть привабливі і непривабливі прикмети осені. Що найбільше вам до вподоби у цієї пори року?

✎ 5. Запросіть учителя в подорож стежками осені. З цією метою відтворіть у вашій уяві власні спостереження, згадайте художні твори про осінь і почергово прокоментуйте обраний вами маршрут.

❖ 6. Прочитайте текст.

В українській мові 39 звуків: 6 голосних і 33 приголосних. Усі вони виконують у мові дуже важливу роль: за допомогою звуків розрізняються між собою слова, утворюються нові слова. У мові голосні звуки важливіші, ніж приголосні. Адже за допомогою голосних утворюються склади, вони бувають наголошені і ненаголошені. Не зовсім зрозуміло тільки, навіщо ділити приголосні звуки на окремі види, адже голосні на групи не діляться.

Завдання: довести правильність чи помилковість суджень дівчинки.

Порада: виділіть у тексті правильні думки і хибні; доберіть аргументи, щоб спростувати хибні. Поясніть вашій ровесниці, навіщо приголосні за різними ознаками поділяють на види.

👏 7. Поміркуйте і продовжіть речення: Я сьогодні дізнав(ла)ся... зрозумів(ла)... навчив(ла)ся... Це важливо для....

📖 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. I. Подані слова згрупуйте таким чином:

Слова, у звуковому складі яких				
Переважають тверді приголосні	переважа- ють м'які приголосні	Наявні лише тверді приголосні	наявні лише м'які приголосні	порівну м'яких і твердих приголосних

Айстра, кукіль*, лілія, барбарис, полин, молодило, женьшень, горицвіт, буркун, жостір*, вероніка*, пирій, калюжниця, козельці*, сокирки, звіробій, шавлія, алтея, айр, яблуня, арніка, акація, перстач*.

? II. Чи всі рослини вам відомі? У разі потреби зверніться за допомогою до вчителя біології або до енциклопедії. Доберіть і запишіть відомі вам інші назви рослин (*наприклад, айр — татарське зілля; календула — нагідки;*). Які з рослин зображені на світликах нижче?

9. Прочитайте скоромовки. Вивчіть їх напам'ять і потренуйтеся вправно проговорювати. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте у них усі приголосні звуки.

1. Не гордись *званням* — гордись знанням. 2. Принеси, синку, синьку, підсинить мама косинку. Підсинить тобі сорочку — принеси ж синьку, синочку (*М. Познанська*). 3. На *річці* серед мілин збудував собі лин млин (*М. Заєць*). 4. Рід

наш з кореня верби, не шукай *древніше* знаті: на фамільному гербі ми *карбуєм* вічне «Мати!» (Б. Олійник).5. Бурі бобри брід перебрели, забули бобри забрати торби.

§ 18. Позначення звуків мовлення на письмі.

Абетка. Співвідношення звуків і букв

Рослинний розмай

Зберегти мову для наступних поколінь значно легше, якщо вона має своє письмо. Наявність графічних знаків робить мову сильною, перспективною, здатною розвиватися, збагачуватися і почувати себе на рівних з іншими мовами. За допомогою письма можна передавати нащадкам свої пісні й легенди, факти історії. Для освіченої людини однаково важливо вміти говорити, писати й читати. Кожен народ, шануючи свою мову, бережно ставиться і до її графіки. Без знання писемних знаків мови неможливо читати й писати, зберігати й передавати свої думки і почуття на відстані простору й часу. Абетка також допомагає впорядкувати й систематизувати наше життя, полегшує роботу у багатьох сферах.

❖ 1. І. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему і доберіть заголовок.

«Найкраща буква алфавіту» — так називають смайлик молоді активні користувачі інтернету. Нехитрий значок зображує те, чого нам так бракує під час спілкування за допомогою електронної пошти чи в чаті, — інтонацію голосу й міміку, дає змогу відчувати настрій співрозмовників, викликає позитивні емоції, налаштовує на гармонійні стосунки.

Народився смайлик у далекому 1963-ому році, коли американський художник Харві Белл на замовлення страхової компанії створити емблему, яка б

запам'ятовувалася і викликала позитивні емоції, зобразив жовте усміхнене личко, отримавши за роботу п'ятдесят доларів (З журналу).

■ II. Дослідіть звуко-буквений склад другого і третього речень (порахуйте парти: парна парта опрацьовує друге, непарна — третє).

■ III. Дайте відповіді на запитання: 1. Чи кожному звукові мови відповідає графічний знак (буква)? 2. Назвіть приклади, де одна буква позначає різні звуки. 3. Назвіть усі слова, у яких різна кількість звуків і букв. 4. Доберіть до будь-яких 4-ох слів інші слова, що римуються з ними.

2. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи, слова. Зробіть звуковий запис тих, у яких є звук [й]. Розташуйте слова в алфавітному порядку.

Ясен, вишня, конюшина, айва, валеріана, реп'ях, конвалія, м'ята, айр*, латаття, верб'я, шавлія, любисток, яблуня, юка.

○ 3. З чотирьох слів кожної групи випишіть одне, яке відрізняється від інших трьох співвідношенням кількості звуків і букв.

1. Буркун*, череда, плющ, полин. 2. Пізньоцвіт, лопух, вільха, герань. 3. Вербена, спориш, кропива, ревінь. 4. Шавлія, чорниця, якірці, хвощ. 5. Амброзія, трилисник, горицвіт, деревій. 6. Брусниця, женьшень, меліса, шпинат.

Окремі звуки	Виражаються буквами			Приклади
	однією	двома	трьома	
[о], [а]	о, а			[край] край, [роса] роса
[м], [в] та ін.	м, в			[мова] мова, [диво] диво
[дж], [дз]		дж, дз		[раджу] раджу, [дзв'ін] дзвін
[н'], [л'] та ін. м'які		нь, ль		[кін'] кінь, [жал'] жаль
[дз']			дзь	[гедз'] гедзь

■ 4. Поміркуйте і назвіть якомога більше сфер застосування абетки.

5. Прочитайте текст. Запишіть виділені слова в алфавітному порядку. Додайте 7 назв рослин, які не згадуються в тексті.

Споконвічно шанують в Україні квіти. Із сивої давнини прийшов до нас звичай плести вінки і прикрашатися ними, заклечувати на Трійцю хату васильками, м'ятою й материнкою*.

Вслухаймося у назви квітів: *медунка, зірочник, жовтяниця...* Які гарні й влучні імена дав народ рослинам! *Триколірну* фіалку, що дивує нас поєднанням синіх і *жовтих* пелюсточок, люди ласкаво звуть братками. А назву *жовтогарячих* нагідок пов'язують не із забарвленням, а з формою її насінин, що нагадують пташиний кіготь. А як ласкаво називають в Україні *прості придорожні* квіточки: грицики, ми-колайчики*, васильки.

Майже всім рослинам наші предки приписували магічне значення. Липовий цвіт, *чебрець*, материнка лікують від застуди. *Ромашка, звіробій, деревій** — від болю в шлунку. *Шавлія** — від зубного болю. А квіти тирличу* й часник відганяють нечисту силу, *боронять* від чарів і лиха.

Скільки ніжності, сердечності у ставленні нашого народу до рослин!
(За Г.Тарасенко).

Пам'ятайте, що слова, які починаються на ту саму букву, треба ставити в алфавітному порядку за другою, третьою і т.д. літерами. Наприклад: *ґава, ґазда, ґанок, ґедзь, ґудзик*.

? 6. Чому люди здавна закликають берегти рослини?

2. Сформулюйте й озвучте звернення до людей, що нищать рослини.

3. Сформулюйте свою відповідь людині, яка пропонує купити в неї підсніжники, занесені до Червоної книги.

4. Як до рослин ставитеся ви? Чому?

Бесіда:

Пригадайте з попередніх класів:

1. Що таке буква?

2. Що називають абеткою? Які є синоніми до цього слова?

3. Зі скількох букв складається українська абетка?

4. Які є букви? Що вам відомо про назви їх?

5. У чому полягає різниця між звуком і буквою?

А а (а)	Б б (бе)	В в (ве)	Г г (ге)	Ґ ґ (ґе)	Е е (е)	Є є (є)	Ж ж (же)	З з (зе)	И и (и)	І і (і)
Ї ї (її)	Й й (йот)	К к (ка)	Л л (ел)	М м (мн)	Н н (ен)	О о (о)	П п (пе)	Р р (ер)	С с (ес)	Т т (те)
У у (у)	Ф ф (еф)	Х х (ха)	Ц ц (це)	Ч ч (че)	Ш ш (ша)	Щ щ (шча)	Ь Знак м'якшення		Ю ю (йу)	Я я (йа)

7. Пригадайте запишіть в алфавітному порядку назви міст, обласних центрів України; героїв художніх чи казкових творів; видатних українців; кімнатних рослин.

8. 1. Прочитайте назви рослин, що ростуть в Україні, і їхніх плодів. Запишіть слова в алфавітному порядку.

Шипшина, горобина, калина, ожина, малина, глід, суниця, брусниця, чорниця, смородина, черешня, вишня, полуниця, журавлина*, слива, обліпіха, шовковиця, алича.

? 9. Висловіть припущення: слова на яку літеру в українській мові переважають? На яку літеру слів найменше в українській мові. Подискутуйте на уроці. За бажанням, дослідіть цю проблему і наступного разу поділіться з однокласниками результатами власних поуків.

 Дайте відповідь на запитання: Що із виучуваного на уроці я повторив (-ла), а про що дізнався вперше?). Навіщо це потрібно знати? Де цей матеріал мені знадобиться?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Запишіть в алфавітному порядку книги, наявні у вашій домашній бібліотеці (до 15-и одиниць). Які з цих книг ви прочитали?

Алфавіт; азбука; абетка;
букви і, я, є, ю, щ;
звуки (йі), (йа), (йе), (йу), (щч).

11. Запишіть в алфавітному порядку вулиці вашого міста (до 15 назв). Поясніть правопис їх.

12. Запишіть у зошит текст будь-якої народної пісні. Виразно прочитайте її. Проаналізуйте звуковий склад слів і зробіть висновки щодо співвідношення голосних і приголосних звуків.

§ 19. Звукове значення букв я, ю, є, і, щ

Естетика довкілля і квіти

Бесіда:

1. Як ви розумієте значення словосполучення «естетика довкілля»?
2. Наведіть приклади естетичного в довкіллі?
3. Яке місце в оформленні красивого довкілля належить квітам?

1. I. Прочитайте речення. Які почуття передають автори в рядках поезій? Які слова і словосполучення свідчать про це? Назвіть слова, у яких різна кількість звуків і букв. Поясніть, чому.

1. Заквітчали щедро осінь чорнобривців квіти милі, запашні руді близнята (*Т. Чорновіл*). 2. Як разки намиста, мальви променисті, хочуть пелюстками неба досягти, щоб усім на радість від землі до сонця золотаво-срібні струни протягти (*О. Лищенко*). 3. Розквітла мальва — хати оберіг, розквітла мальва — подарунок неба, її суцвіттям вишитий рушник мені лишила мати після себе (*Т. Столяренко-Малярчук*). 4. Коли цвіте за вікнами жасмин, з тонких гілок пелюстя напівсонне, немов пуанти ніжних балерин, злітає вниз і на вітрах холодне (*Н. Данилюк*).

II. Чи у вашій родині, серед ваших друзів є люди, що люблять вирощувати квіти. Розкажіть про це.

2. Прочитайте. Наведіть свої приклади до кожного пункту правила.

Більшість букв українського алфавіту позначають на письмі один звук. Наприклад: *бузок* [бузок], *жасмин* [жасмин], *дуб* [дуб], *лотос* [лотос].

Букви *щ* та *ї* завжди на письмі передають 2 букви: *щ* [шч], *ї* [йі]. Наприклад: *щириця* [шириця 'а], *щавель* [шчавел '], *айр* [айір].

Букви *я*, *ю*, *є* можуть позначати

• один звук:

— у середині складу чи слова: *ряст* [р 'аст], *любисток* [л 'убисток];

— у кінці складу чи слова: *суниця* [суниц 'а], *черешня* [черешн 'а].

• два звуки:

— на початку слова, складу: *явір* [йав 'ір], *юка* [йука], *півонія* [п 'івон 'йія];

— після апострофа: *м'ята* [мйата];

— після м'якого знака: *бутоньєрка* [бутон 'йєрка].

Буква *ь* окремо не вживається, оскільки не позначає звука, а лише передає м'якість попереднього звука. Наприклад: *кульбаба* [кул 'баба], *тюльпан* [т 'ул 'пан].

3. І. Прочитайте японську поезію (рьокан). Що вам про неї відомо? Які образи постають перед вами? Які почуття в них переважають? Якими засобами автор цього досягає?

Росинки всі на листі й пелюстках з'єднавши ниткою, павук дівочій квітці намисто дивне з перлів змайстрував	Як посадив усе чекав: коли? Коли розквітнеш, квітко хризантеми? Лиш восени зустрітися змогли!
Настане осінь — дзвоники в полях розквітнуть і зів'януть незабаром; трава також змарніє від роси.	Камелія цвіте? Чи соловейко свій капелюх сливовий загубив? (Переклад І. Бондаренка)

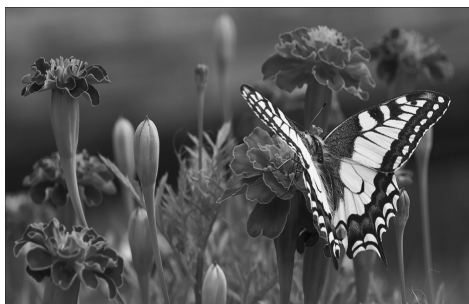
II. Випишіть слова, що є прикладами до правил.

4. Запишіть речення, виділіть у них слова, де букви *я*, *ю*, *є* позначають 2 звуки. Усно поясніть, чому.

1. Тихим надвечір'ям світиться подвір'я, мальв стрімке пагіння тягнеться в світи (О. Лищенко). 2. Між крикливих яскравих квіток сокирки не відразу й помітні (Г. Литовченко). 3. Обміє дощ вишневі пелюстки і облетять, легенькі, ніби пір'я (Н. Кир'ян). 4. Так мало хат без чорнобривців і мальв високих край воріт. Вони близькі для українців, як обереги їхній цвіт (Т. Яблонь). 5. Гудуть джмелі в голівках конюшин, а жовта кашка бабками іскриться (Г. Литовченко).

5. І. Прочитайте уривок вірша Т. Яблонь. Продовжіть його власним описом квітки, схожої на сонце. Висловіть міркування, яку квітку мала на увазі поетеса.

У сонячний мій країні
Багато різних є квіток:
Волошки, наче небо, сині
І фіолетовий бузок.
Так мало хат без чорнобривців
І мальв високих край воріт.
Вони близькі для українців,
Як обереги їхній цвіт.
А я на сонце дуже схожий...

II. Випишіть слова, у яких різна кількість звуків і букв. Усно поясніть, чому.

6. Продовжіть речення і завершіть думку. Визначте кількість звуків і букв у виділених словах.

1. Коли цвіте за вікнами *жасмин*.... 2. Заквітчали щедро *осінь*... 3. Після щедрої зливи враз ... 4. У смарагдовому* морі *різнотрав'я*...

7. Уявіть ситуацію: Ви подорожуєте до моря (в Карпати, у Крим, у іншу країну, місто, село). Ваш сусід у потягу — однокласник. Ця подорож для вас бажана.

Завдання: Розкажіть один одному, чому ця подорож для вас бажана.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. Об'єднайтеся заздалегідь у кілька груп і колективно підготуйте проект «*Рослини у нашому житті*». Для цього визначте напрями досліджень. З'ясуйте, що вам відомо про рослинний світ України? Окремими напрямками можуть бути, наприклад, «Рослини у чашці чаю», «Лікарські рослини», «Рослини у легендах», «Рослини у поезії», «Рослини на полотні» і т. ін. Укладіть і запишіть словничок дібраних вами рослин.

9. Подумайте, як краще розповісти іноземцям, що бажають вивчати українську мову, про співвідношення звуків і букв у ній. Підготуйте варіант такої розповіді. Свій виступ ілюструйте прикладами.

§ 20. Склад. Наголос

Природа — наш спільний дім

М. Галілеєв

Наголос відіграє дуже важливу роль: він увиразнює кожне слово, виділяє його з потоку мовлення, привертає до нього увагу. Неправильне наголошування нерідко спотворює слова, чим може створити комічну чи образливу ситуацію або призвести до непорозуміння.

Кожному з вас хочеться, аби ваше ім'я й прізвище наголошували правильно. Така ж вимога має бути й до інших слів. Не допускайте недбалості в наголошуванні, ставтеся з повагою до кожного мовленого слова.

Запам'ятайте, ці слова правильно наголошуються так:

Україна, український, по-українськи, українка, українці; листопад, одинадцять, читання, завдання, черствий, було, Полтавщина, жалюзі, кілометр, новий, новина, черговий, коваль, Коваль.

Склади: відкриті, закриті наголошені, ненаголошені наголос.	Калачиком скрутився сивий пес... Приснилось літо, встелене травою, Тепло крилатих сонячних небес Із золотом бджоли над бузиною. <i>Л.Зоряна</i>	1. Прочитайте виразно вірш. 2. У яких словах наголос може змінюватися? 3. Визначте кількість складів у кожному слові. Від чого це залежить?
---	---	---

1. I. Прочитайте народні прикмети, пов'язані із тваринами. Про що свідчать такі прикмети? Розкажіть про свої враження від прочитаного.

1. Собака рие землю — на дощ, качається по землі — на негоду, лежить, згорнувшись клубком, — на холод, лежить простягнувшись — на тепло. 2. Кроти нагрібають високі купки — треба чекати поганої погоди. 3. Якщо корови ввечері особливо жадібно скубуть траву, завтра чекайте дощу. 4. Жаби стиха покумкують — на дощ, голосно кричать — на гарну погоду, мовчать — перед похолоданням. 5. Соловей усю ніч співає — перед погожим днем. 6. Не можна скидати ластів'яче гніздо, бо той, хто скине, буде рябий.

II. Згадайте і назвіть інші прикмети, яким ви довіряєте.

III. Випишіть із речень слова з різною кількістю складів і поясніть, як твориться склад. Від чого залежить кількість складів у слові?

2. I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Що нового ви дізналися?

Соколи — особлива група *пернатих* хижаків, що вирізняються міцним тілом, довгими гострими крилами і стрімким *польотом*. В *Україні* налічують 8 видів соколів, серед яких знамениті *ловчі* птахи — сапсан, балабан, кречет, і дрібні соколики —

кібчики, підсоколики, боривітри, які винищують величезну кількість мишовидних гризунів і всіляких шкідливих комах. Мешкають соколи переважно в лісах, *помежованих* із відкритими просторами, *лісосмугах*. Проблема цієї групи хижих птахів у тому, що ловчих соколів із природи вилучають мисливці, а дрібних соколиків, коли вони залітають у населені пункти, нерідко вбивають місцеві жителі, вважаючи їх шкідливими (*Із журналу*).

❖ II. Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Як правильно поставити наголос у словах <i>соколи, Україні, соколів, птахи, мисливці</i> ? 2. Випишіть із тексту по 3 слова за такими ознаками: 1) у яких усі склади відкриті; 2) у яких усі склади закриті. 3. Випишіть виділені слова і сполуки, поділіть їх на склади, охарактеризуйте кожен склад.	1. Чи всіх названих у тексті птахів ви знаєте? 2. Як ви ставитеся до птахів? 3. Які птахи згадуються в народних піснях і з якими рисами вони асоціюються? 4. Чи доводилося вам спостерігати за птахами? Які враження від таких спостережень? 5. Якої допомоги потребують птахи від людей? 6. Чим ви допомагали нашим пернатим друзям? 7. Яка роль птахів у лісах, полях і садах? 8. Які птахи вам подобаються найбільше і чому?

III. Про птахів України дізнайтеся більше тут: <http://bird-ukraine.pp.ua/index.php/svit-ptakhiv-ukrainy/ptakhy-poliv-stepiv>. Які з птахів для вас досі були невідомими? Випишіть їхні назви у зошит. Про один із видів коротко розкажіть.

Склад — частина слова, що вимовляється одним поштовхом повітря: *сте-по-вий*. Обов'язковою умовою для виділення складу є наявність одного голосного звука.

Склади бувають **відкриті й закриті**. **Відкриті** склади закінчуються на голосний звук (*де-ре-во, па-хо-щі, ба-ви-ти-ся о-зе-ро*), **закриті** — на приголосний (*віль-ний, геть-ман, бай-рак, бур-кун*).

Наголос — це вимова одного із складів з більшою силою голосу: *смерека, жай-вір*.

Склад, на який падає наголос, називається **наголошеним**. Інші склади у слові — **ненаголошені**.

В українській мові наголос вільний, тобто не закріплений за якимось одним складом (наприклад, першим чи останнім), а отже може падати на будь-який склад слова: *гарний, порада, мандрівник*. Вільний наголос — це один із засобів милозвучності української мови.

3. I. Прочитайте прислів'я, запишіть і запам'ятайте ті, що чуєте вперше.

1. Гладь коня вівсом, а не батою. 2. Блудна вівця — вовча вечеря. 3. Ведмідь танцює, а циган гроші бере. 4. Великий череді вовк не страшний. 5. Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув. 6. І на хитру лисицю капкан знайдеться. 7. Не вчи рибу плавати (*Нар. творчість*).

II. Усно поясніть значення кожного вислову. Використовуйте у своєму мовленні народну творчість — це дасть змогу вам бути цікавим й оригінальним співрозмовником.

III. Знайдіть у реченнях трискладові слова, випишіть їх, усно схарактеризуйте кожен склад.

4. І. Прочитайте і запишіть слова, згрупувавши їх за кількістю складів. Підкресліть назви невідомих вам птахів.

Гагара, одуд, снігур, дрохва, вівчарик, дрізд, бугай, журавель, омелюх, крук, беркут, ремез, сорокопуд, баклан, серпокрилець, буревісник, пелікан, крижень, попелюх, посмітюха, тетерук, перепілка, фазан, кулик, мартин, сич, рибалочка.

Вівчарик

Кулик

Серпокрилець

II. Назвіть слова, у яких наголошений перший склад. У разі потреби зверте за орфоепічним словником.

III. Зробіть висновок про наголос в українській мові.

5. Поділіться на 3 групи. Уважно розгляньте птахів на світлинах і одним-двома реченнями опишіть кожну птаху, підкреслюючи, чим вона відрізняється від інших. Поставте наголос у кожному слові.

Одуд

Дрізд

Тетерук

6. І. Прочитайте текст за ролями. Доберіть заголовок.

Василькові подарували синичку.

— О, яка гарненька! — вигукнув Петрик, побачивши пташку в клітці у товариша.

— Хочеш мінятися? На вертольотика? Як запустиш — він літає...

— А навіщо тобі синичка?

— Так просто, пограюся...

— Це ж подарунок.

— Ну й що? Він же твій — ось і розпоряджайся ним, як захочеш...

(за М. Коцюбинським).

II. Придумайте і запишіть продовження діалогу. Як, на вашу думку, Василько має відреагувати на прохання товариша — згодою чи відмовою? Чому?

III. Чи завжди потрібно відповідати згодою на прохання? Назвіть випадки, у яких варто відмовити.

Зверніть увагу!

Наголос в українській мові *рухомий*, не закріплений за якимось одним складом. Наприклад: *горлиця, духмяний, луговий*. Навіть у різних формах одного слова можуть бути наголошені різні склади: *озеро — озера; спориш — споришами; шпак — шпаків*.

За наголосом розрізняють окремі слова, значення і граматичні форми слів: *ручки* (руки) і *ручки* (письмове приладдя), *на березі* і *на березі*; *сестри* (називний відмінок множини) і *сестри* (родовий відмінок однини). Тому місце наголосу треба знати, аби правильно наголошувати слова.

7. Подані однозвучні слова з різними наголосами введіть у словосполучення. Зробіть висновок про роль наголосу в цих словах.

Замок — замо́к; бра́ти — бра́ті; атлас — атла́с; гірка — гірка́; доро́га — дорога́; по́клади — покладі́; пла́кати — плака́ти; се́стри — сестри́; во́ди — воді́.

8. Спишіть подані слова, утворіть форми множини і будь-якого відмінка. Згрупуйте у два рядки: 1) ті, що не змінюють наголосу, 2) ті, у яких під час творення іншої форми наголос змінюється. Зробіть висновок про місце наголосу в словах та їх формах.

Борсук, ящірка, кажан, ставрида, лящ, дельфін, бабак, вовк, гуси, козуля, зубр, їжак, лисиця, тварина, мінога, білка, форель, верховодка, коноплянка, нерест, середовище,

Сільськогосподарський, видання, вимова, автори, помилка, помилки (мн.), ознака, старий, тісний, порядковий, котрий, також, Орест, близький, цінник, діалог.

9. Прочитайте слова зліва в рамочці, запам'ятайте правильне наголошування і дотримуйтесь його у своєму мовленні.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Прочитайте слова, правильно наголошуючи їх. Спишіть зі знаками наголосу. У другій частині вправи самі поставте наголоси. Запам'ятайте вимову цих слів.

1) Ві́соко, чита́ння, завда́ння, боло́тистий, ві́падок, дефі́с, чоти́рна́дцять, за́га́дка, до́шка, живо́пис, кропи́ва, літо́пис, навча́ння, нена́видіти, но́вий, шо́фєр, предме́т, одина́дцять, сі́мдесят, урочи́стий.

2) Принести, вузький, здалека, дихання, центнер, кілометр, олень, колесо, малий, посидіти, граблі, верба, осока, решето, черговий, подруга, виразно.

11. Прочитайте речення. Позначте наголос у словах. Виявіть і підкресліть слова, у яких зі зміною форми наголос рухається. Продовжіть розповідь про особливості співу інших птахів.

Спів жайворонків такий ясний, такий прозорий, що здається, наче й не пташки позависали в просторі поміж небом і землею, а сам вільний польовий простір співав, що звучать дивовижні разки сонячного намиста, натягнуті від стебел молодого жита до небесних високостей... (*Є. Гуцало*).

12. Проведіть пошукову роботу. Випишіть якомога більше слів, у наголошуванні яких допускають помилки, виникають труднощі. Прочитайте на уроці ці слова, наголошуючи їх правильно.

§ 21. Орфоепічний словник і словник наголосів

Мовчить, а всіх навчить

1. I. Прочитайте вислови англійського письменника.

1. Найпростіший спосіб гарантовано виростити грамотних дітей — це навчити їх читати й переконати, що читання — це приємна розвага.

2. Література може показати вам інший світ. Вона може взяти вас туди, де ви ніколи не були. Одного разу відвідавши інші світи, ви ніколи не зможете бути цілком задоволені світом, у якому виростили. Невдоволення — це гарна річ. Невдоволені люди можуть змінити й покращити свої світи, робити їх кращими, робити їх іншими.

3. Бібліотеки — це свобода. Свобода читати, свобода спілкуватися. Це освіта, яка не закінчується у той день, коли ми залишаємо школу чи університет, це дозвілля, це притулок і це доступ до інформації (*Ніл Гейман*).

❖ Дайте відповіді на такі запитання:

1. Яка думка їх об'єднує?

2. Чи поділяєте ви позицію письменника щодо книг і читання?

3. Чи є у вас домашня бібліотека? Яким чином у ній дібрані книги?

4. Хто у вашій родині найбільше читає? Запитайте членів вашої сім'ї про їхні улюблені книги.

II. Підготуйте невелику розповідь із трьох абзаців, які починаються так:

1. Найпростіший спосіб стати грамотним — це.... 2. Література може нам показати.... 3. Бібліотеки — це....

Запам'ятайте правильний наголос у цих словах: *читання, завдання, видання, прохання, вітання, благання, гортання, навчання*.

2. Прочитайте вірш. Яку думку в ньому утверджує автор?

КНИГА

Із книгою навіки поріднився,

Хай буде книга, як насущний хліб.

Криниця мудрості — черпни з тої криниці

Снаги*, що в серці *залишає слід*.
 Вона прекрасне вміє віщувати,
 В *житті* відкриє обриси нові.
 І спрагу думки може тамувати,
 Як спрагу ниви краплі дощові.
 Вона нас кличе в далеч яснозору,
 Вона порадник, вірний* мудрий *друг*.
 І недарма в житті завжди йдуть поруч
 І книга, й *плуг*.
 Григорій Корнієнко

❖ Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. У яких словах різна кількість звуків і букв? Чому?	1. Які почуття у вас викликає знайомство з новою книгою?
2. З'ясуйте особливості вимови виділених слів.	2. Зізнайтеся: ви читаєте з примусу чи із задоволенням?
3. Чи всі голосні в ненаголошеній позиції вимовляються чітко?	3. Доберіть епітети до слова <i>книга</i> . 4. Назвіть улюблені теми для читання. 5. Які ваші мрії зможе реалізувати книга?

Орфоепічний словник — довідник правильної вимови слів. Тут можна дізнатися, як правильно вимовляти й писати слова у різних формах, наприклад: *газдівський* [газд'іус'кий], *-ка, -ке, -к'і, газдувати* [газдув'ти], *-ую, -уєш; нак. -уй*. Слова у ньому розташовані за алфавітом.

Крім орфоепічного, відомий іще словник «Українська літературна вимова і наголос», де представлено найпоширеніші зразки української літературної вимови. Словник містить близько 50 000 одиниць і охоплює групи споріднених слів із різним місцем наголосу й різною вимовою: *писати* — *писаний, стояти* — *стоячи*, а також слова, у наголошуванні яких часто допускаються помилки: *кілометр, одинадцять, випадок, вимова, новий* тощо.

3. I. Які довідки дає орфоепічний словник? Чому він називається орфоепічний? Перевірте свої міркування за теоретичним матеріалом.

II. Знайдіть і випишіть у зошит з орфоепічного словника транскрипцію слів *лепеха, медовий, виноград; грайливий, гречка, дрібний, мріяти; очікувати, чіткий*. Проаналізуйте записане і дайте відповіді на запитання:

- 1) Як позначаються у звуковому запису ненаголошені [e], [u], [o]?
- 2) Де звук (p) вимовляється твердо, а де м'яко?
- 3) Як вимовляється звук [ч] перед [і]?

Добри́вечір [добри'веч'ір], незм. Добриде́нь [добріде'н'], незм. Добри́й, -ра, -ре, -рі[рі] Добри́сть [добр'іст'], -ості [ст'], -рістю.	○ 4. Поділіться на 3 групи, по черговому доберіть слова із коренем <i>чит-</i> . Перемагає команда, що останньою назве слово.
--	--

 5. I. Уявіть ситуацію! Прислухайтеся до розмови дітей.

— Я думаю, що не обов'язково багато читати. Зараз книжку замінили телевізор і комп'ютер. Дивлячись різні передачі, можна багато цікавого дізнатися про все на світі, — висловив свою думку Андрійко.

— Я з тобою цілком згоден, — підтакнув йому Дмитрик. А комп'ютерні ігри цікавіші, ніж будь-які пригодницькі книжки.

— Як ви можете таке говорити? — схвилювано втрутилася Оксанка. — Де ви бачили освічену людину, яка не читає книжок? Та ніколи телевізор не замінить того, що може дати книжка! Я навіть порівнювати книжку ні з чим не хочу! І так категорично кажу, бо знаю із власного досвіду, яка то радість — цікава книжка.

❖ **Бесіда:**

1. Хто з дітей найбільше переконливий у своїх судженнях?

2. Сформулюйте вашу думку щодо того, чи можна вважати освіченою людину, яка не читає книжок?

3. Яке місце у вашому житті, поряд із іншими заняттями, посідає книжка?

4. Запишіть 5 аргументів на підтвердження вашої думки. У разі потреби використайте афоризми, прислів'я й приказки.

6. Проаналізуйте за тлумачним та орфоепічним словниками статті таких слів: *хизуватися, багаття, пелехатий, узбіччя*.

7. I. Прочитайте слова, звірте вимову їх за орфоепічним словником.

Брунька, горілиць*, гедзь, агрус, гуля, дзига, звідусіль, козацький, збігаються, пелехатий, гава, малеча, лелека, капелюх, огрядний*, *мереживо*, навпростець, цибатий*, *надвечір'я*, здобич, потяг, чепурний, піддашшя, якщо, бентежний, узбіччя.

II. Усно складіть речення з виділеними словами.

❖ 8. I. Прочитайте текст. Висловіть почуття й емоції, що виникли у вас після читання.

1. Люди мають різні *захоплення*. *Хтось* робить *колажі* з фотографій знаменитостей різних епох, *хтось* вирощує *дивовижні кімнатні квіти*, а от корейський художник Тронг Нгуєн переписує *улюблені твори* класиків зарубіжної літератури на... *рисові зернятка*. Причина появи *цього* дивного арт-проекту дуже проста: авторові подобається змушувати людей уважно дивитися і багато думати. *Дехто* пояснює хобі художника занепокоєнням від того, що люди не читають книг, і *бажанням* повернути їхню *увагу* до класики. Поштовхом стало прочитання всіх творів Марселя Пруста. *Зрештою* переніс *слово* в слово його твір «У пошуках втраченого часу» на *рисові зернятка* (а це рівно 1,5 млн. слів). Усі твори майстер запаковує у прозорі *мішечки*, промарковані печатками (*Із журналу*).

❖ 1. Виділені слова випишіть, розташувавши в алфавітному порядку.

2. До будь-яких 5 слів доберіть статті за зразком орфоепічного словника.

3. Знайдіть слово, у якому наголос змінює лексичне значення.

👉 9. Дайте відповідь на такі запитання: 1. Що нового я довідав(ла)ся? 2. Що я навчив(ла)ся сьогодні робити? 3. Де й навіщо мені знадобляться ці знання і вміння? 4. Які труднощі виникали у процесі роботи на уроці? 5. Чи вдалося ці труднощі подолати? 6. Чи задоволена (-й) я своїми досягненнями?

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Випишіть із художніх творів по 5 таких слів: 1) у яких наголос змінює лексичне значення; 2) у яких наголошений перший склад; 3) у яких наголошений останній склад.

11. Звірте за словником наголос у таких словах:

Кілометр, новина, легкий, черговий, було, також, Полтавщина, коваль, діалог, листопад, новина, легкий, Марко, жалюзі.

12. Подані слова запишіть попарно у формі однини і множини. Зробіть висновки про наголос у них.

Помилка, озеро, орел, паросток, урок, сад, товариш, верба, ручка.

§ 22. Основні норми української літературної вимови

Джерело мудрості

❖ 1. I. Прочитайте текст і перекажіть його стисло. Доберіть заголовок.

Кому не хотілося у підлітковому віці дивитися фільми й читати книги про дорослішання, поведінку однолітків і уявляти себе на місці їх у певних ситуаціях? Однією з таких книг є повість Ганни Макуліної «Сезон дощів, або Не з цього світу».

Повість написана у вигляді щоденника чотирнадцятирічної дівчинки Олени, яку всі близькі називають Еля. На голову милої рудоволосої красуні звалилася купа проблем: нерозділене кохання до свого однокласника, ім'я якого утаємничене літерою «С.», зрада найближчої подруги Наталки, розлука батьків, нерозуміння з боку однокласників, проблеми з учителями та багато інших неприємностей. Але врешті-решт Еля, чиста, ніжна, горда, віддана друзям, обов'язково знайде своє щастя.

Ця книга навчає вірити в те, що життя складається з білих і чорних ліній, і що після затишного сезону дощів чи короткочасної бурі завжди на небі крізь хмаринки проб'ється промінчик сонця і з'явиться кольорова веселка (Із журналу).

❖ Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Від чого залежить вимова голосних звуків?	1. Які почуття викликала у вас ця інформація?
2. Як правильно слід вимовляти голосні звуки у виділених словах?	2. Назвіть книги, у яких ви знаходите відповіді на складні життєві проблеми?
3. Чи всі голосні в ненаголошеній позиції вимовляються чітко?	3. Назвіть слова чи словосполучення, що викликають почуття смутку, душевного неспокою.

Голосні [а], [у], [і] вимовляються в українській мові виразно і чітко незалежно від того, наголошені вони чи ні: [нау́ка], [духмяний], [щастя], [щаслИвий], [свІтло], [світлячОк].

Звуки [е], [и], [о] вимовляються чітко лише під наголосом: [душЕвний], [хвИля], [нарОдний].

У ненаголошених складах звук [е] у вимові наближається до [и]: [теи́ркий]; голосний [и] наближається до [е]: [криелати́й]; звук [о] перед складом із наголошеним [і] чи [у] — до [у]: [роузу́мний], [тоубі́].

Вимова приголосних звуків

№ п/п	Приголосні звуки	Особливості вимови
1	Дзвінкі приголосні	У кінці слова чи складу перед наступним глухим звуком вимовляються дзвінко: [нагорб́], [узв́'із], [кладка́], [казка́].
2	Звук [г]	Перед глухим оглушується і вимовляється як парний йому глухий: [лехко́], [вохко́].
3	Звук [г]	Вимовляється чітко: [ганоќ], [гелготі́ти], [гречно́].
4	Звуки [дж], [дз], [дз']	У корені слова вимовляються зливо [дж]мі́ль, [дз]ві́н, [дз']об.
5	Звуки [ж], [ч], [ш]	Вимовляються твердо; пом'якшена вимова у двох позиціях: перед [і́] та коли подовжуються [тии́'і], [зб́'іж'а].
6	Звук [ф]	Вимовляється чітко, він не уподібнюється звукосполученню [хв]: [ф'алка́], [флейта́], [фарба́], [фетр́].
7	Звук [р]	Вимовляється твердо в кінці слова і складу. М'яка вимова лише на початку складу перед я, ю, ъо, і: [гордо́], [р'ід].

Увага! Уникайте таких вад мовлення, що спричиняють спотворення змісту:

- «ковтання» приголосного звука (жарт — жар, люкс — люк, парк — пар);
- оглушення дзвінкого приголосного [казка] — [каска];

❁ 2. І. Прочитайте вголос прислів'я й приказки.

1. Життя без книжок — весна без квітів.
2. У домі без книги, як без вікон, темно.
3. Книгу читають не очима, розумом.
4. Золото добувають із землі, а знання — з книжок.
5. Книга для розуму — що теплий дощик для посіву.
6. Молодому книга — крила, а старому — палиця.
7. З глибин моря дістають перлини, а з глибин книг — знання (Нар. творчість).

Поміркуйте і скажіть

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Порівняйте вимову наголошених і ненаголошених голосних і зробіть висновки.	1. Якою темою об'єднана ця інформація?
2. Як правильно наголосити виділені слова?	2. Як ви розумієте значення цих висловів?
3. Які приголосні і чому потрібно вимовляти м'яко?	3. Якою силою наділена книга?

3. I. Спишіть, ставлячи наголос. Підкресліть букви *е, и, о*, що позначають ненаголошені голосні. Поясніть, як і чому слід вимовляти ці звуки?

1. Скрипаль, тихцем, вишневий, синюватий.
2. Поріг, голубка, кожух, зозуля.
3. Бентежний, чепуритися, левада, лиман.
4. Веретено, шелестить, зелень, ожеледиця.

II. Зробіть звуковий запис слів останніх двох рядків.

❖ **4. I.** Прочитайте виразно текст.

Книжка, про яку *йдеться*, написана для тих, хто цінує справжнє, чесне, шире слово.

У багатьох із нас *стаються у житті* прикрощі, які, *видається*, пережити годі. У таких випадках шукаємо порятунку, розради, аби не *залишатися* на самоті. Хтось просить про допомогу найрідніших людей, хтось іде до священика, хтось — до *психолога*, мені ж випало взяти до рук відомий роман Мирослава Дочинця «Вічник». Зізнаюся, не сподівалася, що сучасні *книжки* можуть цілюще впливати на людину. Виявляється, можуть, бо прочитати «Вічника» — це як побувати на прийомі у цілителя... (*Ж. Куява*).

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Знайдіть у тексті приклади на підтвердження правил вимови приголосних звуків.	1. Якою темою об'єднана ця інформація?
2. Зробіть звуковий запис виділених слів, поясніть вимову їх.	2. Яка з прочитаних книжок викликала у вас такі сильні почуття, як у автора цього тексту?
3. Як правильно наголосити слово «випадках»?	3. Якою силою наділена книга?
	4. Яким книгам — електронним чи паперовим — надаєте перевагу ви? Обґрунтуйте свою думку.
	5. Назвіть переваги електронної й паперової книги.
	6. Розкажіть, де ви любите читати (у транспорті, в бібліотеці, вдома, на природі та ін.) і яку книжку ви читаете зараз?

! Для тих, кого заінтригував відгук про роман «Вічник», повідомляємо, що автор написав і видав версію роману «Вічник» для юнацтва — «Бранець Чорного лісу».

 5. Продовжіть кожне з поданих речень: 1. Норми вимови потрібно знати, щоб... 2. Ці знання важливі передусім для... 3. Головне, що я засвоїв (ла) на уроці — це.... Оцініть свою діяльність на уроці. Що сприяло (чи заважало) досягненню цілей на уроці?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Прочитайте вголос речення із дотриманням норм вимови. Виконайте завдання:

1) зробіть фонетичний запис іменників і дієслів речення №4; 2) поцікавтеся, з яких творів Т.Шевченка виписано ці рядки? У разі потреби зверніться до збірки «Кобзар».

1. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива. 2. То самотньому мені здається — кращого немає нічого в Бога, як Дніпро та наша славна країна. 3. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних. 4. Бо хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються, в хату не пускають. 5. І все то те, вся країна, повита красою,

зеленіє, вмивається дрібною росою. 6. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. Як широка сокорина віти розпустила... А над самою водою верба похилилась.

7. Ознайомтеся з поданою нижче інформацією про окремі видавництва і їхні книги.

1. **Видавництво Старого Лева:** Мар'яна Савка, «*Зіркові історії успіху* (від зірок українського спорту)»; Оксана Лушевська, «*Друзі за листуванням*»; Сергій Гридін, «*Федько, прибулець з Інтернету*».

2. **Видавництво «Богдан»:** Анатолій Григоруk, «*Триста бочок із медами: пізнавальні оповідки*»; Марія Чумарна, «*Хліб і золото. Українські народні притчі. Вибране*».

3. **Видавництво «Країна мрій»:** В. Нестайко, «*Чарівні окуляри*»; Роберт Луїс Стівенсон, «*Острів скарбів*»; Марк Твен, «*Пригоди Тома Соєра*».

Завдання:

1. Скажіть, які українські видавництва ви знаєте? Які з названих книг ви прочитали?

2. Поясніть, як правильно вимовляти виділені курсивом слова.

3. За таким зразком запишіть назви видавництв і книг, що є у вашій домашній бібліотеці (5-6 книг). Книги, які ви прочитали, підкресліть.

§ 23. Вимова наголошених і ненаголошених голосних Ненаголошені голосні [e], [и], [o] в коренях слів

Брати наші менші

❖ **1. І.** Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть до нього заголовок. Розпізнайте на світлинах птахів, згаданих у тексті.

Співочий дрізд виловлює протягом місяця *понад* десять тисяч личинок і дорослих комах. Ластівка знищує за літо до півтора мільйона *попелиць*, комарів, а жовтоголовий корольок з'їдає до десяти мільйонів *дрібних* комах. Родина сірої сови виловлює за сезон до тисячі полівок*, *заощаджуючи* цим центнери зерна і *забезпечуючи* відновлення дуба, бука* і смереки.

Найбільше населені птахами (до 150 видів) окультурені* рівнини й річкові долини. Тут милують око чарівні горлиці, звичайна й кільчаста, моторні строкаті дятли й шпаки, велика синиця, щиглик, зяблик, костогриз, болотяна гаїчка і сорокопуджулан. Улітку лунають наспіви польового жайворонка, дрозда, іволги, чорноголової кропив'янки, зозулі. На полянах селяться одуд*, перепел та сіра куріпка, а біля водоймищ — деркач, погонич, довгохвоста біла плиска, кулик-чайка, мартин,

крячок річковий. Окрасою заболочених лук є граційні** білі лелеки... (С. Стойко, Ю. Єрмоленко).

✎ II. Зробіть текст довершеним, додавши вступ і висновки.

❖ Запитання і завдання:

Поміркуйте і скажіть	Виконайте завдання
1. Які голосні завжди вимовляються чітко? 2. Чим відрізняється вимова наголошених і ненаголошених голосних [е], [и], [о]? 3. Назвіть слова з тексту, у написанні яких виникають сумніви? 4. Як правильно вимовляти виділені слова?	1. Випишіть із тексту п'ять слів із наголошеними [е], [и] в корені слова і п'ять слів — з ненаголошеними. 2. Знайдіть правила, які треба застосувати, аби правильно передати на письмі ненаголошені голосні.

! III. Знайдіть відповідь на запитання: яким чином родина сірої сови забезпечує відновлення дуба, бука і смереки? Яка із названих у тексті пташок, на вашу думку, найпривабливіша?

Написання ненаголошених [е], [и], [о] в коренях слів.

Способи перевірки слів із ненаголошеними голосними	Приклади
1. Написання е, и перевіряється наголосом: а) зміною форми слова; б) добором спільнокореневого слова	Зима — зими, верба — верби; блищати — блиск, стрекотати — стрекіт.
2. Пишеться е : а) якщо ненаголошений звук випадає: б) у сполученнях -ере-, -еле- :	Вітер — вітру, вересень — вересня; череда, черешня, пелехатий.
3. Пишеться и у сполученнях -ри-, -ли- :	Гриміти, дрижати, глитати;
4. Пишеться е у суфіксах -ен-, -еньк-, -есеньк-, -тель ;	Зроблений, вишенька, гарнесенький, вихователь.
5. У решті випадків написання е, и перевіряється за словником	Мелодія, кишення, пиріг, лиман.
6. Перед складом з наголошеними [у] та [і] звук [о] уподібнюється звукові [у] і вимовляється так: [оʷ]	Кожу́х, тобі, зозу́ля, поті́к.

2. I. Згрупуйте і запишіть слова за правилами: 1) **е, и, о**, що перевіряються наголосом, 2) **е, и, о**, що не перевіряються наголосом, 3) випадний **е**; 4) з буквосполученнями **-ере-, -еле-**.

Лисиця, синичка, зима, *мережити*, шептати, очерет, природа, земля, півень, дерево, черв'як, перець, вітер, кленовий, затишний, черешня, пенёк, голубка, човен, лелека, клеkotіти, степовий, *бешкетник*, козуля, мешканці, щебетання, пшениця, *стрепенутися*, нівечити, осередок.

✎ II. Складіть речення з кожним із виділених слів. Визначте роль їх у реченні.

ОРФОГРАМА

Ненаголошені голосні [е], [и], [о] в коренях слів
Пелікан, бобер, перепілка, зозуля

Тривати, гриміти,
бриніти, кривавий,
тривога, зривати.

❁ III. Зі словами, що в рамочці зліва, утворіть словосполучення. Запам'ятайте їх. Поясніть, чому слід писати букву **и**?

❖ 3. Прочитайте текст, выпишіть виділені слова з ненаголошеними голосними, вставляючи замість крапок пропущені букви.

Те, що Ігор побачив уранці в сусідньому дворі, дуже *схв...лювало* його. Маленький хлопчик такого ж віку, як і він сам, стьобав прутиком рябе *цуц...ня*, тягаючи його по саду за шнурок. Собака жалібно скигло, падало, *перев...рталось* на траві, намагаючись *вст...гати* за своїм довгоногим господарем.

Серце Ігоря не *витр...мало*. Блідий, зі стиснутими кулаками, він миттю перескочив через паркан і став перед хлопчиком.

— Навіщо мучиш? — крикнув він *хр...пким* голосом. — Покинь!

Хлопчик, розгублено блимаючи маленькими очицями, *зупинився*. Цуценя, скориставшись із цього, підповзло до ніг свого лютого господаря і лизнуло йому ногу. Два хлопчики, зблідлі і рішучі, стояли один проти одного, ладні *зч...питися* у бійці...
(За М. Чабанівським).

❖ **Запитання і завдання:**

1. Дайте оцінку вчинкові хлопчика.
2. Підготуйте аргументи, які мали б переконати хлопчика у ганебності його вчинку.
3. Що, на вашу думку, потрібно робити, аби запобігти жорстокому поведженню з тваринами?
4. Уявіть себе на місці Ігоря. Змодельуйте ситуацію так, щоб уникнути конфлікту й захистити тваринку?

4. Запишіть слова, поставивши замість крапок відповідні букви. Поясніть правильність написання їх.

В...рбовий, х...мерний, ч...йогось, с...рйозний, кал...ндар, ст...лити, бр...нять, п...льнують, знам...нитий, ос...лится, ш...рочінь, вел...тень, в...дмідь, с...ничка, х...жак, зайч...ня.

! В українській мові є багато слів з ненаголошеними [е], [и], які не можна перевірити наголосом. Їх слід перевіряти за орфографічним словником і запам'ятовувати написання: *цибуля, брелок, медаль, театр*.

 5. Проаналізуйте свою роботу на уроці. Чи з цікавістю ви працювали на уроці? Чому? Чим збагатили себе сьогодні? Наскільки важливий цей матеріал для вас? Які завдання були для вас складними? Як ви долали труднощі?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені букви. Назвіть правила, якими ви користувалися, виконуючи вправу.

Абр...кос, ф...хтування, т...мніти, м...режити, г...рбера, м...сливець, гр...би, м...нулий, б...р...стяний, г...рань, ж...ст...куляція, д...станція, витр...мка, пів...нь, тр...м...тровий, с...лач, п...нал, тижд...нь, ж...тловий, д...настія, зч...шати.

 7. Підготуйте й запишіть розповідь про те, як зимують у наших краях птахи. Для початку розповіді використайте поданий нижче текст. Розкажіть, як потрібно дбати про птахів узимку? Поясніть, які букви потрібно писати замість крапок.

Які з птахів зал...шаються з...мувати у нас? Це майже всі с...ниці (в...лика с...ниця, московка, чубата, лазарівка, гаїчка), повз...ки, щигл...ки, вівсянки, сойки, найменший серед наших птахів — жовтоголовий корольок та інші. Прилітають до нас на з...мівлю снігурі, омелюхи, щури. Вони їдять... (*Із журналу*).

§ 24. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом.

Орфоепічна помилка

Природа й культура України — наші цінності

Запам'ятайте: грамотність усного мовлення — це ввічливість мовця стосовно слухача. Правильна вимова — це ще одна можливість продемонструвати ваше мовне чуття, мовний смак і високу культуру.

1. Прочитайте текст. Перекажіть, додавши до нього вступ і висновки. Поясніть написання виділених слів.

1. Щедріше за все *декорували комин**, саму піч, а часом і її заслонку*. Скромніше прикрашали простінки й сволок*, інколи — мазану глиною долівку. У бідних хатах запільний куток могли розмалювати імітацією килима. Олійними фарбами розмальовували скрині, мисники*, посуд, ікони. Розписи весільних скринь мали *територіальну специфіку*. Так, волиняни зображували частіше на скринях древо із

постатями лева й левиці, на темному тлі скринь Північної Буковини графічно зображували червоне серце з квітковим наповненням (За М. Селівачовим).

✎ 2. Пригадайте і запишіть, які елементи побуту українців прикрашалися рослинним орнаментом. Які рослини там переважали і чому?

Правила передавання на письмі ненаголошених голосних можна згрупувати таким чином:

1) перевірка наголосом : *зима* — *взимку*; *весло* — *весла*;

2) застосування іншого правила (у буквосполученнях —ере-, -еле-, ри-, ли-, у суфіксах; за умови випадання звуку тощо (матеріали § 39-40));

3) перевірка за словником.

У разі, якщо сумнівний для написання ненаголошений голосний не можна перевірити за допомогою наголосу (змінюю форми чи добором спорідненого слова), застосуванням інших правил — варто звернутися до словників (орфоепічного, орфографічного).

Орфоепічна помилка — це порушення правил вимови і наголошування слів.

! Будьте уважними до чужого мовлення: помічаючи у ньому помилки, ви відточуєте власну мовну майстерність.

3. I. Запишіть слова, поставте замість крапок необхідні букви. Поясніть, як перевірити правильність написання букв, що позначають ненаголошені голосні. Окремо випишіть слова, написання яких потрібно звіряти за словником.

Л..мон, ап..льсин, гр..би, ст..бло, тер..н, пл...туть, д..р..вій, ч..решня, б..р..стяний, щ..б..тання, з..мляний, ж..тловий, ч..р..да, *см..река*, л..холіття, кр..венький, д..шевий, *м..дунка*, в..ртлявий, п..нал, в..лосипед, ж..ст..куляція, витр..мка, ч..мпіон, м..сливець, с..крет, к..шеня.

II. До виділених слів доберіть епітети і порівняння..

!?! 4. Упродовж вихідних днів уважно спостерігайте за мовленням людей, що вас оточують, дикторів радіо й телебачення, теле- й радіожурналістів, публічних людей. Запишіть в окремий зошит чи блокнот помилки, які вам удалося виявити. Поділіться своїми спостереженнями на уроці.

5. Прочитайте речення. До якої проблеми мовлення привертає увагу автор? Випишіть у зошит слова, у наголошуванні яких допускають помилки, і запам'ятайте їх.

1. Ми — не Україна, ми — Україна. Ми — не окраїна, ми є країна. Ми — не українці, ми — українці. В рідній країні ми — не чужинці. 2. Якщо глузд у нас здоровий, якщо в школі вчилися ми, не кажімо більше «новий», бо насправді слід — «новий». 3. Є у нашій мові «кварта», а от «кварталу» нема. Словники всю ніч гортав — скрізь «квартал», «квартал», «квартал». 4. Одинадцять разів повторю «одинадцять» і затамлю, що наголос падає на «-надцять». 5. «Чотирнадцять» не скривджу ніколи я теж, за моєю вимовою пильно простеж: чотирнадцять крамниць, чотирнадцять, тіток, чотирнадцять суніць, чотирнадцять квіток. 6. «Випадок» з мовлення вже випав, а «випадок» таки залишився... Якщо почути таке випало, запам'ятаймо про всяк випадок (В. Маснюк).

6. Прочитайте виразно речення. Якою темою вони об'єднані?

1. Рушникові вишивки засвідчують підвищений інтерес до *олеля*. 2. *Парні* леви на рушниках *втілювали* ідею сильної влади й хоробрості і слугували оберегами від ворога, наврочення чи отрути. 3. Засіць на рушниках означав *попередження*, знак біди. 4. Образ ящура *пов'язують* із невіддільними атрибутами звичаю *проганання* зими, також рушникові ящури можуть відтворювати Волоса — скотного бога — охоронця тварин часів Володимира. 5. На чернецьких рушниках риба є символом християнської віри, знаком Христа і Діви марії, а *також* хрещення і причастя (За С. Китовою).

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
Випишіть слова, у яких є ненаголошені [e], [u], [o]. Поясніть написання їх. Поясніть правильну вимову й наголошування виділених слів.	1 Які спогади у вас пов'язані з рушниками? 2. Із чим асоціюється у вас вишитий рушник?

7. І. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи й інтонуючи слова.

Затишний, мирний світ великого садка, такий домашній, такий рідний... Любиш ти його взимку, чорно-білий, з *подушками* снігу під *стовбурами* та з вибіленими *по-*

лотняними простирадлами. Любиш навесні, коли він, ще недавно такий похмурий і наче аж усохлий, зацвів, помолодів од цвіту, тішиться, радіє... Та чи не найдорожчий він тобі тоді, коли *відшаліє* літня спека й повітря пониже сумовитий настрій уже недалекої осені...

Як навесні світився садок од цвіту, так тепер він починає світитися *своїми* плодами. Й що більше наливаються вони воском, а листя навколо них жухне, то яскравішими здаються дерева...(За Є. Гуцалом).

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Зверте за словником наголос виділених курсивом слів. 2. Поясніть правила вимови підкреслених слів. 3. Доведіть на прикладах із тексту, що в українській мові наголос рухомий	1 Розкажіть, які почуття викликають у вас роздуми героя? 2. Що для вас означає сад? 3. У яку пору року сад найбільше вас приваблює?

ЗМІСТ II. Не залишайтеся байдужим до саду, цього витвору людської праці. Підготуйте уявну чи реальну подорож до саду. Розкажіть, якої допомоги від нас потребує сад, яка користь людині від саду? Що для вас означає «турбуватися про сад»?

8. Проаналізуйте свою навчальну діяльність на уроці й дайте відповідь на запитання: Чи можу я відрізнити правильну вимову від неправильної? Навіщо мені потрібні знання про орфоепічну помилку? Яке значення для мене нині і в майбутньому має правильне, нормативне мовлення? Чи були труднощі для мене у засвоєнні матеріалу? Чи можу я організувати свою самостійну роботу з удосконалення мого мовлення?

Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Випишіть з підручника «Біологія» слова (12-15), у яких написання ненаголошених голосних потрібно звіряти за словником.

10. Випишіть приклади (12-15 слів) порушення правил орфоепії у мовленні людей по радіо й телебаченню.

11. До поданих назв рослин доберіть інші, відомі вам. У разі потреби скористайтесь довідкою. Поясніть написання слів, що мають у корені ненаголошені [е] чи [и]. Складіть речення із 3-ма словами.

Едельвейс, адоніс, ясенець, звіробій, айр, черемша, деревій, фізаліс, череда, спо-риш, цикорій, чорниця.

Довідка. Шовкова косиця, горицвіт, неопалима купина, купальська трава; лепеха, татарське зілля; ведмежа цибуля, білоголовник, русалчина вишня, собачі реп'яхи, пташина гречка, петрові батogi, яфини,

§ 25. Орфограма. Орфографічна помилка.

З любов'ю до всього живого...

В. Бусел, Очеретянка на гнізді

В. Муханов

В. Петриченко

❖ 1. Дайте відповідь на запитання: Уміти грамотно писати...

- а) важливо для кожної освіченої людини;
  - б) потрібно лише людям окремих професій (учителя, журналіста тощо);
  - в) у наш час не обов'язково.
- Обґрунтуйте ваш вибір.

❖ 2. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Перекажіть зміст прочитаного своїми словами, додавши власні міркування щодо того, яка тварина, на вашу думку, найкрасивіша, яка — найсміливіша, яка — найпрацьовитіша, яка — найтендітніша, а яка — найкмітливіша. Обґрунтуйте свої думки.

Наші предки ніколи *не поділяли* тварин на «потрібних» і «непотрібних». Будь-яка жива істота мала рівне з ними право на життя. Люди любили і поважали тварин не тільки за ту користь, яку вони їм приносили. Птахи і звірі споконвічно були втіленням рідкісної краси, що панувала в природі. Ошатне *пир'ячко*, пухнаста шубка, граційний *стрибок* — усе це фіксувала увага людини. Народ захоплювався сміливістю і спритністю, працьовитістю і кмітливістю, силою і тендітністю мешканців *природи*.

В усній народній творчості — загадках, казках, легендах, *прислів'ях* і приказках відбилася любов людини до світу тварин. Образна уява людей підмічала і підкреслювала найяскравіше в обрисі тварини, найхарактерніше у її поведінці... (За Г. Тарасенко).

II. Згадайте і назвіть прислів'я і приказки про тварин. Поясніть значення їх.

! III. Зверніть увагу на виділені в тексті слова. Пригадайте і розкажіть правила, що визначають написання їх.

Орфограма (орфос — правильний, грама — буква) — це правильне написання, що визначається правилом чи традицією конкретної мови.

Традиційні написання не пояснюються жодними правилами, тому їх потрібно звіряти за орфографічним словником.

! 3. I. Прочитайте слова, згрупуйте і запишіть їх у дві колонки: 1) слова без орфограм; 2) слова з орфограмами. Обґрунтуйте правильність написання.

В'юн, крижень, пелікан, шуліка, орел-стерв'ятник, перепілка, синиця, дятел, кібець, журавель, фазан, сорока, ремез, бджола, беркут, форель, черепаха, кропив'янка, горлиця, бобер, гриф.

II. Доберіть епітети, що влучно характеризують згаданих вище птахів і комах. Довідайтеся у учителя біології про особливості невідомих вам птахів.

4. I. Пригадайте орфограми, вивчені у початкових класах. Перевірте себе за списком уже відомих вам орфограм.

<p>— Букви <i>е, и</i>, що позначають ненаголошені голосні: <i>дерево</i>, бо <i>дерéва</i>, <i>зимовий</i>, бо <i>зіми</i>.</p> <p>— М'який знак: <i>ведмідь</i>, <i>кінь</i></p> <p>— Букви, що позначають звуки, які, уподібнюються: <i>легко</i> — <i>легенько</i>.</p> <p>— Подвоєні букви, що позначають подовжені звуки: <i>сіллю</i>, <i>піччю</i>.</p> <p>— Буквосполучення — <i>ться</i>, <i>-шя</i> у дієсловах: <i>бавиться</i>, <i>тішишся</i></p>	<p>— Написання разом, окремо, через дефіс:</p> <p>а) роздільне написання прийменників з іменниками і займенниками: <i>у лісі</i>, <i>на гілці</i>, <i>з лебедями</i>, <i>про равлика</i>;</p> <p>б) написання <i>не</i> з дієсловами: <i>не любити</i>, <i>неволити</i>, <i>нехтувати</i>.</p> <p>Перенесення слів: <i>дба-ти</i>, <i>щас-тя</i>.</p> <p>Апостроф: <i>в'ється</i>, <i>пюре</i>, <i>пір'я</i>.</p>
---	---

II. Доберіть до кожної орфограми по два приклади і запишіть їх.

5. I. Прочитайте слова. Що об'єднує їх? Для яких фахівців із числа названих грамотне письмо — це професійний обов'язок? Чому?

Різьбяр, актор, доярка, манікюрниця, водій, *конферансьє*, архівіст, аташе, овоцівник, *губернантка*, афорист, гонтар, коректор, кондитер, птахівник, *годинникар*, діловод, таксист, зрошувальник, журналіст, канавокопач, кардіолог, нотаріус, паркетник, сантехнік, *урядовець*.

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

6. Прочитайте речення, випишіть слова з орфограмами, вставляючи потрібні букви чи інші графічні знаки. Обґрунтуйте правильність написання. Окремо випишіть ті слова, написання яких ви не можете пояснити.

1. Найбільший серед птахів — гриф чорний. Маса його до 12,5 кілограмів, довжина кр(и,е)ла — до 87 сантиметрів. Його досить ле(г, х)ко впізнати за тим, як стрімко він (с, з)пускається з в(и, е)соти з напівскладеними крилами, витягнутими лапами і піднятим хвостом, із шумом (роз, рос)тинаючи повітря. 2. Найвищим птахом є журавель сірий. В(и, е)сота його досягає 120 сантиметрів. Пр(и, е, і)літає в Україну у другій половині бер(е, и)зня. 3. Найме(н, нь)ший лісовий птах — корольок, його маса 4—5 грамів. 4. Найшвидший птах — сапсан, або мандрівний сокіл. Він може ро(з, с)вивати швидкість по/над 300 кілометрів за годину. Його не/наздогнати навіть літаком АН-2. В Україні сапсан гніздиться зрідка на (П, п)олі(сс, с)і, у лісост(е, и)повій зоні, в (К, к)арпатах і (К, к)риму (*З енциклопедії*).

 7. I. Прочитайте текст. Про що у ньому йдеться?

— Ми заблукали, — перелякано сказала Дарина.

— Та ні, не може бути, тут немає де блукати.
— Де ж тоді все поділося? Ми точно повернулися не тією дорогою.
— Ну гаразд, — погодився Остап. — Ходімо назад, переліземо через ту ущелину й повернемося.

Діти підійшли до каменя й знову зайшли в ущелину, але... наткнулися на глуху стіну, порослу мохом...

Дарина сіла на землю й розплакалася. Остап розгублено роззирався (А. Бачинський).

Завдання:

1. Охарактеризуйте стан дітей, що опинилися у такій ситуації.
2. Змодельуйте свій варіант виходу із ситуації.
3. Придумайте поради для дітей, що заблукали 1) у своєму місті; 2) у лісі; 3) у чужому місті.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. Прочитайте текст і перекажіть його довільно.

У кав'ярні до мене підійшла маленька дівчинка й попросила: «Візьми мене на ручки». Я так і зробила., подумавши, що вона загубилася. Маленька міцно мене обняла й легко зістрибнула. Я здивувалася, а вона пояснила: «Просто я хотіла, аби ти посміхнулася»...

Запитання і завдання:

1. Як можна охарактеризувати цей вчинок дівчинки?
2. Поясніть наявні у тексті орфограми.
3. Пригадайте чи вигадайте свою подібну історію і запишіть.

9. Прочитайте діалог однолітків і виконайте завдання:

1. Доберіть докази на користь думки одного із співрозмовників і таким чином визначте свою позицію у цій суперечці.

2. Поясніть орфограми у виділених словах.

— *Уявляєш*, якби кориду як *свято* запровадили у нас!? *Кожен* міг би показати, на що здатен!

— У нас і своїх свят вистачає, — упевнено сказав я. — А корида — жорстока розвага. Мені шкода тварин.

— А мій *батько* каже, що це *мистецтво*! — суворо *заперечив* Федір...

(За І. Роздобудько)

§ 26. Основні правила переносу.

Орфографічний словник

Прекрасне довкола нас

❖ 1. 1. Прочитайте текст, перекажіть його.

Царинні пісні мають характер *молитов* за врожай і *збереження* його від злив, граду, вітрів. Виконували їх під час обходу полів на *Зелені свята* у супроводі хороводів, танців та інших дій, що мали магічне призначення — сприяти зростові буйного* врожаю. Сам обхід сприймався як офірування* на добрий урожай. У процесі** брали участь усі: і дорослі, і молодь, і діти. Похід створював чарівну картину: всі

святково одягнені — хлопчики й дівчатка у вінках на голові з *живих* польових квітів з житніми колосками, дорослі дівчата — у вінках із барвінку, квітів і колосся, хлопці — через плече в гірляндах з житнього колосся. Чоловіки — з бубнами, ❖сопілками, цимбалами, жінки — з букетами польових квітів. Урочистий обхід супроводжувався спеціальними піснями, слова яких мали благотатно вплинути на майбутній врожай (За словником-довідником «Українська фольклористика»).

❖ Запитання і завдання:

Поміркуйте, проаналізуйте, з'ясуйте	Поділіться почуттями й переживаннями
1. Чому пісні називалися «царинні»? 2. Поясніть орфограми у виділених словах. Зверте написання за словником. 3. Чи одним правилом пояснюється написання слів «царинний» і «колосся»? 4. Знайдіть 2 слова, написання яких регулює одне правило.	1. Визначте загальний настрій тексту. 2. Які почуття викликає у вас прочитане? 3. Назвіть слова, що формують урочистість події. 4. Яка роль у цьому дійстві відводилася слову? 5. Що вам відомо про згадані в тексті музичні інструменти.

II. Випишіть із тексту будь-які 8 слів і поділіть для перенесення із рядка в рядок.

2. I. Пригадайте, що вам відомо про те, як переносяться слова з рядка в рядок. Запишіть подані слова і, користуючись поданими нижче правилами, поділіть для перенесення.

Цимбали, барабан, цитра, сопілка, кобза, оповідь, цівниця, дзига, бандура, гуслі, басоля, міф, бубон, гудок, прислів'я, різок, свиріль.

II. Якою темою об'єднані ці слова? Поясніть значення їх. Знайдіть і підкресліть зайві слова, невідомі для вас знайдіть у тлумачному словнику.

!!! Слова переносяться з одного рядка на інший за складами. Треба дотримуватися таких правил перенесення слів:

1. Не можна розривати:

а) буквосполучення **йо,ьо** (*га-йок, ра-йону або райо-ну; сьо-годні або сього-ні, льо-ну*);

б) буквосполучення **дж, дз**, що позначають один звук (*наро-дження або на-родження, народже-ння, ви-дзвонює або видзво-нює*);

в) ініціали й прізвища (*Т.Г. Ше-вченка, Т.Г. Шев-ченка, Т.Г. Шевчен-ка*);

г) цифри й скорочені назви мір (*45 км, 450 г, 500 л*);

г) аббревіатури (*НАПН, ООН*);

д) одну букву від кореня у складних словах (*далеко-східний, далекосхі-дний, далекосхід-ний*);

2. Не залишається і не переноситься склад з однієї букви (*знаю, мрія, олія*).

3. Не переносяться в наступний рядок розділові знаки.

4. У попередньому рядку залишаються такі знаки:

а) перша з двох однакових букв, що позначають збіг приголосних (*роз-зутися, від-ділити*);

б) знак м'якшення й апостроф (*сіль-ський, сільсь-кий, сузір'-ям*).

3. Спишіть, позначаючи всі можливі переноси слів. Коментуйте кожне слово.

Явір, обличчя, стрільці, осінь, птаство, гіллястий, легкокрилий, пароплав, триста, відтіля*, заснув, виступ, приклад, досить, низький, бавиться*, майор, рій, ясен, пам'ять, опера, сон, віджити, дванадцять, совість.

Складоподіл і перенесення слова з одного рядка в інший часом не збігаються. Так, кожному з двох і більше літер, що позначають приголосні між голосними, крім останньої, можна залишити і перенести в наступний рядок. Наприклад: *се-стра, сес-тра, сест-ра*.

4. І. Прочитайте речення і запишіть. У разі потреби написання виділених слів зверте за орфографічним словником.

1. Якщо знайти квітку бузку із п..ят..ма п..*люстками*, то *неодимі..о* треба її з..*їсти*, аби вам була в..*лика* удача. 2. Тільки за ясної погоди розкривається квіточка мокриці*, ц..*корію**, лісової фіалки, заячої капусти, лілеї білої водяної. 3. На ясну погоду високо тримає віночки квітів ч..*стотіл*. 4. Кул..*баба* стискає свою кулю — бути дощеві. 5. Квіти жовтої акації перед дощем виділяють більше н..*ктару**, а тому сильніше пахнуть. 6. Нагідки ро..*гортають* віночки квітів вранці — на ясну погоду. 7. Конюшина згортає листочки й нахилиється перед не/*годою* (Із журналу).

Орфографічний словник — це довідник правильного написання слів. Слова у ньому розташовані за алфавітом. За цим словником можна звірити написання слів у називному та інших відмінках. Наприклад: *люпин*, -у; *меншість*, -шості, *шістю*; *плекати*, -аю, -аєш, -ає; *узбіччя*, -я, *р. мн.* — *іч*.

«Український орфографічний словник» відображає сучасний стан літературної мови. Крім загальноновживаної лексики, до реєстру словника включено поширені терміни, географічні назви, неологізми. Обсяг словника — близько 200 тисяч слів. Правила написання слів, наголос і граматична характеристика узгоджені з сучасним українським правописом.

Крім друкованих, у наш час є електронний орфографічний словник, що містить більше ніж 260 000 слів.

5. Прочитайте групи слів, скажіть, за якою ознакою вони об'єднані? Сформулюйте чітко правила і зачитайте приклади.

1. Аір*, туя, явір, овес. 2. Ходжу, котеджі, гедзі, гудзики. 3. Кульбаба, вільха, мальва; верб'я*, м'ята. 4. Т.Г. Шевченко, О. Петрусенко, І.Я. Франко. 5. Район, серйозно, всього, льону. 6. Лобода, подорожник, буркун, медунка. 7. Осінній, волоття, гілля, галуззя.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

 6. За домашнє завдання Богдан отримав чотири бали. Учителка сказала, що він неправильно переніс слова. «Як же так? — дивувався хлопчик. — Адже я читав правила, де вказано, що слова переносяться з рядка в рядок по складах... Чому ж тоді всього чотири бали?» Допоможіть Богданові розібратися із завданням, підкажіть, які правила йому потрібно довчити. Назвіть слова, у яких допущено помилки. Поясніть, як слід виконати і запишіть правильний варіант.

О-зеро, май-оріти, со-нях, о-лія, олі-я, поль-овий, ніжні-сть, сон-ний, вид-звонює, о-соння, ім-'я, я-лівець, закарпатськ-ий, шампін'ї-он, нагід-ки,

виход-жу, галу-ззя, ро-гоза, хмі-ль, півоні-я, і-риси, яч-мінь, ря-ст, ай-стра, ландша-фт, різнот-рав'я, е-дельвейс.

7. Знайдіть і запишіть 3-4 прикмети, пов'язані з рослинами, будь-які п'ять слів поділіть на склади для переносу.

8. Складіть розповідь на тему «Розмаїтий світ українських пісень». Використайте такі речення:

1. Бурлацькі пісні відображають умови життя і праці бурлаків. 2. Із весільними обрядовими діями (зарученням, плетенням вінка, убиранням гільця, випіканням короваю та ін.) пов'язані весільні пісні. 3. Веснянки — закликають птахів з вирію, закликають і славлять весну. 4. Забавлянки — активізують дитину, сприяють загальному й естетичному розвитку (*З енциклопедії*).

§ 27. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі.

Уподібнення приголосних звуків

Народні обереги

! Згадайте правила вимови приголосних звуків.

❖ **1. І.** Прочитайте текст, правильно вимовляючи звуки. У разі потреби скористайтесь поданим нижче теоретичним матеріалом.

У світі є батьки і діти. Твій батько і твоя мати — діти своїх батьків і матерів — твоїх дідусів і бабусь. Рід людський складається з поколінь — це велика мудрість нашого буття.

Повага, шанування старших поколінь — закон нашого життя. Поважати старших треба тому, що вони мудріші, духовно багатші за тебе.

Для матері й батька ти завжди будеш дитиною, навіть коли тобі буде п'ятдесят і більше років. Кожний твій крок, кожний твій вчинок — і хороший, і поганий — відгукується у серцях батька й матері радістю чи болем, щастям чи стражданням (*За В. Сухомлинським*).

II. Яка головна думка тексту? Назвіть слова, у яких приголосні вимовляються м'яко.

Дзвінки приголосні в кінці та в середині слова не оглушуються: *лід, ріг, мороз, книжка, казка, грядка*. Виняток становить звук [г], який перед глухими вимовляється, як парний йому глухий [х]: *вогко [хк], нігті [хт]*.

Уподібнення приголосних звуків і позначення їх на письмі

Уподібнюються приголосні	Перед приголосними	Вимовляються	Приклади
глухі [т], [с], [к]	дзвінками	як парні дзвінкі [д'], [з'], [г]	<i>боротьба</i> [д'б], <i>косьба</i> [з'б] <i>рюкзак</i> [гз]
Дзвінкі [з], [г]	глухими	як парні глухі [с], [х]	<i>зсунути</i> [с:] <i>вогко</i> [хк]
Тверді [д], [т], [з], [с] [ц], [л], [н]	м'якими	як парні м'які [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']	<i>вісті</i> [с'т'], <i>свято</i> [с'в'] <i>ка-</i> <i>мінці</i> [н'ц'] <i>пісня</i> [с'н'] <i>цвях</i> [ц'в']
[з], [ц], [с] [ж], [ч], [ш]	[ж], [ч], [ш] [з], [ц], [с]	як [ж], [ч], [ш] як [з], [ц], [с]	<i>зшити</i> [ш:] <i>розжувати</i> [ж:] <i>миєшся</i> [с':] <i>дочці</i> [ц':]

Щоб знати, яку букву писати в словах з уподібненням приголосних, треба **змінити форму слова або дібрати таке спільнокореневе слово**, у якому після **сумнівного приголосного стояв би голосний**: *нігті* — *ніготь*, *молотьба* — *молотити*, *косьба* — *косити*. Написання деяких слів перевіряється тільки за словником: *екземпляр*, *вокзал*.

Увага! Уподібнення приголосних є одним із засобів милозвучності української мови.

2. І. Прочитайте і спишіть подані слова. Поясніть вимову приголосних [ж], [ч], [ш] в українській мові. Перевірте себе за теоретичним матеріалом.

Жінка, кожний, безмежжя, бджільник, розжеврітися, дружина, служіння, чуйність, страждання, цікавишся, розшити, очільник.

❁ **3.** Прочитайте слова. Чим відрізняється вимова звуків [г'] і [г]? Складіть із поданими словами словосполучення.

Газда, гатунок, гречний, grindжолі, горобина, герань, глід, горицвіт, горобина, гідність, тривога, господа.

4. Повправляйтесь у вимові звуків [р], [л], [п], [б], читаючи подані скоромовки. Вивчіть їх напам'ять.

1. Дрова рубали два дроворуби. 2. Летіла лелека, заклекотіла до лелеченят. 3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип. Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб пригнув до чуба бука — буде букові наука.

5. І. Спишіть подані слова, вставляючи на місці пропусків букву *ф* чи буквосполучення *хв*. Виразно прочитайте ці слова. Наголосіть правильно слово «фартух».

..едір, ..**и**ля, ...отограф, ...астоші, ..уфайка, ...астливий, ..ороба, ..орма, ...артух, ..**і**ртка, ...остик, ..аткий, ..илина.

! Написання деяких слів із приголосними, що уподібнюються, перевіряється тільки за орфографічним словником: *екзамен*, *вокзал*, *екзема*.

6. Запишіть фонетичною транскрипцією спочатку слова, у яких букви *дж*, *дз*, *дзь* означають один звук, а потім — слова, у яких вони означають два звуки. Зверніть увагу на вимову таких слів.

З р а з о к. *Джміль* [джміль]

Дзеркало, джміль, кукурудза, джерело, відзначити, відживати, дзвонар, дзюрчати, дзьобатий, підзолистий, дзвякнути, джигіт, джунглі, джем, джаз, підживлення, відзнака, джура, піджак, підзаголовок, підзвітний, підземний.

7. Розмежуйте слова з уподібненням приголосних: а) ті, що можна перевірити шляхом зміни форми слова чи добором спільнокорених слів; б) ті, що перевіряються тільки за орфографічним словником.

Книжка, вокзал, рюкзак, мигтить, молотьба, екзамен, просьба, вогко, ложка, змогти, боротьба, полегкість, анекдот, якби, футбол, нігті, дігтяр, ягідка, стежка, прибігти, швидко.

ОРФОГРАМА

Букви, що позначають звуки, які уподібнюються:
легко, молотба

!?! 8. Ще раз проаналізуйте таблицю «Уподібнення приголосних». Доберіть на кожне правило по два приклади і запишіть їх фонетичною транскрипцією.

9. Спишіть, розкривши дужки. Доведіть правильність обраного вами варіанта, додайте, де можна, слово для перевірки. У разі сумніву перевірте слова за орфографічним словником.

Ски(б, п)ка, Ви(ж, ш) город, лі(ж, ш)ко, е(г, к)земпляр, ме(д, т)ку, приво(г, к)зальний, ля(г, х)ти, прика(з, с)ка, моло(д, т)ьба, ко(з, с)ьба, при(з, с)ьба, о(д, т)же, хо(д, т)ьба, хто-небу(д, т)ь, ай(з, с)берг, мере(г, х)тіти, боро(д, т)ьба.

 10. І. Прочитайте вірш.

Ділові розмови

— Здоров! Як справи?
Що робиш? — я питаю.
— Та ось по телефону
З тобою розмовляю...
А як у тебе справи?
— Та справи — те що треба!
А що ти зараз робиш?
— Та от дзвоню до тебе...
— Ну що ж, бувай здоровий,
Бо вже пора кінчати:
Ще ж треба подзвонити
До Роми і до Гната.

Грицько Бойко

II. Проаналізуйте розмову. Про які правила етикету забули друзі? Чи варто витрачати час на такі розмови? Підкажіть, як зробити спілкування з друзями цікавим і корисним?

 Проаналізуйте свою роботу на уроці за такими ознаками: активність, старанність, усвідомлення вивченого. Оцініть власні результати навчальної діяльності.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

11. Спишіть речення. Розкрийте зміст їх. Поясніть вимову приголосних у виділених словах.

1. Що більше читаєш, то менше *уподібнюєшся*. 2. Люди *діляться* на дві *категорії*: на тих, що читають книги, і тих, що слухають тих, хто читає книги. 3. Культура — це не кількість прочитаних *книг*, а *кількість* книг, які ти зрозумів. 4. Люди, які *читають* книги, завжди будуть *керувати* тими, що *дивляться* телевізор (*Френсіс Бекон*).

12. Завершіть подані речення. Поясніть у них вимову приголосних.

1. Берегти матір — означає... 2. Найбільше щастя для батька й матері —... 3. Якщо ти не навчився коритися волі батьків,... 4. Пам'ятайте: як ви, діти, шануєте своїх батьків, так і... 5. Кожне твоє недобре слово — це...

§ 28. Фонетичні засоби виразності мовлення

Гармонія у слові й стосунках

❖ **1. І.** Прочитайте вірш, ураховуючи правила української літературної вимови (тобто, правильно наголошуючи слова, правильно вимовляючи голосні і приголосні звуки, правильно інтонуючи).

БАБА ВІХОЛА

Баба Віхола**, сива Віхола
на метільній мітлі приїхала.
В двері стукала, селом вешталась:
— Люди добрії, дайте решето!
Ой просію ж я біле борошно,
бо в полях іще дуже порожньо.
Сині пальчики — мерзне житечко,
нема решета, дайте ситечко!
Полям їхала, в землю дихала
баба Віхола, сива Віхола...

Ліна Костенко

II. Дайте відповідь і виконайте завдання:

Поміркуйте, проаналізуйте, з'ясуйте	Поділіться почуттями й переживаннями
1. За допомогою чого досягається виразність звучання поезії?	1. Яка картина постає у вашій уяві після прочитання вірша?
2. Назвіть звуки, які вимовляються м'яко.	2. Опишіть почуття, що виникають у вас із настанням зими.
3. Як досягається м'якість приголосних звуків?	3. Назвіть привабливі ознаки зими.
4. Як вимовляються у вірші звуки [ж], [ч], [ш]?	4. Які перестороги пов'язані з цією порою року?
5. Назвіть звуки чи звукосполучення, які допомагають чіткіше уявити картину заметілі.	
6. Прочитайте вірш кілька разів, прискорюючи темп читання. Коли картина стає чіткішою — при повільному чи при швидкому темпі читання?	
7. Назвіть слова, що римуються.	

2. І. Прочитайте виразно речення. Слідкуйте за правильною вимовою й наголошуванням слів. Доберіть такі темп та інтонацію, які б найбільше увиразнювали зміст.

1. Шепотіла казку нам в дитинстві мати, як садив дубочка батько біля хати (В. Булаєнко). 2. Як добре знов побігти по росі долинами в ромашки білосонні! Я — павутинка в маминій косі, маленьке зернятко в земній долоні (Н. Гнатюк). 3. Вам вклоняються зорі, вечорові й ранкові, так будьте ж, матусю, довіку здорові (А. Демиденко). 4. Знову наснилось дитинство тепле, мов гарна весна. Вишня вдяглася в намисто, мама щаслива й сумна (Д. Луценко).

ІІ. Розкажіть, які картини поставали у вашій уяві після прочитання? Якими почуттями сповнені ліричні рядки? Назвіть слова чи словосполучення, що формують радісні, теплі й ніжні відчуття.

В українській мові є такі фонетичні засоби виразності:

- а) правильна вимова голосних і приголосних звуків;
- б) правильне наголошування слів;
- в) правильна інтонація й дотримання пауз на місці розділових знаків.

Виразною ознакою української мови є її милозвучність, що досягається такими засобами:

- а) гармонійним співвідношенням голосних і приголосних звуків (у *Львові, зі мною, з вами, дощ і сніг, літо й осінь*);
- б) вільним і рухомим наголосом (*явір, яворина, яворовий; сніг, сніги, сніговичок*);
- в) спрощенням у групах приголосних (*радісний, тижневий*).

❖ **3. І.** Прочитайте уривок вірша. Спишіть, вставляючи пропущені букви. З яким почуттям автор пише про дитинство?

ПОБАЧЕННЯ

... А у мене було із д..тинством побач..ння.
Я просила у нього, малого, пробачення
За ро..трачене сон..чко, зламану гілочку,
Недослухану казку і злякану білочку,
За матус..ні зморщ..чки, дощик непроханий,
За промін..чик обірваний, ранок сполоханий,
За усе, що згадала і все, що забулося...
Я до нього іздалеку знов повернулася...

С. Луцкова

ІІ. За допомогою яких фонетичних засобів створюється виразність цього вірша? Обґрунтуйте орфограми.

ІІІ. Що для вас означає «просити пробачення»? У яких випадках ви вдавалися до цього? Як правильно просити пробачення?

! *Пробачення* — це крок до примирення, гармонії в стосунках. Просити пробачення — означає, по-перше, визнати свою вину, усвідомити вчинок і, по-друге, просити іншу людину з розумінням поставитися до вас, повірити вам, пробачивши. Визнати свою провину здатна лиш сильна людина, пробачати — милосердна.

Запам'ятайте такі правила:

- 1) якщо ви завинили — просити пробачення потрібно обов'язково;
- 2) не варто зволікати з цим, відтягування часу болісне для обох;

3) просіть пробачення, дивлячись у вічі називаючи людину на ім'я; запевніть, що більше такого не повторите; каятися треба щиро.

4) просячи пробачення, кажіть «пробач», «прошу вибачити мене», а не «я вибачаюся».

 4. Прочитайте вірш.

Рано-вранці за дрібнички
Посварились дві сестрички.
— Не чіпай моєї книжки!
Не бери ведмедя Мишки!
— Віддавай мій олівець,
Що поламаний кінець!
І шматок отої стрічки,
І лялькові черевички.
В мій куточок не ходи!
Ми у сварці назавжди! —
Посідали по кутках,
Надулися — глянуть страх!
М. Пригара

Завдання: Поміркуйте, що стало причиною конфлікту між малими дітьми? Підкажіть свій план примирення дітей. Змоделюйте і запишіть свій варіант розмови з дітьми. Використайте для примирення такі мирилочки:

1. Мир — миром, пироги з сиром, вареники в маслі — жити будемо прекрасно.
2. Битися — не билися, трохи посварилися, потім посміялися, друзями zostалися.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

5. Запишіть у зошит улюблений уривок прозового чи віршованого твору. Навчіться виразно читати його. Проаналізуйте засоби виразності.

6. Підготуйте роздум про те, яке значення для людини має пробачення. Наведіть приклади.

§ 29. Спращення в групах приголосних

Наші обереги

! Спращення — це одне із правил, що сприяють милозвучності нашої мови. Це одне із правил, завдяки яким українська мова визнана у світі однією з наймелодійніших. Тому не дивно, що український народ віками виворював і дарував нам у спадок таке багатство — 300 тисяч неперевершених пісень! Цінуймо це!

❖ **1. 1.** Прочитайте текст. Що нового ви довідалися з нього про народні обереги? Дайте тексту заголовок, який розкривав би його тему.

Одним із прадавніх народних оберегів була хатня піч — родинне вогнище. Її найчастіше розмальовували чудовими візерунками. Вважалося, що нечиста сила, задивившись на цей розпис, забуває про своє лихе діло.

У прадавні віки сім'я молилася коло печі, де палало багаття. Їй приносили жертви. Згідно з давніми віруваннями, за піччю живе Домовик — добрий дух сім'ї. Якщо

до нього добре ставитися, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображати — шкодить.

Коли родина переселялася до нової оселі, обов'язково брали із старої печі жарину і вносили її в нову хату, аби запалити родинне вогнище в цій оселі (*За кн. «Українське народознавство»*).

II. Випишіть із тексту вправи сім слів з орфограмами, що вивчали раніше. Назвіть їх. Від іменника *щастя* утворіть прикметник. Які фонетичні зміни відбуваються у процесі словотворення? Як називається таке фонетичне явище? Наведіть власні приклади спрощення у групах приголосних і запишіть їх.

Уникненню важкого для вимови збігу приголосних під час зміни слова чи утворення нового сприяє **випадання** одного з приголосних звуків.

Таке явище називається **спрощенням у групах приголосних**. Правила спрощення забезпечують милозвучність української мови.

Виділяють два види спрощення:

1) ті, що відбуваються у вимові і закріплені на письмі, наприклад: *проїзний, радісний*;

2) ті, що відбуваються лише у вимові і не закріплені на письмі, наприклад: *студентський*.

Закріплене у вимові й на письмі спрощення відбувається у таких групах приголосних:

а) **ждн — жн** (*тиждень — тижневий*), **здн — зн** (*виїзд — виїзний*); **стн — сн** (*захист — захисний*); **стл — сл** (*щастя — щасливий*), **рдц — рц** (*сердець — серце*) — випадають д і т;

б) **зкн — зн** (*бризки — бризнути*), **скн — сн** (*тріск — тріснути*) — випадає к у процесі творення дієслів із суфіксом —ну;

в) **слн — сн** (*ремесло — ремісник*) — випадає л.

Спрощення, не закріплене на письмі, відбувається у таких словах:

а) у числівниках: *шістсот* — [ш 'іс:от], *шістнадцять* — [ш 'існац 'ат']; *шістдесят* — [ш 'ісдес 'ат];

б) в іменниках іншомовного походження (*агентство — [агенство]*), прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження: *студентський* — [студен 'с 'кий], *баластний* — [баласний], *президентський* [президен 'с 'кий], *гігантський* [гіган 'с 'кий], *туристський* [турис 'кий], *контрастний*[контрасний];

в) в українських словах: *хвастливий, кістлявий, пестливий, зап'ястний, хворостняк*.

III. Доберіть власні приклади до кожного правила спрощення.

2. Подані нижче слова згрупуйте за правилами спрощення у групах приголосних.

Захисний, щасливий, вісник, учасник, добросовісний, об'їзний, тижневий, серце, скляний, сонце, рідкісний, очисний, пізній, улесливий, швидкісний, безчесність, безвиїзний.

3. I. Спишіть речення. Вставте, де потрібно, пропущені букви. Назвіть слова зі спрощенням у групах приголосних.

1. Тихо у лісі, тільки іноді шелес...не самотній листочок на гілці (*Є. Гуцало*). 2. Отак за світанком і день переходив, за тиж..нем тиждень, за місяцем роки (*А. Малишко*). 3. Сніг падав безшелес..но й рівно (*М. Рильський*). 4. Під самою горою розіс...лалась вузька смуга городу (*І. Нечуй-Левицький*). 5. І вітер жаліс..ливо плаче, і сонце лле

не той мов світ (*І.Манжура*). 6. Зарос...ли споришами стежки і прибиті асфальтом дороги (*Л.Зоряна*).

II. Зробіть синтаксичний розбір третього речення.

✿ **4. I.** Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники. Поясніть, яке спрощення відбувається у процесі словотворення.

З р а з о к. *Тиждень* — *тижневий* — закріплене на письмі спрощення у групі приголосних *ждн* — *жн*.

Совість, випуск, захист, ненависть, радість, вартість, щастя, якість, область, *контраст*, проїзд, кількість, студент.

II. Складіть речення із двома на вибір прикметниками.

✿ **5. I.** Прочитайте народний прогностик. Випишіть усі слова з орфограмами. Чи є серед них слова із спрощенням у групах приголосних?

1. Восени день блисне, а три — кисне. 2. Місяць яскравий — буде сонце, а блідий, покритий туманом — до снігу. 3. Синичка зранку пищить — на легкий морозець. 4. Пес на снігу згортається клубочком — на мороз, а витягується, розкидає лапи — на відлигу. 5. Вечірній зорепад — на нічний мороз. 6. Жалісливо каркає гайвороння — невдовзі збереться метелиця.

II. Складіть усне висловлювання, взявши за основу одне на вибір речення.

А г е н т с т в о К о р е с п о н д е н т с ь к и й П р е з и д е н т с ь к и й Ц е н т р и с т с ь к и й	✿ III. Поясніть написання слів, що у рамочці. З'ясуйте лексичне значення їх. Складіть із ними речення.
--	---

6. I. Запишіть слова, вписуючи, де треба, букви. Поясніть, що відбувається під час спрощення приголосних звуків і чому?

Жаліс...ливий, хрус...нути, *турис...ський*, гіган...ський, проїз...ний, *рідкіс...ний*, балас...ний, перехрес...ний, піс...ний, *хвас...ливий*, кіс...лявий, *пристрас...ний*, швидкіс...ний, форпос...ний, тиж...невий, зліс...ний, якіс...ний, *шис...com*.

II. Правильно прочитайте виділені слова і складіть з ними словосполучення.

7. I. Замініть подані сполуки й речення словосполученнями, що складаються з прикметника й іменника. Позначте орфограму «Спрощення у групах приголосних».

План на тиждень. Тварини, які рідко трапляються. Смуга, що захищає поле. Птахи, що приносять користь. Квиток на проїзд. Людина, яка живе по совісті.

✂ **8.** Тимофій написав словниковий диктант до теми «Спрощення у групах приголосних». Однак у його роботі вчителька знайшла помилки. Знайдіть їх і ви, виправте, поясніть, як слід писати правильно.

Цілісний, агенство, областний, інтелігентський, захистник, тиждня, свиснути, гіганський, перехресний, пестливий, шіссот, улесливий, щастливий, кількістний, очистний, контрастний.

👉 **9.** Проаналізуйте свою навчальну діяльність і результати її на уроці за такими ознаками: важливість теми для вас, ваша активність, старанність, наполегливість, бажаний чи небажаний результат. Поставте собі загальну оцінку за урок.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Доберіть і запишіть десять слів, у яких спрощення відбувається лише у вимові, а на письмі — ні. У разі труднощів, зверніться ще раз до теоретичного матеріалу.

11. Складіть письмову розповідь про традиції у вашому домі. У розповіді вживайте слова із спрощенням приголосних.

§ 30. Чергування у — в, і — й, з — зі — із

Наші обереги

!?! 1. I. Прочитайте виразно текст. Доберіть заголовок до тексту, який би розкривав його тему. Пригадайте прислів'я, у яких згадується поріг.

Чи спадало вам коли-небудь на думку, що звичайний хатній поріг — це оберіг вашої оселі? Адже поріг — це символ початку **й** закінчення хати, дому. Порогові віддають шану, йдучи до вінця **й** вирушаючи **в** останню путь. **В** Україні також поширене повір'я: якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати.

На порозі або над дверима часто прибивали кінську підкову, яка приносить щастя в родину. Правилами народного етикету завжди вважалося невічливим вітатися через поріг чи передавати якусь річ. Розмовляти з сусідою або з приятелем через поріг також нечемно: слід або запросити його до хати, або самому вийти до нього. Особливою шаную для гостя вважається зустріч його біля воріт, так само, як і провести за ворота (*З народного календаря*).

II. Зверніть увагу на виділені в тексті прийменники **в, з**, сполучник **і**. Зробіть висновки, чому в тексті вжито саме ці слова. Скористайтесь порадами теоретичного матеріалу, поданого у таблиці.

Основні випадки чергування у—в, і—й, з—зі—із

Пишемо у, і:	
а) між приголосними; б) на початку речення перед приголосним; в) між голосним і приголосним; г) після паузи (тире, коми, дужок).	<i>Прийшов у хату, ходив і співав; У Львові. Іде сніг. У школі. У сусіда. У лісі. Прийшла у храм, батьки і діти. Сонце виглянуло — у небі з'явилася райдуга.</i>
Пишемо в, й:	
а) між голосними; б) перед голосним на початку речення; в) між голосним і приголосним.	<i>Була в Одесі, Юля й Оля; В автобусі. В армії. Й осінь прийшла; Співати в хорі; пише й читає.</i>
Пишемо з — зі — із:	
а) між приголосними — зі, із; б) між голосним і приголосним — з.	<i>Збирав зі мною, привітав із задоволенням; Батько з сином, дочка з матір'ю;</i>
Чергування у — в, і — й, з — зі — із сприяють милозвучності української мови.	

2. І. Спишіть речення, розкривши дужки. Поясніть правила вживання у — в, і — й, з — зі.

1. (У, В) дзеркало ріки дивилось (і, й) не могло *надивитись* на себе сине небо (Є. Гуцало). 2. А коло хати *пелехатий** сонях пасе траву (у, в) блакитному дощі (Л. Костенко). 3. Дівчинка зростала (у, в) *розумінні* з природою, (з, зі) споминами старої бабусиної хати (Л. Зоряна). 4. Сонце дивилось на місто *радісно* (і, й) доброзичливо (Є. Гуцало).

ІІ. Позначте орфограми у виділених словах.

3. І. Спишіть. Виберіть правильний варіант: **(1) у — в, (2) і — й, (3) з — зі — із.**

1. Зустрів...Одесі, пішов... школу, жити... Україні, були... Києві.

2. Батьки... діти, Люба... Ігор, читає... пише, пише... читає, Оксана... Ольга, Дмитро... Олена, чемний... старанний.

3. Повернулися... свята, капає... стелі, ідять... мною, встав... сходом сонця, на-сунули... степу, мороз... вітром.

4. І. Спишіть текст. Правильно поставте **у** чи **в**, **й** чи **і**, дбаючи про милозвучність нашої мови.

Не було, здається, (в, у) Україні жодної оселі, котру б не прикрашали рушники. Хата без рушника, казали (в, у) народі, що родина без дітей. Рушник (з, із, зі) давніх-давен був своєрідним обличчям оселі, відтак (і, й) господині. Вишитий рушник створював настрій, формував естетичні смаки, вважався (в, у)зірцем людської працьовитості.

Хліб (і, й) рушник — одвічні людські символи, наші обереги. Прийняти рушник, поцілувати хліб — символізувало духовну єдність, злагоду (і, й) глибоку пошану до тих, хто виявив її. Цей звичай пройшов віки (і, й) побутує (в, у) наш час (За В. Скуратівським).

1. Чи доводилося вам бачити рушник із рослинним орнаментом?
2. Які рослини українці вишивали на рушниках найчастіше?
3. Придивіться уважно до малюнка — і ви побачите деревце або жіночу фігурку з піднятими догори руками — Берегиню.
4. Хто така Берегиня?
5. Дізнайтеся з книг, запитайте членів своєї родини, що їм відомо про Берегиню.
6. Підготуйте коротке повідомлення на цю тему.

Рушник
Соняшник
Мірошник
Торішній
Сердешний

5. Зверніть увагу на слова в рамці. Від яких слів вони утворені? Будь-які два слова введіть у речення, уживаючи в них *в — у, і — й, з — зі — із.*

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Спишіть, закінчуючи речення. Поясніть правила вживання прийменників і сполучників.

1. Мій дід був широкоплечий (і, й).... Він ходив у полотняній сорочці (і, й).... На все (у, в) житті дивився (з, із, зі).... Дід навчив мене бачити довкола все живе (і,

й).... Він не говорив мудрі слова, але мудрість його коренилася в добрих очах (і, й).... (У, В) тиху годину дідусь сідав самотиною (і, й)... (за М. Дочинцем).

7. За орфографічним словником доберіть 10 слів, у яких можливе чергування префіксів у- — в-. Випишіть 2 слова, де заміна неможлива. Наприклад: *вгадування* — *угадування*; *вжитковий* — *ужитковий*; *але* — *влада*.

§ 31. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я. Сполучення букв йо, ьо

Народні символи

Пижмо

Лепеха (аір, татарське зілля)

Материнка

❖ 1. I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися, а що було вам уже відомо? Перекажіть текст, точно називаючи квіти і трави.

Наші предки *обожнювали* квіти, вважаючи, що цей досконалий витвір природи даровано людям від Бога. Із сивої давнини прийшов до нас красивий звичай плести вінки і *прикрашатися* ними під час *різних* народних свят. Адже вінок із квітів — це наш оберіг.

Найпочесніше місце в *українській хаті* завжди відводилося *освяченим* рослинам — оберегам від усього злого. На свято *Трійці** стіни помешкання завітчували клечанням*, долівку встеляли снопиками лепехи, образи прикрашали пучечками пахучих *васильків*, м'яти, материнки.

Під час весняних обрядових дійств молодь виконувала хороводні й ігрові пісні, шанобливо звертаючись до квітів й *успавлюючи* красу їх.

Із давніх-давен шанують в Україні синьоокий барвінок як символ вічного життя й *родинного щастя*. Маків цвіт став символом *дівочої* вроди, а петрів батіг, або цикорій, названий у народі рятівником хліба.

II. Випишіть із тексту виділені слова й поясніть, як вимовляються в них приголосні звуки. Що спричиняє м'якість приголосних?

! М'якість приголосних на письмі може позначатися буквами **ь, і** та **я, ю, є**, якщо вони стоять в середині та кінці складу і означають звуки **[a], [y], [e]**: *злякатися, синє, любити*.

2. I. Виберіть із поданих слів приклади на кожний спосіб позначення м'якості приголосних на письмі. Якими буквами позначається м'якість приголосних?

Майбутнє, ллється, цікавий, сльоза, люстра, лань, зірка, рясний, сюди, тінь, няньчити, глянути, сьогодні, знання, улюблений, сядьте, доля, вічність.

✎ II. Виділені слова введіть у словосполучення, вкажіть головне й залежне слово.

3. Прочитайте словосполучення, запишіть. Підкресліть слова зі знаком м'якшення, поясніть написання. У разі потреби використайте подані нижче правила.

Вранішнього туману, мільйон сніжинок, старенька бабуся, тихесенько віє, пишні мальви, духмяний чебрець, доньчина посмішка, блакить неба.

Знак м'якшення пишеться після букв, що позначають м'які приголосні [d'], [m'], [z'], [c'], [dz'], [ц'], [л'], [н']:

- 1) у кінці слова та складу: *мідь, сіль, день;*
- 2) у середині складу перед **о**: *дьоготь, сьогодні, утрьох;*
- 3) у середині слова перед буквами, що позначають тверді приголосні: *дядько, призьба;*
- 4) після **л** перед м'яким приголосним: *їдальня, сільський;*
- 5) у буквосполученнях —*льц-, льч-, -ньц-, -нч-, -сьц-, -сьч-,* утворених від —*льк-, -нък-, -ськ-: доньці (донька), гальці (галька), мосьці (моська)*
- 6) перед **я, ю, є**, що позначають два звуки, та **ї, йо** в словах іншомовного походження: *мільярд, мільйон, порт'єра, павільйон;*

Знак м'якшення не пишеться у таких випадках:

- 1) після букв **б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, щ, г, к, х**: *голуб, ніч, дощ, постав;*
- 2) після **р** у кінці складу: *звір, календар, Харків;*
- 3) перед буквами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *свято, пісня, кінця, але тьмяний, різьбяр, бо тьма, різьба;*
- 4) між буквами, що позначають подовжені м'які приголосні: *життя, лє;*
- 5) після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксом **-ськ(ий)**: *менше, іспанський, кінський;*
- 6) у сполученнях —*лч-, -лч-, -нч-, -нч-, -сч-, -сч-,* які утворилися від —*лк-, -нк-, -ск-: галці (галька), дитинці (дитинка), сторінці (сторінка).*

Буквосполучення **ьо** пишеться у кінці та в середині складу: *сьогодні, льох, згорьований.*

Буквосполучення **йо** пишеться на початку слова і на початку складу: *йодистий, його, сер-йозний, ма-йор, ра-йон.*

✎ 4. I. Спишіть речення. Обґрунтуйте правильність написання виділених слів.

1. У *колис..ці* дрібнолистій коливається роса, у калиновім *намис..ті* запишались небеса (*О. Солодар*). 2. Квітами, як словом, *піс..ню* колискову хочуть між літами мальви зберегти (*О. Лищенко*). 3. Нічого не *повернеш..* і не *виправиш..*, не *перепишеш..* з чистого листка (*Л. Ковалюк*).

5. I. Поставте слова — назви лікарських рослин у давальному відмінку однини. Поясніть, де пишемо знак м'якшення, а де — ні? Чому?

Материнка, ромашка, тополька, суничка, квасолька, грушка, яблунька, вербичка, волошка, незабудка, шипшинка, маргаритка, фіалка, красолька, вишенька, гілка, ялинка, калинонька, валер'янка.

✎ II. Складіть два речення — просте і складне, увівши в них по одному з поданих слів (на вибір).

! Буквосполучення **ьо** пишеться у кінці та в середині складу: *сьогодні, льох, згорьований*.

Буквосполучення **йо** пишеться на початку слова і на початку складу: *йодистий, його, сер-йозний, ма-йор, ра-йон*.

? 6. І. Розмежуйте слова з буквосполученнями **ьо** та **йо**. За якими правилами ви розрізняєте їх? Для певності скористайтесь теоретичним матеріалом.

Л..он, в..окати, порожн.ого, перел.оти, сер.озний, л..ох, га..овий, міл.он, ра.он, бад.орий, бул..он, зна.омий, кол..оровий, кра..овий, бол..овий, медал..он, лиц..овий.

ІІ. Із виділеними словами складіть словосполучення і запишіть.

7. Спишіть слова, позначаючи орфограму «Буквосполучення **ьо**, **йо**». Обґрунтуйте написання.

Медал..н, зна..мий, сер..зно, ма..р, л..довик,..од, л..тчик, бад..рий, згорваний, запрац..ований, у н..го, син..го.

8. І. Запишіть спочатку слова, у яких пишеться знак м'якшення, а потім ті, у яких немає знака м'якшення. Обґрунтуйте написання за допомогою правил.

Гал..увати, корін..ці, мален..кий, ц..вірін..кати, мен..ше, т..мянний, чотир..ох, киц..ці, дівчин..ці, сопл..ці, сміют..ся, *кур..озний*, біл..ше, дон..чин, Тетян..чин, сіл..с..кий, піднос..ся, *порт..єра*, міл..ярд, скрин..ці, барел..єф, гривен.., облич.., бояз..кий, календар.., Січ.., дяд..ко, *ател..є*, ніж.., річ.., кобзар..

ІІ. Із виділеними словами іншомовного походження складіть речення. Що ці слова означають? У разі потреби скористайтесь тлумачним словником.

<i>Мимохідь</i> — проходячи мимо <i>Мимохить</i> — без бажання	Складіть речення зі словами в рамочці. Розрізняйте значення цих слів, запам'ятайте написання.
---	--

9. І. До поданих іменників доберіть спільнокореневі прикметники з буквосполученнями **ьо** або **йо**. Запишіть, підкресліть орфограму. Виділені слова введіть у складне речення.

Гай, ціль, *край*, воля, дія, ось, тінь, поле, колір, бій, лице.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

 1. Прочитайте текст.

Я стояв на пагорбі й оглядав долину. І задихався від захвату.

Село лежало серед розлогих садів, як низка необроблених коралів або розсип цукерок у різнобарвних обгортках. У смарагдовому лісі спалахували золоті блискітки сонячного світла. Раніше я ніколи цього не помічав. Такі картинки виникали хіба на моніторі компа! Я подумав, що варто приїхати було сюди лише заради цього видовища. І пошкодував, що я не художник (*І. Роздобудько*).

Завдання: підтримайте уявний діалог із Арсеном, висловіть своє захоплення красивим пейзажем, явищем чи предметом. Почніть свій монолог, наприклад, так: «Розумію тебе, Арсене. У мене таке захоплення викликала....».

2. Випишіть із будь-якого художнього твору 8-10 слів із м'якими приголосними. Усно поясніть причини м'якості їх. Слова запишіть в алфавітному порядку.

§ 32. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я. Сполучення букв йо, ьо

Я — українець (українка)

1. Підготуйте розповідь про Україну за поданими початками.

Великий українець Григорій Сковорода писав: «Кожному мила своя сторона». Чим же мила нам Україна?

Рослинність нашого краю багата й різноманітна.

Наша країна славиться своєю героїчною історією. Варто згадати такі сторінки її.

Багата Україна й талантами. Зокрема, у всьому світі знані...

З-поміж численних культурних пам'яток згадаємо про...

У столиці України найбільш цікавими є...

Справжньою окрасою країни вважаємо...

До найбільших див України ми б віднесли....

II. Випишіть із тексту вашої розповіді слова зі знаком м'якшення й поясніть написання їх. Назвіть у цих словах м'які приголосні звуки.

2. I. Спишіть слова, ставлячи, де треба, знак м'якшення. Перевірте себе: має бути десять слів зі знаком м'якшення.

Гіст..., ледар..., низ...ко, в кін...ці, пил...ніст..., камін...чик, корін...ці, гол...ці, приятел...ці, зачіс...ці, Хар...ків, річ..., ус...мішці, лял...ці, ніж..., козац...кий, бран...ці, бат...ківс...кий, бал...ці, цегел...ня, домен...щик, гет...ман, безбат...ченко, стараєш...ся.

II. Якими правилами ви керувалися, ставлячи чи не ставлячи знак м'якшення у певних словах?

3. I Спишіть речення, вставляючи, де треба, знак м'якшення. Поясніть написання.

1. Найархаїч...нішим елементом у сучасних сіл...с...ких хатах досі залишаєт...ся лежанка. 2. Магічними властивос...тями наділив народ кін...с...ку підкову, яка принос...т... шас...тя в родину. 3. Покут... — священне місце в хаті, тут перебувають... хатні боги, тут садовлят... найпочеснішого гостя, тут сидят... наречені, тут стоїт... ритуальний сніп жита (Дідух). 4. Кринична вода, взята до схід сонця (непочата), мала лікувал...ні властивос...ті. 5. Узимку чоловіки лагодили вози, кін...с...ку збрую, плели рибал...с...кі сіті тощо (за підр. «Народознавство»).

Менший
Тонший
Кінчик
Баранчик

Зб.м. 4. Запишіть слова з рамочки і запам'ятайте написання їх. Чому в цих словах знак м'якшення не пишеться? Перевірте себе за теоретичним матеріалом (вправа 3, § 47).

<p style="text-align: center;">Любицьке!</p> <p>Це даль полів широких; літо й осінь, весни й сніговії; хліб і сіль, гостинність й добре слово; місяць, що мов соняш- ник багрянний; тиха постать батьків- ської хати, ніжний погляд синьої бла- киті; вільний дух землі; спів синиць; відпочинок у батьківській хаті...</p>	<p>Завдання 5. I. Прочитайте словосполучення, виписані з вірша І.Калиниченка «Любицьке». У поезії вони розкривають, із чим асоціюється в уяві поета село Любицьке. Про що свідчать такі образи?</p> <p>Поясніть написання знака м'якшення.</p> <p>II. Доберіть словосполучення, що асоціюються у вашій уяві із рідним селом (містом); поясніть у них орфограми.</p>
--	---

6. I. Прочитайте текст, перекажіть, розширивши речення із трьома крапками в кінці. Випишіть слова зі знаком м'якшення. Обміняйтеся зошитами з товаришем по парті й перевірте роботу.

Рослини служили людині ще в далекі часи, віддалені від нас на кіл..ка тисячоліт.. Лікувал..ні властивості квітів, трав, плодів знали скіфс..кі лікарі. Проте, ймовірно, вони продовжували традиції знахарів біл..ш ранн..ої доби.

Які ж квіти найбіл..ше полюбуют.. в Україні? Чи не найбільш поширеною й улюбленою здавна вважали рожу рожеву, або мал..ву.

Майже біля кожної хати завжди знаходилося місце і для .... Давнім звичаєм українців є топтання рясту навесні, що означає... . Магічними функціями народ наділяв чебрец.. — українс..ке «євшан-зілля» (З кн. «Народознавство»).

II. Запишіть з пам'яті п'ять слів з буквосполученням *ьо* і п'ять — з буквосполученням *йо*. Поясніть написання за допомогою правил.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

!?! 7. Підготуйте дослідження на одну з тем «Знак м'якшення у моєму місті (селі)» або «Знак м'якшення моєму домі» і запишіть результати його, а саме: усі слова зі знаком м'якшення, які вдалося вам виявити у вашому домі чи на вулицях вашого міста (села).

8. Доберіть слова зі знаком м'якшення або без нього, які б відповідали поданій схемі-алгоритму:

-льк- то: -льц-, -льч	Лялька — ляльці, ляльчин;	-лк- то: -лц-, -лч-	Галка — галці, галчення;
-ньк- то: -ньц-, -ньч	Ненька — неньці, неньчин;	-нк- то: -нц-, -нч-	Альтанка — альтанці
-ськ- то: -сьч-, -сьч-	Пріська — Прісьці — Прісьчин.	-ск- то: -сц-, -сч-	Миска — у мисці;

§ 33. Правила вживання апострофа

Моя сім'я

❖ 1. I. Прочитайте текст. Визначте тему.

1. Баба** Палажка у свої *дев'яносто* років вишивала без окулярів. Жила вона у старій хатині з однією кімнатою й сіньми*. Хату оповивав *духмянний* добрий дух. Навіть узимку з-під сволока* виглядали пучечки запашного *зілля*. Неписьменна стара Палажка знала багато, поради роздавала розважливо й слухно, а жартувала так, що всім дотепно й весело було. Посадивши своїх правнучок коло себе на широкий припічок*, старенька голубила** їхні голівоньки, радіючи широму щебетанню (*За Л. Зоряною*).

❖ Запитання і завдання:

Поміркуйте, проаналізуйте, з'ясуйте	Поділіться почуттями й переживаннями
1. Зробіть звуковий запис виділених слів. 2. Як вимовляються звуки перед буквою <i>я</i> . 3. Чому апостроф пишеться лише в одному із цих слів? 4. Як правильно вимовляти слова з апострофом і без нього.	1. Якою у вашій уяві постала бабуса? 2. Які почуття у вас викликала ця розповідь? 3. Розкажіть, як ви ставитеся до своєї бабусі, до прабабусі?

Апостроф ставимо для позначення роздільної вимови *я, ю, є, ї* та попереднього твердого приголосного.

Апостроф пишеться перед *я, ю, є, ї*:

- 1) після букв *б, п, в, м, ф*: *б'ю, п'ють, в'яне, пам'ять*;
- 2) після букви *р*, що позначає твердий звук *[p]*: *сузір'я, матір'ю*;
- 3) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним: *під'їзд, з'ясувати, пів'яблука, дит'ясла*;
- 4) після *г, к, х, ж, ч, ш* у словах іншомовного походження та деяких українських власних назвах: *Лук'ян, Лук'янівка, Монтеск'є, миш'як*.

Апостроф не пишеться перед *я, ю, є, ї*:

- 1) після *б, п, в, м, ф*, якщо перед ними є приголосний (крім *р*), що належить до кореня: *цвях, свято, духмянний*, але *черв'як, верб'я*;
- 2) після *р*, якщо буквосполучення *ря, рю, рє* означають сполучення м'якою *[p']* із наступним *[a], [y], [e]*: *рясно, міряти, буряк, борються*;
- 3) після *б, п, в, м, ф*, коли *я, ю, є* позначають пом'якшення попереднього приголосного (переважно у словах іншомовного походження): *пюре, бюст, бюро, гравюра, Мюнхен, бязь, мюслі, бювет*;
- 4) перед *йо*: *серйозний, Соловйов*.

2. I. Спишіть прислів'я й приказки. Якою темою їх можна об'єднати? Поставте, де треба, апостроф.

1. Говорить пр..ямо, а робить криво. 2. М..яко стелить, та твердо спати. 3. Добре ім...я — найкраще багатство. 4. Не довір..яй вовку череду. 5. Весела думка — половина здоров..я. 7. Сила воляча, а розум кур..ячий (*Нар. творчість*).

❁ **II.** Запам'ятайте ці прислів'я і використовуйте їх у своєму мовленні.

3. Спишіть слова, групуючи їх за правилами написання апострофа. Після виділених слів у дужках укажіть кількість звуків і букв.

Відв'язати, *полум'я*, мавпячий, зів'ялий, *тьмянний*, черв'як, *з'юрмитися*, під'язиковий, *ін'єкція*, п'єдестал, різьбяр, порятунок, кров'яний, дзвякати, хом'як, підряд, узгір'я, рюкзак, м'яч, будяк.

4. Від поданих іменників утворіть прикметники. Поясніть правила вживання апострофа.

Трава, горох, морква, торф, тьма, арфа, полива, зоря, корова, жирафа, мавпа, звір, капуста, жаба, камінь, Різдво, без язика.

Интерв'ю, комп'ютер, тюнінг, бюджет, к'ят, прем'єра.

5. Прочитайте іншомовні слова. Запам'ятайте написання їх. З'ясуйте значення їх. Із будь-яким словом складіть просте речення.

6. I. Спишіть речення. Замість пропусків поставте, де треба, апостроф. Поясніть написання.

1. Мати перша в світі навчила мене л..юбити роси, легенький ранковий туман, п..янкий л..юбисток, м..яту, маковий цвіт (*М.Стельмах*). 2. А снігова баба сміється, аж моркв..яний ніс тр..яється (*Нар. творчість*). 3. Щодня на подвір..я наше заліта упертий д..ятел (*М.Рильський*). 4. Духм..яніли перші скошені трави в луках (*Л.Зоряна*). 5. По хвилях різнотрав..я вигойдуються білі, рожеві, червоні та жовті квітки, мовби спалахують відблиски на поверхні теплого мор..я (*Є.Гуцало*).

II. Знайдіть слова з ненаголошеними голосними в коренях слів, поясніть правопис.

7. Знайдіть «третє зайве». Запишіть, вилучаючи з групи слово, написання якого відрізняється від двох інших умотивуйте свій вибір.

Кам..яніти, сузір..я, різьб..яр. Без..ядерний, тьм..яний, цв..ях. Різнотрав..я, рутв..яний, в..язкий. Надвечір..я, зор..я, узгір..я. З..єднати, від..їхати, р..ятівник. Торф..янистий, медв..яний, арф..ярка. Зв..язати, б..юст, б..ювет. Кар..єра, ін..єкція, п..юре.

8. Запишіть подані слова у дві колонки — з апострофом і без апострофа. Умотивуйте правилами свій вибір.

Св..ятковий, безриб..я, кур..єр, матір..ю, тьм..яний, без..якірний, від..їжджати, надвечір..я, розіп..ясти, Лук..яненко, полум..яний, Солов..йов, нав..язливий, довір..я, торф..янистий, В..ячеслав, духм..яний, р..ясніти, р..ябий, солов..їний, ад..ютант, відв..язати, б..язь.

Перевірте себе: з апострофом має бути 16 слів, без апострофа — 7 слів.

9. I. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Чи знайома вам така ситуація?

Вона з'явилася в їхньому класі у розпалі весни. Сонце сліпучими відблисками грайливо ковзало швидко, а за вікном цвіли дерева. Здавалося, її привів весняний вітерець. Вона стояла посеред класу і всміхалася, трішки зніяковіла, зашарівшись від хвилювання. Ігор Чалага, що кунав на задній парті, витягнув шию, гигикнув й одразу затих...

— Це Тереза, сказала вчителька математики, — тепер вона вчитиметься разом із вами. Знайомство — на перерві, не відволікаємось, працюємо далі (О. Сайко).

II. Завдання: Проаналізуйте ситуацію. Опишіть відчуття учнів класу й переживання Терези. Оцініть поведінку дівчинки й Ігоря Чалаги. Змодельуйте знайомство, у результаті якого дівчинка відчує себе комфортно в новому колективі. Дайте поради, як поводитися дитині у новому колективі, аби не спричинити конфлікту, і як колектив має поводитися стосовно нової людини в ньому.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

10. Запишіть слова, передані фонетичною транскрипцією. Поясніть уживання: 1) апострофа; 2) знака м'якшення; 3) буквосполучення **йо**.

[Пол'овій], [триел'йон], [двохйáрусний], [горóхв'аний], [звйáлеиний], [цв'áх], [грав'ýра], [барйёр], [б'уд'те], [конфеиранс'йё], [сопíл'ц'і], [бóрут'с'а], [дзв'áкнути], [й'ун'іс'т'], [сеирийóзно], [л'áл'чин], [компй'утеир], [дз'обиек], [чиейóгос'], [пйёса], [м'ужн'ого], [чотир'óхл'іт'н'йй], [бол'овій], [ц'огор'ічний], [преимйёра], [к'увёт].

11. Складіть і запишіть твір-опис на одну з тем: «Квітучий луг», «Захід сонця», «Дитяче кафе», «Новий спортивний майданчик». Використайте слова з апостромом і знаком м'якшення.

 12. Дайте відповідь на запитання: чи достатньо я доклав (-ла) зусиль, аби за-своїти матеріал? Чи достатньо активним (-ою) я був (-ла) на уроці? Чи достатньо мені цієї роботи, аби надалі не помилятися в написанні апострофа?

§ 34. Подвоєні букви. Вимова і написання слів із подовженими м'якими приголосними

У праці виховується людина

! Засвоєння цих правил — це ще одна сходинка на шляху до грамотності!

❖ **1. I.** Прочитайте вдумливо текст. Про що у ньому йдеться? Які риси характеру властиві дівчинці? Чия позиція вам більше імпонує — Люби́на чи її сестри?

Летіли вітри над улюбленими полями, нахилили полини, купали Любу у чебрецевих пахощах, наповнюючи її душу незбагненною любов'ю до рідного села, домівки, старої хати й шовковиці.

Не було в садку жодного *деревця*, якого б не торкнулася ручка малої рудої дівчинки. Боялася вона небагатьох речей: смерті рідних, тривалої хвороби й поганої оцінки в школі. А ще дуже любила *шкільні свята*. Сестра її запитувала:

— Навіщо це тобі? Живи без турбот! Ми ж із братом ні в що не встраємо?

А вона так не могла. *Декламувала вірші, брала участь у шкільних олімпіадах, плакала вдома квітник і сад...* (За Л. Зоряною).

II. Поясніть написання виділених слів. Сформулюйте і запишіть пораду, яку б ви хотіли дати цій дівчинці?

2. І. Прочитайте речення. Зробіть звуковий запис виділених слів. Яке фонетичне явище ви спостерігаєте? Які ви знаєте типи подвоєння приголосних? Скористайтесь теоретичним матеріалом.

1. Художнє *оздоблення* полотна — давня традиція українського народу (В. Скуратівський). 2. Вже мерзне поле, вишите *ріллею* (Л. Зоряна). 3. Бабуся збирала всяке *насіння* й клала сушитися на *підвіконні* (Є Гуцало). 4. Ступаю по полю *родинному* в літо (Л. Зоряна).

ІІ. Уважно прочитайте правила. З'ясуйте, які правила не відображені у прикладах цієї вправи?

Подвоєння букв відбувається:

1) внаслідок збігу однакових звуків: *оббігти, віддати*;

Збіг приголосних відбувається:

а) на межі префікса і кореня: *оббити, віддаль, беззубий*;

б) на межі кореня і суфікса: *сонний, осінній, хвилинний*;

в) на межі частин складного слова: *юнат, військомат, спецех*.

2) при подовженні м'яких приголосних: *гілля, обличчя, сілля*;

3) у словах іншомовного походження: *тонна, ванна, Алла*.

Подовжуються такі приголосні звуки між голосними:

[д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ж], [ч], [ш]

а) в іменниках середнього роду на -я: *знання, життя, зілля*;

б) у деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на -я: *суддя, стаття, Ілля, рілля*;

в) в орудному відмінку іменників III відміни: *міддю, тінню, миттю*;

г) у таких словах: *ввічливість, ссавець, лєш, лєється, бовваніти*;

г) у прислівниках на -ня: *навмання, спросоння, зрання, попідтинню*;

Не подовжуються приголосні:

а) що не мають голосного оточення: *листя, радістю, безсмертя*.

б) в іменниках середнього роду на —я, що означають назви малих істот: *порося, теля*.

ОРФОГРАМА
Подвоєння букв
життя, родинний, міццю

3. І. Спишіть, заповнюючи пропуски. Виділіть орфограми, поясніть написання виділених слів.

Бадьоріст..ю, довголіт..я, папорот..ю, річ..ю, навман..я, нал..ють, узвиш..я, колос..я, радіст..ю, щаст..ям, якіст..ю, напруженіст..ю, піднесен..я, задоволен..я, щедріст..ю, стат..ею, відповід..ю, гіл..я, знан..я.

ІІ. Складіть словосполучення з виділеними словами. Вкажіть головне й залежне слово.

4. І. Запишіть слова у формі орудного відмінка. Позначте орфограму. Обґрунтуйте написання.

Повінь, молодь, слабодухість, честь, щедрість, мідь, жадність, галузь, бідність, папороть, моральність, жовч, пам'ять, мужність, заздрість, толерантність.

 II. Позначте слова, що мають позитивне значення, знаком плюс (+) і з негативним значенням — знаком мінус (-). Усно розтлумачте їх за таким початком: «Слабодухість — це...», «Честь означає...». Назвіть вчинки людей, що підтверджують наявність таких характеристик.

III. Дайте відповіді на запитання.

1. Які м'які приголосні можуть подовжуватися? Наведіть приклади.
2. За якої умови відбувається подовження м'яких приголосних?
3. У яких частинах мови відбувається подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних?
4. Як правильно вимовляються подовжені приголосні?

5. I. Запишіть слова з подовженими приголосними, групуючи їх за частинами мови й позначаючи орфограми.

Навман..я, узбіч..я, л..ється, повноліт..я, спросон..я, галчен..я, попідвікон..ю, лист..я, сум'ят..я, гіл..я, шаст..я, спересерд..я, гусен..я, прол..ється, угід..я, мит..ю, зран..я, в..ічливість, с..авець, бов..аніє.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть, чи є розбіжність у вимові й написанні цих слів. Яка?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Прочитайте текст. Сформулюйте й запишіть по кілька *пересторог* для молодших братика чи сестрички у таких умовах: біля річки; у зоопарку; коли переходите вулицю; у громадському транспорті; коли залишаєте їх самих удома.

Життя — надзвичайно складна річ. Воно сповнене приємних речей, розваг, задоволення і водночас — небезпек. Змалечку батьки вас застерігали від неприємностей і бід різними заборонами. Ці заборони ви сприймали і сприймаєте по-різному: хтось слухняно, розуміючи, що батьки вам добра зичать; а хтось із недовірою, впертим небажанням зважати на заборони. Згадайте, про які заборони, перестороги йдеться. Чи справді потрібні вони?

7. Доберіть і запишіть для диктанту 15 слів із подовженими м'якими приголосними. Із трьома словами складіть словосполучення.

 8. Дайте відповідь на запитання: Чи задоволений (-а) я своєю роботою на уроці? Продовжіть речення: Я сьогодні зрозумів (-ла), що... Мені приємно, що... Аби бути грамотним, необхідно... Я збагатив (-ла) свої знання такою інформацією...

§ 35. Написання слів із подвоєнням букв на позначення збігу однакових приголосних

Нести добро у світ

❖ 1. I. Прочитайте і перекажіть текст. Про що у ньому йдеться? Визначте стиль. Який заголовок підходить найбільше до нього: «Баба Маня», «Самотня бабуса» чи «Бабусина доброта»? Запропонуйте свій варіант. Які почуття викликав у вас текст?

Усе село її називало баба Маня. Любили, а може, й жаліли. Вона з дитинства опиралася на саморобну палицю.

Жила край села, тримала козу та курей, по воду ходила за триста метрів до найближчого сусіда. Утримувала город, де абрикосовим і вишневим густим гіллям со-
нний вітер писав свої *оповідання* й вишивав хрестиком.

Школярі допомагали їй. Та коли *невблагання* завірюха насипала *силу-силену*** снігу, батьки утримували дітей від тих тимурівських** справ... А бабуса жила. Сушила м'яту влітку та пила чай із талої води взимку. Її хату цілували всі вітри степу. Проте могла образити і будь-яка недобра** людина.

Так і померла старенька в самотині.

Згодом хату завалили, зарівняли рови, що захищали її садибу** від автомашин і прибудної худоби. Але бабусина доброта літає над степом, та соколи, яких вона колись лікувала, кружляють над її обійстям (*Л. Зоряна*).

II. Який висновок ви зробили з цього тексту? Сформулюйте свою відповідь двома складними реченнями і запишіть. Як ви розумієте вислів «бабусина доброта літає над степом»? Назвіть приклади людської доброти.

!?! III. Назвіть і проаналізуйте будь-які 5 словосполучень. Поясніть написання виділених слів. Скористайтеся теоретичним матеріалом підручника.

! Подвоєння відбувається також у наголошених прикметникових суфіксах *-енн(ий)*, *-анн(ий)*, які вказують на вищий ступінь вияву ознаки або можливість чи неможливість дії: *непримиренний* *невблаганный*, *несказанный*. Ці прикметники слід відрізняти від слів із дієслівними основами й ненаголошеними суфіксами, які пишуться з однією *н*: *невблаганий*, *незлічений*, *несказаний*. **Наголос поставити!!!**

2. I. Спишіть слова, групуючи у 3 колонки подвоєння букв внаслідок збігу їх на межі: 1) префікса і кореня; 2) кореня і суфікса; 3) частин складного слова.

Денний, юннат, спецех, віддаль, безвинно, законний, розрісся, військкор, оббігти, безземельний, беззастережний, корінний, віддати, *возз'єднати*, погодинний, ранній, пасся, непримиренний, беззаконня, *піддашися*, щоденник, страйкком, трясся.

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

3. I. Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть слова з подвоєнням через збіг двох приголосних.

1. Усякий свого щаст..я коваль. 2. Молов батько невіян..е, мати пекла несіян..е. 3. Щастить, як утоплєн..ому. 4. Вола в'яжуть мотуз..ям, а людину — словом. 5. Радост..і багато, зате толку мало (*Нар. творчість*). 6. Треба берегти, як зіницю ока безцін..у спадщину нашого народу (*О. Гончар*). 7. Місяць усе щедріше об..ризував сяйвом оброшен..і дерева й шляхи (*М. Стельмах*).

II. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Священний
Старанний
Шалений

☞ **4.** З'ясуйте значення слів у рамочці. Запам'ятайте особливості вимови й написання їх.

5. Від поданих слів утворіть усно нові за допомогою префіксів **без-, від-, під-, над-, об-.** Чи подвоюються приголосні у всіх поданих словах? Чому?

Дати, ділити, бігти, дарувати, законний, дерти, страшний, давно, земельний, захисний, дніпровський, відповідальний

6. I. Від поданих іменників утворіть прикметники з подвоєнням приголосних. Чи у всіх словах збігаються однакові приголосні? Чому?

Сон, листя, осінь, ціна, скло, родина, туман, корінь, пам'ять, стіна, південь, мільйон, *честь*, година, день.

✎ **II.** З прикметником, утвореним від виділеного слова, складіть спонукальне речення.

7. Продовжте висловлювання «*Поважати старших — це не тільки вітатися з ними щодня, звертатися на «Ви», а й...*»

8. Спишіть, розкриваючи дужки, спершу слова з подвоєнням унаслідок збігу приголосних, а потім — з подвоєнням унаслідок подовження.

Галу(з,зз)я, о(бб,б)итий, якіс(т,тт)ю, мі(ц,цц)ю, щедріс(т,тт)ю, нездола(н,нн)ий, годи(н,нн)икар, писа(н,нн)я, (л,лл)ється, скатер(т,тт)ю, ра(н,нн)ій, ми(т,тт)ю, ю(н,нн)ат, райо(н,нн)ий, рівни(н,нн)ий, змага(н,нн)я, чаву(н,нн)ий, ві(д,дд)але(н,нн)ий, на(д,дд)ністряньський, бе(з,зз)оря(н,нн)ий, па(с,сс)я, безсмер(т,тт)я, війсь(к,кк)омат, бе(з,зз)убий, маюва(н,нн)я, (л,лл)яний, зра(н,нн)я, ро(з,зз)утий.

📌 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Спишіть, уставляючи пропущені букви й позначаючи орфограми. Назвіть правило, що обґрунтовує кожне написання.

Без..акон..ий, об..иван..я, в..ести, під..яган..я, без..аборон..ий, від..ілен..я, без..мін..ний, під..аш..я, від..ален..я, роз..броєн..я, в..арюван..я, під..аван..я, без..емел..я, під..он..ий, від..зеркален..я, об..иран..я.

10. Підготуйте письмову розповідь про свої домашні обов'язки. Чи приносить вам радість виконана робота? У висловлюванні вживайте слова з подвоєнням приголосних.

👉 **11.** Поміркуйте над тим, чи ви — добра людина, чи можна про вас сказати «відповідальна людина»? Чи повною мірою ви сьогодні впоралися із завданнями? Що найбільше вас зацікавило? Що вдається на уроці, а що втомлює вас? Чи відкрили ви для себе щось нове?

§ 36. Написання слів іншомовного походження

Пізнання — крок до успіху

Музеї поділяють на *історичні*, художні, *етнографічні*, науково-природничі, літературні, краєзнавчі тощо. До історичних музеїв належать, наприклад, Києво-Печерська лавра, Софійський собор у Києві (За «Енциклопедичним словником»).

II. Випишіть із тексту виділені слова. З'ясуйте лексичне значення їх. За потреби скористайтесь «Словником іншомовних слів». Чи виникають труднощі з написанням їх?

III. Пригадайте, які орфограми трапляються у словах іншомовного походження? Для повної відповіді зверніться до теоретичного матеріалу.

В українській мові, як і в інших мовах, є чимало слів іншомовного походження. Усі мови через їхніх носіїв взаємодіють і в результаті цього — взаємозбагачують одна одну.

Щоб правильно вимовляти й писати слова іншомовного походження, потрібно знати такі правила:

- 1) вживання букв **и** — **і**: *система, інцидент, пріоритет* та ін.;
- 2) подвоєння приголосних: *Голландія, тонна, манна* та ін.;
- 3) написання апострофа: *п'єдестал, ін'єкція, комп'ютер* та ін.;
- 4) написання знака м'якшення: *конферансьє, порт'єра, ательє* та ін.

Буква **и** вживається після таких дев'яти букв (правило «дев'ятки»): **д, т, з, с, ц, ч,**

ш, ж, р перед приголосним звуком: *директор, режим, бензин* та ін.

Буква **і** пишеться:

- а) на початку слова: *інженер, ідея, інститут*;
- б) у кінці незмінюваних слів: *журі, таксі, шасі, поні*;
- в) завжди після букв **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н**: *бібліотека, фініш, вітальня, гігант, пінгвін, гімн*;

г) перед буквами, що позначають голосний та **[й]**: *національний, революція, патріот, діалог, діаграма*;

г) у власних назвах: *Дідро, Грімм*, але *Чикаго, Лейпциг, Мексика*.

Після букв, що позначають голосні звуки, пишеться **ї**, а не **і**: *сюїта, мозаїка, атеїст*.

2. I. Спишіть слова, уставляючи букви **и** чи **і** в словах іншомовного походження. Обґрунтуйте орфограму «Букви **и, і** в словах іншомовного походження».

Д..пломат, ц..стерна, ..деал, жур.., с..гнал, ф..льтр, с..нтакс..с, **реж..м, пр..оритет**, інфляц..я, тр..умф, такс.., реч..татив, д..ректор, ш..фр, **ревіз..я**, к..но, пюп..тр, ц..ркуль нац..ональний, **аплод..сменти**.

☉ **II.** До виділених слів доберіть українські відповідники і запишіть. Скористайтесь «Словником іншомовних слів».

ОРФОГРАМА

Букви **и** — **і** в словах іншомовного походження
диск, символ, кипарис, ламінат, ліцей, діаспора

!!! Частина слів становить виняток із правила про написання **и, і** в словах іншомовного походження: *виппел, кит, кипарис, миля, кисет, кишлак, киргиз, лимон, спирт*. Написання таких слів звіряйте за словником.

У власних назвах іншомовного походження після «дев'ятки» пишеться буква **и** після: *Алжир, Вашингтон, Чилі, Чикаго, Сан-Франциско, Цицерон, Шиллер, Сирія, Сардинія, Бразилія, Ватикан, Аргентина, Сицилія, Скандинавія.*

У власних назвах з кінцевим **-ида, -ика**: *Мексика, Флорида, Корсика, Атлантика.*

✿ **3. І.** Запишіть слова й запам'ятайте правопис їх. Зверніть увагу, що в одних словах іншомовного походження пишуться подвоєні букви, а в інших — ні. Для з'ясування цієї проблеми зверніться до теоретичного матеріалу.

Піца, манна, програма, ванна, клас, бароко, мадонна, лібрето, інтермецо, бруто, ірреальний, Голландія, панно, вілла, Таллінн, Алла, інтелект, Жанна, Геннадій, хокей, Інеса, буддизм, тонна.

✂ **II.** Складіть речення, де виділені слова виконуватимуть роль підмета, а на місці пропущеної зв'язки перед присудком, вираженим іменником, буде тире.

Подвоєння букв відбувається у таких словах іншомовного походження:

а) у власних назвах і похідних від них: *Голландія, голландський, Шиллер;*

б) у окремих загальних назвах: *вілла, ванна, манна, тонна, панна, бруто, нетто, бонна;*

в) у загальних назвах, де однакові приголосні збігаються на межі префікса і кореня: *ірреальний, контрреволюційний, імміграція, іррегулярний.*

Більшості загальних назв іншомовного походження подвоєння букв не властиве: *шоше, мюзик-хол, метал, група, клас, сума.*

4. Запишіть спочатку слова іншомовного походження з літерою **и**, а потім — з літерою **і**. Обґрунтуйте написання.

Ш..рма, с..стемат..чний, провінц..я, суф..кс, Амер..ка, рут..на, автор..тет, д..спансер, реставрац..я, кл..ент, Лейпц..г,..нформац..я, п..нгв..н, парфумер..я, ц..тр..на, ет..ка, Ваш..нгтон, С..рія, Єг..пет, конд..тер, г..рлянда, експоз..ц..я,..нтер'єр.

Дезінфекція
Дезінформація
Бурмистер
Бургомістр

✿ **5.** З'ясуйте лексичне значення слів у рамочці і складіть з ними словосполучення. Запам'ятайте вимову й написання їх.

6. Спишіть слова, ставлячи на місці пропусків апостроф або знак м'якшення. Обґрунтуйте орфограми.

П..єдестал, порт..єра, вол..єр, ад..ютант, конференс..є, ін..екція, медал..йон, бар..єр, бул..йон, пап..є-маше, об..єкт, шампін..йон, миш..як, Н..ютон, міл..ярд, кон..юнктура.

✂ **7. І.** Учитель дав п'ятикласникам завдання замінити вислови одним словом іншомовного походження. Захар виконав завдання так:

1. Дитячий лікар — окуліст. 2. Столиця Франції — Париж. 3. Вага товару без тари — бруто. 4. Вага, що дорівнює одній тисячі кілограмів, — тона. 5. Захоплення, улюблене заняття — хоббі. 6. Мистецтво добирати косметику й користуватися нею — візаж. 7. Столиця Естонії — Таллін. 8. Кімната або посудина для купання — ванна.

II. Як думаєте ви? Які помилки — орфографічні й змістові допустив Захар? Виправте помилки, звертаючись до довідки.

Д о в і д к а. хоббі, педіатр, тонна, конституція, ванна, нетто.

8. І. Спишіть слова, заповнюючи, де треба, пропуски. Назвіть усі наявні орфограми.

Дж..нси, лібрет..о, гр..п, *ексклюз..в**, ман..а, п..еса, Т..бет, д..зель, п..єдестал, міл..йон, Міс..урі, віл..а, брати Грі..м, марок..анець, інтерв..ю, поп..урі, д..настія, Атлант..да, Ніц..а, ф..юзеляж, шас..і, *р..нгтон**, демобіл..зац..я, ц..віл..зований, р..торика, п..юре, б..ографія, ваш..нгтонець, тон..а, інтермец..о, інтел..ектуальний, Монтеск..є, *роум..нг**.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Складіть усне висловлювання «Мій улюблений вид зимового відпочинку», уживаючи, де це можливо, іншомовні слова і словосполучення, наприклад: *льодовий стадіон, музика по радіо, піруети, конкуренція, аквааеробіка, дайвінг, сноубординг* та ін.

10. Складіть і запишіть невелику розповідь про відвідини вашою родиною виставки чи музею. Підкресліть слова іншомовного походження, якщо такі будуть у вашому творі.

11. Запишіть подані слова, поясніть, як ви розумієте лексичне значення їх, і звірте їх за словничком у кінці підручника. Поясніть також орфограми в них. Скажіть, якою темою вони об'єднані. Додайте 3-4 слова, які вам відомі, що вам відомі з цієї тематики.

Акаунт, відеочат, вікіпедія, вірус, логін, модератор, нік, реєстрація, сервер, троль, тролінг, хакер, пароль, рейтинг.

§ 37. Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків

Українські родинні свята

❖ **І. І.** Прочитайте текст. Визначте тему його. Чи відзначає це свято ваша родина? Розкажіть, як. Доберіть до тексту заголовок.

Це одне з найвеличніших і найцікавіших свят українців. І хоч за ним не *закріплено* конкретну дату, усі добре знають, що Великдень обов'язково припадає на неділю, частіше *приходить* у квітні й належить до так званих рухомих свят.

За давнім звичаєм Великодній святковий сніданок *збирає* всю родину. Напередодні свята господині печуть паски, готують *печене* і смажене м'ясо, шинку, ковбаси, фарбують і розписують яєчка. Частину наїдків святять у церкві. У побідній час Великдень повниться веснянками й гаївками, жавими* хороводами.

Наступний день свята у народі прозвали Поливальним понеділком, оскільки хлопці й дівчата намагатимуться облити один одного водою під *супровід* жартів та кпінів. Ця обрядодія символізує своєрідне очищення.

Святковим вважається і третій день. Люди зазвичай не працюють, а ходять у *гості* до *родичів*, знайомих і відпочивають. Великодні празники були завжди врочистими і радісними. Люди посміхаються одне одному, навіть вибачають провини, бо це «великий день» (З кн. «Дванадцять місяців»).

II. Чи знаєте ви пісні — веснянки і гаївки, які співаються під час Великодня? Назвіть деякі з них. А весняні ігри, забави?

III. Випишіть із тексту виділені слова. Доберіть до них спільнокореневі або форми слів. Яке явище ви спостерігаєте? Назвіть звуки, що чергуються? Поповніть свої знання про чергування звуків за допомогою теоретичного матеріалу.

Чергування голосних і приголосних звуків відбувається за таких умов:

- а) **зміна** форми слова: *рік* — *року*, *дорога* — *дорозі*;
 б) **творення** нових слів: *терти* — *втирати*, *нога* — *ніжка*.

Найпоширеніші чергування:

- [o]—[a]: *перемогти* — *перемагати*;
 [e]—[i]: *мести* — *вимітати*;
 [e] — [и]: *здерти* — *здирати*;
 [o],[e] — [i]: *ночі* — *ніч*, *речі* — *річ*;
 [e]—[o]після[ж],[ч],[ш]: *шести* — *шостий*;
 [г]—[ж]—[з]: *крига* — *крижина* — *на кризі*;
 [к]—[ч]—[ц]: *жінка* — *жіночий* — *жінці*;
 [х]—[ш]—[с]: *горох* — *горошок* — *у горосі*.

Чергування голосних у дієслівних коренях

Звуки, що чергуються	Вживається	Умови вживання	Приклади
[o] — [a]	а	Перед наголошеним суфіксом -а-	Допомогти — допомагати, ломити — ламати
[e] — [i]	і	Перед суфіксами -а-(-я-), -ува- (-юва-)	Викоренити — викорінити, викорінювати.
[e] — [и]	и	Перед наголошеним суфіксом -а-	Розтерти — розтирати, здерти — здирати.

У деяких дієсловах перед наголошеним суфіксом -а- вимовляється [o] й пишеться о: *простити* — *прощати*, *вмовити* — *вмовляти*.

У коренях багатьох слів звуки [o] — [a] не чергуються: *солдат*, *козак*, *качан*, *хазяйка*.

Написання слів із ненаголошеними слід перевіряти **за словником**.

2. Складіть таблицю «*Найпоширеніші чергування звуків*» і заповніть її поданими словами. Скористайтесь теоретичним матеріалом.

Пекти — випікати, крига — крижина, котити — катати, берег — узбережжя, нести — носити, клонити — кланятись, свекруха — свекрушин, мести — замітати, вечоріє — вечір, брести — бродити, гонити — ганяти, деру — здирати, воля — вільний, жінка — жінчин, нога — нозі, рух — у русі.

❁ **3.** До поданих слів доберіть спільнокореневі з наголошеним суфіксом —а-, щоб відбувалося чергування [o] — [a], [e] — [i], [e] — [и].

Зразок. Ломити — ламати.

Схопити, змогти, кроїти, допомогти, простити, перемогти; гребти, стелити, зберегти, летіти, мести, стрелити, припекти; стерти, здерти, завмерти, застелити.

4. До поданих слів доберіть спільнокореневі. Перевірте їх написання за словником. Доведіть, що у цих словах немає чергування голосних.

Зразок. Хазяїн — хазяйка, хазяйський.

Солдат, гарячий, качан, козак, багатий, калач, гончар, поганий.

5. Спишіть слова, ставлячи на місці пропусків потрібну букву. Підкресліть орфограму. Перевірте правильність написаного за орфографічним словником.

Зб..рати, м..настир, ск..кати, г..рячий, заст..лати, кр..пива, зг..няти, х..пати, допом..гати, с..лдатський, г..няти, сп..ратися, кр..хмаль.

Багатир (багач)
Богатир (силач)
Каток (ковзанка)
Коток (пристрій)

6. Складіть речення зі словами у рамці. Розрізняйте значення їх.

7. Спишіть, уставляючи в корені слова букви **е** або **і**.

Вип(е,і)кати, вит(е,і)кати, постр(е,і)ляти, зігр(е,і)бати, викор(е,і)нити, вим(е,і)сти, зач(е,і)пити.

8. Спишіть, уставляючи в корені слова **е** або **и**.

Завм(е,и)рати, заст(е,и)лити, вит(е,и)рати, вид(е,и)рати, відб(е,и)руть, підп(е,и)рати.

9. І. Спишіть уривок з вірша. Поставте, де треба, пропущені букви. Назвіть наявні у ньому орфограми. Який настрій автор відтворив у вірші?

В..водить мама дивним п..сачком
по білому яйці воскові взори.
Мандрує писанка по м..сочках
із ц..булин..им золотим узваром,
з настоями на травах і корі,
на в..снян..ім і на осін..ім зіл..і —
і писанка оранжево горить
у філігран..ім сплеті ліній.
І я поплив у світ д..тячих мрій
на білі кол..скові оболоні.
Котились писанками із гори
ясні сон..ця у мам..ні долоні.
І.Калинець

II. Зробіть висновок, яких орфограм у тексті найбільше.

 10. Проаналізуйте самостійно урок і дайте відповіді на запитання: Що нового я дізнався (дізналася) сьогодні? Чи корисні для мене ці знання? Чи відчуваю я себе на один крок сильнішим (сильнішою) у грамотності? Чи зможу я пояснити ці правила сторонній людині? Чи повною мірою я включився (включилася) у процес уроку? Що із вивченого видалося найскладнішим?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

11. Опишіть процес підготовки вашої родини до Великодня. У разі потреби поцікавтеся у бабусі, мами, як варто готуватися до цього великого свята.

12. Продовжіть словничок, об'єднаний темою «Великдень». Поясніть значення кожного слова й написання слів з орфограмою. До виділених слів доберіть епітети.

Писанка, крашанка, паска, орнаментика, символіка, Пасха, чистий четвер, писачок, страшний тиждень, велика субота, розговіти, великий піст, світлий тиждень.

 Що означають такі назви Великодня: рахманський, бабський, русалчин, солов'їний?

Під час чергування [о], [е] з [і] звуки [о], [е] вимовляються у відкритих складах, звук [і] — у закритих: *школа — шкільний, село — сіл.*

У багатьох коренях як у процесі зміни, так і під час творення слів [о], [е] чергуються з [і] у вимові й на письмі: *осінь — осені, слова — слів, корова — корівник, воля — вільний, лебідь — лебединий, кіт — котик.*

Букви **о, е, є** пишуться у відкритих складах, букви **і, ї** — у закритих: *грому — грім, дому — дім, гора — гір, вела — вів.*

Чергування **о, е** з **і** відбувається і в суфіксах слів: *Київ — Києва, Канів — Канева, Львів — Львова.*

У деяких словах звуки [о], [е] вимовляються і пишуться у закритих складах, а [і] — у відкритих: *рі-жок, бу-дов, о-сель, па-ро-воз, сті-жок, рі-шу-чість.*

1. І. До поданих слів доберіть таку форму чи спільнокореневе слово, аби відбувалося чергування голосних **[о], [е] з [і]**.

Зразок. Рік — року.

Річ, кінь, *лебідь*, робота, поріг, голова, сторона, захід, Чернігів, загін, теплохід, потік, *Львів*, *осінь*, гора, слово, Канів, Київ, село, ніс, сіль, лід, постіль.

 II. Виділені слова уведіть у складні речення зі сполучниками *а, щоб, коли*.

2. І. Спишіть, уставляючи на місці пропусків **о, е** чи **і**. Підкресліть букви, що означають звуки, які чергуються. Поясніть, яку роль відіграють відкриті і закриті склади у чергуванні **о, е** з **і**.

Мат..**рі** — мат..**р**, пл..**ти** — пл..**т**, р..**човий** — р..**ч**, к..**тик** — к..**т**, с..**меро** — с..**м**, *яг..ди* — *яг..**д***, *бдж..**ла*** — *бдж..**л***, кол..**со** — кол..**с**, бер..**зняк** — бер..**зка**, леб..**диний** — леб..**дь**, кр..**ти** — кр..**т**, гр..**мовий** — гр..**м**, с..**ла** — с..**л**.

II. У виділених словах назвіть кількість букв і звуків.

3. Уважно прочитайте слова. Поміркуйте, чому в одних словах пишеться літера **і**, а інших — **и**? У разі потреби скористайтесь правилами. Зробіть висновок.

Шкільний, чистий, щічка, широко, шість, вишир, чільний, числа, жито, хитрий, кинути, чіпляти, гинути, гість, вечір, кипіти, кір.

У коренях деяких українських слів після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х** вимовляється звук [і] і пишеться буква **і**, яка часто чергується з **о** або **е**: *щічка — щока, шість — шести*. Буква **и** у коренях слів після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х** позначає звук [и], який не чергується й у вимові не наближається до [і]: *ширий, чистий, кинути гинути*.

4. І. Спишіть слова, уставляючи **и** або **і** після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х**. Поясніть написання.

Ч..тач, щ..т, щ..тка, ж..ття, х..жак, ш..пш..на, веч..р, к..слий, ящ..рка, щ..чка, ж..нка, х..трість, щ..лина, щ..рість, х..ст, бдж..лка, ч..сто, заг..бель, міжг..р'я, ч..ж..к.

II. Клас поділіть на 3 групи. Підготуйте і продемонструйте фрагмент радіо- чи телепередачі на одну з таких тем: «Читач», «Шипшина», «Щирість». В основі програми має бути діалог.

5. І. Прочитайте речення. Якою темою об'єднані вони? Визначте у реченнях відому й нову інформацію. Який четвер і чому називають чистим?

1. *Захисником і покровителем бджіл* вважали Зосима. 2. *Шосту* й останню неділю семижневого Великого посту називають вербною. 3. У Карпатах *чистий* четвер називали іще *живим*. 4. Урочистий *обхід* храму завершувався освяченням пасок і крашанок (За В. Скуратівським).

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

6. Прочитайте, поясніть значення прикметника у таких словосполученнях: Доберіть 3 інші варіанти словосполучень із цим прикметником.

Чиста совість, чиста сорочка, чиста підлога, чистий аркуш, чиста грядка, чиста правда.

❖ **7.** Прочитайте виразно текст, перекажіть, доповнивши вступом і розповіддю про елементи інтер'єру за поданим нижче зразком.

Найархаїчнішим елементом у сільських хатах досі залишається лежанка. Піч також має сакральне значення для господаря, тому її розмальовували візерунками. Вважалося, що нечиста сила, задивившись на цей розпис, забуває про свої лихі наміри. Завжди священним було родинне вогнище (піч). У прадавні віки, коли не було церкви, сім'я молилася біля родинного вівтаря, яким була піч. У ній палало багаття, їй приносили жертви: зерно з нового врожаю, ритуальні напої тощо.

За давніми віруваннями, за піччю живе Домовик — добрий дух сім'ї. Якщо до нього добре ставляться, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають — шкодить (За книгою «Народознавство»).

Довідка: Сволос — символ...; поріг символізував...; священне місце у хаті — покуть; стіл також має магічну силу...; традиційні меблі — це.

II. Чи доводилося вам бути в етнографічному музеї? Яке враження справляє на вас старовинне українське житло? Яким чином у ній створювали затишок?

III. Випишіть слова, у яких відбувається чергування голосних.

Звук [е] у коренях слів після шиплячих **ж, ч, ш** може чергуватися із звуком [о]. Це чергування передається на письмі відповідно до вимови: *чернетка — чорний, пшениця пшоно, жонатий — оженити*.

8. Запишіть спочатку слова з **о** після **ж, ч, ш, щ**, а потім — з **е**. Поясніть орфограму. Зверніться ще раз до теоретичного матеріалу.

Черговий вечоровий, шевчик, жолоб, жовтий, джерело, жетон, чоботи, шестеро, жонатий, пшоно, щезати, на щоці, чернець, жорстоко, чепурний, чесати, чорниці, грушевий, краєчок, шепотіти, кочерга, бджола, шоколад, чоловік, шестиденка, пшениця, меншості.

!!! У коренях більшості українських слів вимовляється і пишеться тільки **е або тільки **о**: жертва, честь, шепіт, жовтий, чоловік, пшоно, бджола.**

9. I. Спишіть, ставлячи на місці пропусків **о** або **е**. Обґрунтуйте написання.

Ч..мніон, ч..рний, жс..рдина, ш..вк, щ..ка, ж..вч, ж..нити, ж..лоб, свіж..сті, веч..ріти, ч..вен, сторож..вий, ч..модан, ч..го, ж..лудь, ш..ршень, ч..сний, ч..рнота, ч..рнетка.

II. З виділеними словами складіть питальні речення.

10. I. Прочитайте речення. Замість крапок поставте літеру **е** чи **о**, поясніть написання і значення цих слів.

1. На узліссі, на осонні з-поміж листя — очка сонні, синьо-чорні! То *ч..рнички*, то *ч..рнички*, верховинки-лісовинки, чарівники (*Н.Трохим*). 2. Близько 100 тисяч паломників відвідали Свято-Покровський Голосіївський чоловічий монастир Києва, де відзначили 25-і роковини упокоєння *ч..рниць* Аліпії (Авдєєвої) — подвижниці, яку особливо шанують православні християни в Україні. 3. Боржавські полонини — одне з унікальних місць Карпат, які через свою висоту є ідеальними для дозрівання *ч..рниць* (*І.Меліка*). 4. У селі Гудливе на Закарпатті постав незвичайний пам'ятник — відлиті з бронзи ягоди *ч..рниць* на стеблині з листками на п'єдесталі з природного каменю (*І.Меліка*).

II. Прочитайте запитання, оберіть одне із них для власного дослідження.

1. Чому жителі Закарпаття поставили пам'ятник цій рослині?

2. Яке походження назви села Черниця на Львівщині?

11. Спишіть слова. Міркуйте, як правильно написати:

Буква **о** чи **а**?

1. Х..зайка, с..лдат, к..чан, ..таман, г..нчар, п..ганий, к..зак, б..ганий, г..рячий, к..рваний, л..мати, перем..гати, к..лач;

Буква **е** чи **и**?

2. Вм..рати, зб..рати, заст..лати, ст..рати, розст..лати;

Буква **е** чи **і**?

3. Зач..пати, викор..нити, збер..гати, застр..лити, стр..ляти, вим..сти;

Буква **и** чи **і**?

4. Х..жак, щ..пати, х..ткий, к..слий, х..дник, ш..пш..на, х..рург, к..парис, ш..фр, ш..мпанзе, ч..стога, ч..жик, щ..рий.

Буква **е** чи **о**?

5. Ж..втий, ш..колад, ч..рнетка, ч..рило, ш..вк, ж..рстокий, ш..рсткий, ш..стиденка, ш..потіти, вч..рашній, веч..ровий.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

12. Із підручника літератури випишіть 5 речень зі словами, яким властиве чергування приголосних чи голосних звуків. Поясніть умови чергування.

13. Знайдіть і виправте помилки в Оленчиній роботі. Поясніть, у чому помилилася дівчинка. Прислів'я і приказки запишіть.

1. Капуста гарна, та кочан гнилий. 2. Не хвали день зранку, а хвали увечорі. 3. Не в багатстві щастя. 4. Видно пана по холявах. 5. Хліб і вода — казацька їда.

 14. Проаналізуйте свою роботу на уроці, продовживши речення: 1. Я сьогодні зробив (-ла)....;...досяг (-ла)...; дізнався (-ла-), зміг (-ла)...; зрозумів (-ла)...; подолав (-ла)...; навчився (-ла-)....

§ 38. Чергування приголосних звуків

Домашні обов'язки

1. І. Прочитайте текст. Яка проблема людських стосунків у центрі уваги автора?

Розрада

Одна *дівчинка* повернулася від *сусідки*, у якої щойно померла близька людина.

— Чому ти *ходила* до пані *Ольги*? — питає батько.

— Щоб *розрадити* її, — відповіла *дівчинка*.

— А як ти, така мала, *могла* розрадити її?

— Я обняла її, вона взяла мене на коліна, і я... *плакала* з нею (*За Б. Фереро*).

❖ Запитання і завдання:

Знання, уміння, розуміння	Відчуття, почуття
1. Випишіть із тексту виділені слова й доберіть до них спільнокореневі або форми їх.	1. Як ця ситуація характеризує дівчинку?
2. Зробіть висновок про чергування голосних і приголосних звуків у словах.	2. Про які обов'язки добросусідства вона свідчить?
3. Назвіть слова, у яких чергуються приголосні звуки.	Якої оцінки заслуговує поведінка дівчинки?
4. Зверніться до теоретичного матеріалу, аби правильно пояснити умови чергування.	3. Які людські цінності тут проявляються?
5. Розкажіть про обов'язки добросусідства.	4. Яким цінностям надаєте перевагу ви у стосунках із родиною й сусідами?
6. Побудуйте свій варіант діалогу, в основі якого був би гарний вчинок.	
7. Що означає слово — <i>розрадити</i> ?	

Чергуватися можуть лише **голосні звуки з голосними** та **приголосні з приголосними**: *завмерти — завмирати*, *кінь — коня*; *друг — друзі*, *око — в очі*.

2. І. Згрупуйте і запишіть спочатку слова з чергуванням голосних, а потім — із чергуванням приголосних звуків.

Сидіти, в'язати, перемогти, крутити, пекти, любити, дорога, мести, *Львів*, вухо, сиджу, *придорожній*, в'язу, *навушник*, люблю, замітаю, Львова, стерегти, стелити,

кручу, печу, застилати, стригти, дошка, стережемо, дощечка, стрижу, бережемо, *перемагати*.

II. З виділеними словами складіть словосполучення. Вкажіть головні й залежні слова.

3. I. Доберіть до кожного дієслова форму 1-ї особи однини теперішнього часу. Запишіть слова парами. Позначте в них корені. Укажіть звуки, що чергуються в коренях.

Зразок. *Чистити* — *чищу*.

Молотити, будити, мазати, лагодити, кріпити, робити, *берегти*, мастити, носити, городити, косити, сурмити, терпіти, ловити, графити.

⊗ II. З виділеним словом складіть кілька речень, у яких дайте поради, що слід берегти передусім.

4. I. Прочитайте виразно і спишіть вірш, ставлячи замість пропусків потрібні буквені й небуквені знаки. Обґрунтуйте орфограми. Назвіть слова, у яких відбувається чергування голосних і приголосних звуків.

ХАТИНА

Стоїть хата неб..гата, солом..яна стріха;
Причілочки* у к..тицях, мал..овані вікна;
Обмазана, підвед..на, а сама білен..ка.
На подвір..ї, як барвінок, трава з..л..нен..ка,
Ще й садочок, як віночок, хатину квітчає,
У віконце з неба сонце в хату заглядає.
Там ч..стен..ко і гарнен..ко, там усе в пор..я..ку;
Сам Бог дбає, доглядає ту мален..ку хатку.

А.Молодченко

 II. Подумайте, чому хатка «*гарненька й чепурненька*». Завдяки чому оселю вважають чистою й затишною.

5. Подані іменники поставте у форму місцевого відмінка, а також утворіть від них прикметники із суфіксом -н-. Укажіть букви, що позначають звуки, які чергуються.

Зразок. Око — (в) оці; очний: — к — ц — ч.

Потіха, бідолаха, увага, каторга, рік, рука, бік, крига, кожух, молоко, дорога, друг.

 6. I. Доберіть прислів'я і приказки про працюючих і ледачих людей, де були б слова, у яких чергуються приголосні звуки (наприклад: *руки, стерегти, обробити, лагодити, чистити, робити* тощо).

 II. Проаналізуйте свою роботу на уроці й скажіть, що сприяло (чи заважало) досягненню цілей? Продовжіть кожне з поданих речень: 1. Правила фонетики потрібно знати, щоб... 2. Ці знання важливі передусім для... 3. Головне, що я засвоїв (ла) на уроці — це....

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. Від поданих слів утворіть такі форми й доберіть такі спільнокореневі слова, у яких наявне чергування приголосних звуків. Правильно вимовляйте і пишіть такі слова.

Подруга, ходити, блиск, сказати, писати, ловити, пастух, розграфити, козак, луг, муха, мостити, спустити, городити, громити.

 8. Подумайте й напишіть, яке практичне значення має знання теми «Чергування звуків».

 9. Прочитайте уривок вірша. Визначте тип мовлення. Підготуйте твір-мініатюру на тему «Що для щастя людині треба?». Почніть свій роздум цими поетичними рядочками.

Що для щастя людині треба?
Крихту хліба і клаптик неба.
І щоб квіти цвіли у лузі,
Краплю ласки і море друзів.
Ще, гадаю, треба людині
Гарну пісню про очі сині...
Віра в Бога й палка молитва —
Не грошей, не чинів - молитва.
Що є щастя — хто може знати?
Де небачений скарб шукати?
В небесах, на землі? Чи, може,
Щастя носить у серці кожен?

Анатолій Колісник

§ 39. Вимова і написання префіксів *роз-*, *без-*, *з-*(*зі-*, *с-*)

Мої друзі й приятелі

❖ 1. I. Прочитайте текст. Яку проблему він повідав вам? Чи виникають у вас такі ситуації? Доберіть до тексту заголовки.

Тимова мама заглянула в кімнату сина, який сидів за комп'ютером і безнадійно програвав йому в шахи.

— Тимофію, пора спати, — лагідно нагадала синові про пізню годину. Та хлопець наче й не чув. — Чому ти стільки часу проводиш за комп'ютером? Невже у тебе нема друзів? — стурбовано запитала матуся.

— Нема! — не відриваючись від гри, стиха мовив син. — Мій найкращий друг — комп'ютер. Він нічого від мене не вимагає, нічого не просить, безвідмовно виконує всі мої забаганки, надає багато цікавої інформації.

— Можливо, ти не зустрів іще свого друга, — із сумом зауважила мама. — Справжнього друга не замінить ніякий комп'ютер.

II. Розкажіть про своє ставлення до дружби й товаришування. Що цінуєте в друзях ви? Чи обов'язково дружба має приносити вам користь? Чи вірите в безкорисливу дружбу? Подискутуйте на цю тему.

2. I. Пригадайте, як пишуться префікси *роз-*, *без-*, *з-*? Чи завжди з буквою *з*? Перевірте свої знання за теоретичним матеріалом. Доберіть із тексту вправи слова з такими префіксами.

!!! II. Поміркуйте і скажіть, як ви хотіли б цю тему засвоїти: 1) за допомогою вчителя; 2) самостійно; 3) удвох із товаришем по партії; 4) колективно. Поясніть свій вибір.

У префіксах *роз-*, *без-*, *воз-*, *через-* завжди пишеться буква *з*.

У префіксах *роз-*, *без-* звук [з] у вимові перед [с], [с'], [ц], [ц'] може наближатися до [с]: *розсада*, *безцінний*, *розсипати*, *розсіяний*, *безсовісний*;

перед [ж], [ч], [ш] — до [ж] або [ш]: *розщедритися*, *безжалісний*.

Префікс *з-* у більшості випадків передається буквою *з*: *здати*, *зшити*, *зсунути*, *зідидити*, *зсохнути*, *зчистити*;

перед *к*, *п*, *т*, *ф*, *х* пишеться префікс *с-*: *казати*, *сформувати*, *сходити*, *схилити*, *створити*, *списати*.

Між префіксами *роз-*, *з-* та коренями, що починаються кількома приголосними, може з'являтися голосний *і*, рідше - *о* для полегшення вимови: *розігнати*, *зіпсувати*, *розірвати*, *зіставити*, *розігріти*, *зіграти*, *зірвати*, *зібрати зомліти*. Це явище свідчить про милозвучність української мови.

3. I. Прочитайте слова і запишіть спочатку ті, в яких вимова префіксів *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*) збігається з написанням, а потім ті, в яких не збігається.

Розорати, роздвоєний, розширити, схвильований, безмежний, *розсада*, спокутувати, розкинути, безстрашний, розцвітати, безземельний, *зносити*, безкомпромісний, *зсунути*, розгніватись, безвідповідальний, роздати.

II. Виділені слова поділіть на склади для перенесення.

❖ 4. Випишіть з орфоепічного словника 15 слів з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*), в яких можливе уподібнення у вимові. Із двома з них складіть спонукальні речення.

❖ 5. Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів *розі-*, *зі-*, *зо-*

Брати, гнати, грати, слати, злити, м'яти, гнити, тліти, мліти.

6. І. Запишіть слова за алфавітом, ставлячи потрібну букву в префіксі.

(З, с)тягти, (з, с)адити, ро..хвилюватися, бе..сильний, (з, с)гаснути, (з, с)простувати, ро..куйовджений, ро..важений, бе..церемонний, (з, с)тримати, (з,с)шити, (з,с)фальшувати, (з, с)плітати, (з, с)сумувати, ббе..крайї, ро..плескати, бе..хмарний.

ІІ. Запишіть десять слів з орфограмою «Апостроф», які б починалися префіксами *роз-*, *без-* *з-*.

Зсувати Зцідити Зшити Зсадити	Зб.м. 7. Запам'ятайте вимову і написання слів у рамочці. Яке фонетичне явище відбувається при вимові цих слів? Складіть із ними словосполучення. 8. Спишіть прислів'я і приказки. Поясніть, як ви їх розумієте. Обґрунтуйте свій вибір букв замість крапок. Назвіть орфограми.
--	---

1. Дружба — як дзеркало:..б'єш, не..кладеш. 2. Міцну дружбу і вогонь не..попелить. 3. *Хто з тобою..дружився, той з тобою й не дружив.* 4. Маленька праця краща за велике..ділля. 5. Учись змолоду — ..годиться на старість (*Нар. творчість*).

○ **9.** Пограйте з товаришем по парті у гру «Хто більше?» — хто більше добере слів із префіксом **с-**, а потім — з префіксом **з-**. Запишіть ці слова.

10. І. Поміркуйте, чи впливає поява голосного (і) між префіксом і коренем на вимову й милозвучність мови. З поданими словами складіть словосполучення, позначте в них головне і залежне слова.

Розігріти, розіслати, зігнути, зімкнути, розірвати, зіставити.

❖ **11. І.** За допомогою префіксів **роз-**, **без-** утворіть нові слова від поданих і заповніть таблицю.

Сипати, бити, чищений, класти, писаний, хмарний, відповідальний, плести, шумний, кидати, хвалений, фарбований, грамотний, садити, совісний, дерти, захисний.

Зразок.

Вимовляй Пиши

[рос:иєпáти] розсипати

[беисцѹ́мний] безшумний

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

12. Спишіть слова, правильно вставляючи букву в префікси.

Ро..щедритися, бе..сумнівний, ро..сада, бе..порадний, бе..змістовний, ро..зброєний, ..колотити, ..крити, ..ціпити, ..топтати, ро..фарбувати, ро..прягти, бе..корисний, ..чорнити, ..кривдити, бе..крилий, бе..хмарний, ..порожнілий, ..горілий, бе..смертний, ро..хвалений, ро..щеплений, ..сунути, бе..страшний, ..гаснути.

❖ **13.** Прочитайте текст. Поясніть вимову й написання виділених слів. Напишіть поради тим дітям, що занадто багато часу проводять за віртуальними розмовами в Інтернеті.

Життя в мережі — сумнівна штука. Його не можна плутати із життям навколо. Спілкуючись із людьми в соціальних мережах чи на форумах, ти можеш забути, як і про що *розмовляти* з однокласниками чи батьками. Теревені в Інтернеті затягують,

вимагають відповіді на кожну репліку, *скорочують* так важливі у живих *розмовах* ознаки чужості... Годі! Не звикай до ігор у мережеву дружбу. От хоча б тому, що там ти навіть не завжди спілкуєшся з... людиною. Візьмімо, приміром, ботів. Не знаєш, хто такі? Боти — це майже інтелектуальні програми, які можуть «прикидатися» людиною...(За Т. Щербаченко).

§ 40. Узагальнення та перевірка знань з фонетики, графіки, орфографії та орфоепії

Професія моїх батьків

1. I. Прочитайте уривок з вірша Ліни Костенко. Яку рису українського народу виділяє поетеса?

Тут люд осілий. Тут шанують труд.
І рух дадуть і *кругові*, і *кросну*.
Кують залізо із місцевих руд
І мають славу дуже розголосу.
Тут процвітало всяке ремесло...

II. Про які професії йде мова в тексті? З'ясуйте значення виділених слів. Які професії мають члени вашої родини? Який фах хотіли б здобути ви? Чому?

2. Спрогнозуйте, що могло б статися у місті, аби в ньому жили люди, що погано знають правила орфографії?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ!

3. I. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чим збагатили вас знання фонетики, графіки й орфографії?
2. Яку мовну одиницю ви вивчили у розділі «Фонетика»?
3. Побудуйте таблицю «Звуки мови».
4. Виберіть правильну відповідь поділу слів на склади для переносу:
а) наг-ріти, а) са-джу, а)коль-ори, а)мон-олог, а)вир-азний,
б) на-гріти, б) сад-жу, б) кольор-и, б) монол-ог, б)вираз-ний,
в)нагріт-и, в) с-аджу, в) кольо-ри, в) моно-лог, в)ви-разний.
5. Які теми з фонетики вам найбільше запам'яталися?
6. Які з вивчених вами тем виявилися легкими?
7. Під час вивчення яких виникали труднощі?
8. Які фонетичні явища свідчать про милозвучність української мови?
9. Перевірте себе на знання алфавіту.
10. У чому полягає практичне значення абетки?
11. Які букви мають подвійне значення? Доведіть, що в українській мові 33 букви і 39 звуків.
12. Складіть список орфограм, вивчених вами у цьому розділі.
13. Чи обов'язково кожній людині потрібно бути грамотною?
14. Яку мету для себе ставили ви, вивчаючи орфографію? Чи досягли її?
15. Виберіть правильно написані слова та обґрунтуйте орфограми:
а)зв'ялений, а) каміньці, а)діректор, а)очистний, а)піщца
б)св'ятковий, б) ляльці, б) асиміляція, а)проїзний, а)тонна,

в) духм'яний, в) рибальці, в) порт'єра, а) агенство, а) бароко.

16. Які правила подвоєння приголосних ви знаєте? Наведіть приклади з десяти слів.

17. Що вивчає орфоепія?

18. У чому полягає важливість орфоепії для вас?

19. Як вимовляються в українській мові голосні ненаголошені звуки, чи всі однаково? Наведіть приклади.

20. Що ви запам'ятали про уподібнення приголосних звуків? Воно відбивається на письмі чи тільки у вимові? Наведіть приклади.

21. Якими словниками ви користувалися під час вивчення фонетики, орфоепії та орфографії?

22. Яку роль віднині ви відводите словникам?

23. Які словники є у вашій домашній бібліотеці?

24. Які словники повинна мати кожна людина?

25. Як ви думаєте, чи є зв'язок між фонетикою, орфоепією та орфографією? Доведіть це на прикладах.

4. І. Спишіть прислів'я і приказки, ставлячи замість крапок, де треба, потрібну букву. Поясніть орфограми.

1. Р..месо не коромисло — пл..чей не ві..тягне. 2. Б..жола мала, а й та працює. 3. Тя..ко тому жити, хто не хоче робити. 4. Мален..ка праця краще за в..лике безділ..я. 5. Не св..яті горшки ліплят... 6. Швец.. знай своє шевс..во, а в кравес..во не мішайся. 7. Музика без..язика, а людей зб..рає. 8. Щаст..я — не пі..кова, під ногами не знайдеш...

II. Якою темою можна об'єднати ці прислів'я і приказки? Вивчіть кілька напам'ять.

❖ **5.** Складіть самодиктант із п'ятнадцяти слів з апострофом і п'ятнадцяти слів з м'яким знаком. Поясніть, чому в словах *морквяний*, *духмяний*, *свято*, *дзвякнути*, *рясно*, *зоря* не пишеться апостроф, а в словах *зв'язати*, *сузір'я*, *розв'язати*, *торф'яний*, *бур'ян* пишеться. Складіть з двома наведеними словами з апострофом і двома без апострофа речення.

6. Як довести, що у словах *няньчин*, *Гальчин*, *ляльці*, *неньці*, *кишеньці*, *приятельці* треба писати м'який знак, а в словах *рибалці*, *зачісці*, *юнці*, *перепілчин*, *Наталчин* — ні? Складіть по два речення з наведеними словами, що пишуться з м'яким знаком і без нього.

 7. Складіть письмове висловлювання на теми (на вибір): «Професія моїх батьків» чи «Я гордий працею моїх батьків», уживаючи слова з вивченими орфограмами.

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

Дорогі учні!

За словами мовознавця І. Вихованця, синтаксис — це вічний двигун, що приводить у рух усю могуть мови.

У цьому розділі ви будете навчатися, як мовний багаж зробити дієвим. Засвоюючи інформацію про словосполучення й речення, намагайтеся якомога активніше застосовувати її під час спілкування. Урізноманітнюйте своє мовлення тими видами речень, які будете вивчати. Намагайтеся, аби ваше мовлення було повноцилім, дієвим, містким, лексично й граматично багатим і красивим. Граматично багатим називають мовлення, у якому мовець поєднує різні типи речень.

Намагайтеся, щоб кожне речення містило відточену думку. Речення як основна одиниця мовлення формується з одиниць нижчого ладу — лексичних, фразеологічних і синтаксичних. Відточити думку можна, якщо матимете великий запас слів і фразеологізмів. Пам'ятайте про це, вивчаючи мову!

§ 41. Словосполучення

Чари осінньої природи

Словосполучення

Головне слово

Залежне слово

1. І. Прочитайте виразно вірш української поетеси Ліни Костенко, потім розгляньте репродукцію картини І. Левітана. У чому подібність цих описів? Назвіть ознаки осені в них.

Самі на себе дивляться ліси,
розгублені од власної краси.
Немов пройшов незримий Левітан —
то там торкнув їх пензликом, то там.
Осінній вітер одгуляв, затих.
Стоїть берізонька — як в іскрах золотих.

І. І. Левітан «Золота осінь»

II. Пригадайте, що вам відомо про словосполучення. Випишіть із вірша п'ять словосполучень і вкажіть у кожному з них головне й залежне слова.

який?
↓

З р а з о к: Вітер осінній.

III. Прочитайте. Що нового ви дізналися про словосполучення? Складіть три словосполучення, прочитайте їх і, керуючись теоретичними відомостями, поясніть, як вони пов'язані — граматично чи за змістом. Розкажіть, як ви це з'ясували.

Словосполучення — це щонайменше два слова, що належать до *самостійних частин мови*. Ці слова нерівноправні між собою, одне із них — головне, що поєднується із залежним словом *за змістом і граматично*. *Змістовий зв'язок* можна встановити за допомогою *запитання*, яке ставимо від головного слова до залежного, наприклад: *милуватися* (чим?) *шипшиною*. *Граматичний зв'язок* здійснюється за допомогою *закінчення*: *обважнілим колосом*, *закінчення і прийменника*: *пахощі з гірчинкою*. Словосполучення точніше називає предмети, дії, їх ознаки, ніж слово: *павутиння* — *срібне павутиння*, *вітер* — *грайливий вітер*.

❖ 2. I. Прочитайте текст, визначте його тему, доберіть заголовок. З'ясуйте значення виділених слів. Які з них можна замінити синонімами? Наведіть приклади.

Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, оранжеві — їхнім полум'ям позаймалися дерева, куші, бур'яни, бадилля. І скільки *несхожих* відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усій незчисленній їхньої *раті*!

Цупкий одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке *мережане* вбрання у беріз, воно начебто не з окремих листочків *виткане*, а *склепане* з монеток, які постійно шелестять, ніби звучить жива сумовита музика. А з куща горобини листя геть облетіло, і на її безмежному гіллі яскраво спалахнуло безліч *кетягів* коралових ягід (*За Є. Гуцалом*).

II. Випишіть із тексту чотири словосполучення, поясніть, як вони пов'язані — за змістом чи граматично. Укажіть у словосполученнях головне й залежне слово, підкресліть, де це необхідно, засоби граматичного зв'язку.

3. I. Запишіть групи слів у ліву колонку, а утворені від них словосполучення (де це можливо) — у праву.

Осінній, повітря; рідкий, дерево; зелений, зеленка; сухий, листя; безхмарний, під, небо; приїхати, ліс, до; капає, дах; співати, дзвінко.

!?! II. Прочитайте складені словосполучення і скажіть, чи з будь-яких слів їх можна утворити. Поясніть роль прийменників у словосполученнях. Вкажіть, у яких словосполученнях залежні слова не змінюються. Чому?

4. I. Замініть словосполучення «іменник + іменник» іншим: «прикметник + іменник». Визначте засоби граматичного зв'язку. Чи змінилося значення словосполучень?

З р а з о к : Промені сонця — сонячні промені.

Листя на вербах, ягоди з лісу; подвір'я школи; одяг для свята; сік з винограду; керівник класу.

 II. Уявіть ситуацію: лікар, якого викликали до хворого на застуду, порадив пацієнтові для швидшого одужання й відновлення сил уживати корисні страви й напої. З'ясуйте їхню назву таким чином: до слів із лівої колонки доберіть правильний відповідник із правої, складіть словосполучення. Наприклад: <i>сік — морква: сік із моркви</i> або <i>морквяний сік</i> . Поміркуйте, які саме страви й напої зі складеного вами переліку допоможуть вилікувати застуду.	відвар	яблуко
	морозиво	малина
	мед	курка
	цукерки	ваніль
	бульйон	лимон
	молоко	трави
	торт	гречка
	сік	шоколад
	чай	бісквіт
	варення	теплій

III. Запишіть складені словосполучення. Укажіть у них засоби граматичного зв'язку.

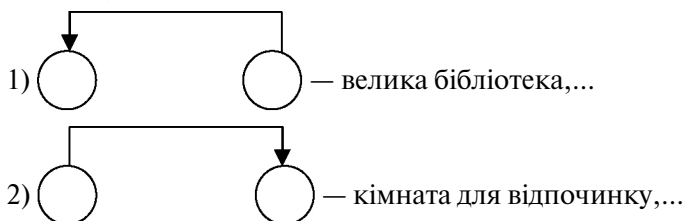
IV. Складіть діалог і обіграйте ситуацію, описану в завданні II.

5. Запам'ятайте, як розрізняються за значенням подані нижче слова. З кожним із них складіть усно 2-3 словосполучення або одне речення.

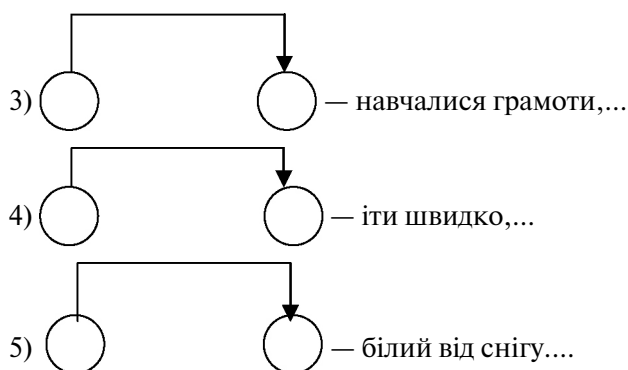
Привітальний, -а, -е. Який пов'язаний із вітанням, наприклад: *привітальна листівка*.

Привітний, -а, -е. Щирий, доброзичливий, добрий, наприклад: *привітний хлопець*.

6. I. Допишіть по два словосполучення, що відповідають схемам. Визначте в кожному головне слово. Якою частиною мови воно виражене? Назвіть типи словосполучень.

☑ II. З'ясуйте, чи правильно ви визначили типи складених словосполучень, використовуючи відомості, подані нижче.

Словосполучення поділяються на типи залежно від того, якою частиною мови є головне слово: *дружня розмова* (іменникове), *будувати міст* (дієслівне), *сірий від пилу* (прикметникове), *дуже весело* (прислівникове), *хтось із них* (займенникове).

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення, у яких головними є виділені слова. Підкресліть засоби граматичного зв'язку й побудуйте схеми виписаних словосполучень.

Дехто з нас не уявляє, наскільки складною є праця вчителя. Ткаля вже через годину бачить плоди своєї роботи. Сталевар через кілька годин радіє вогненному потоку металу. Хлібороб через кілька місяців *милується* зібраним урожаєм. А вчителів треба *працювати* роками, щоб побачити предмет свого творіння. Кожна крихта твоєї людської краси — це його безсонні ночі. *Праця* педагога — це напружена праця серця і *творчість* розуму (За В. Сухомлинським).

✎ 8. Напишіть невеликий твір-опис осіннього краєвиду.

§ 42. Словосполучення

Барви осені чудотворні

❖1. I. Прочитайте текст, дібравши замість крапок потрібне слово. Доберіть заголовки.

... повітря було прозоре, тихе. *На заході*, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням *золотом сяяло* жовте листя *лип та беріз*. Здавалося, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в золоті шати*. Падало жовте листя, а здавалося, що то *золото капає* на землю з дорогих шат. Червоні черешні *полум'ям горіли* на сонці. Зеленіли темним листом крилаті** яблуні. *На вербах* листя порідшало, поблідло. *Сухе листя* спадало з *дерев*, черкалося за гіллячки, і шелестіли цілі намети сухого покрученого листя (За М. Коцюбинським).

II. Про яку пору року йдеться? Як ви це з'ясували? Випишіть із тексту 5-6 словосполучень, які вказують на ознаки тільки цієї пори року. Визначте типи словосполучень.

✿ III. Прочитайте прислів'я. Якою темою вони об'єднані? За допомогою фразеологічного словника з'ясуйте значення виділених сполучень слів, передайте його одним словом і запишіть.

З р а з о к: Гострий на язик — дотепний.

1. Йому тільки *байдики бити*. 2. Робить *п'яте через десяте*. 3. Ти стільки *зробив, як кіт наплакав*. 4. У нього *все горить в руках*. 5. Хто діло робить, а хто *гави ловить*. 6. Його робота *не лізе ні в тин, ні в ворота*. 7. Зробив чисто і гладко, що *комар носа не підточить* (Нар. творчість).

? IV. Проаналізуйте виділені в тексті і прислів'ях сполучення слів і скажіть, чи всі вони є словосполученнями. Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

Словосполученнями не є такі поєднання слів:

а) підмет і присудок, бо вони утворюють речення: *Сад цвіте. Листя падає*;

б) іменник або займенник із прийменником чи сполучником (*на стіні, понад садами, наче квіточка*), бо прийменник і сполучник не належать до самостійних частин мови;

в) незалежні одне від одного слова, з'єднані сполучниками: *клени й берези*;

г) стійкі сполучення слів, значення яких можна передати словом: *крапля в морі* (мало); *заяча душа* (боягуз).

2. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова не є словосполученнями.

1. На шкільній ділянці *ростуть квіти*. 2. У *саду*, у дубовому *гаю* багато затишних куточків, де *пахнуть квіти* і можна помріяти. 3. В *одному* з гаїв — великий кущ винограду, лоза в'ється *по стовбуру* вишні. 4. У *школі* твориться людина. 5. Наша *школа розташована* на околиці села, що знаходиться за п'ятнадцять кілометрів від *Кременчука*. 6. Шкільна ділянка *межує* з лісом. 7. Ми обсадили стадіон *дубками і кущами* бузку (З тв. В. Сухомлинського).

Словосполучення бувають непоширені й поширені.

Непоширені словосполучення складаються з двох слів, виражених самостійними частинами мови.

Поширені словосполучення мають у своєму складі три й більше слів, що належать до самостійних частин мови, наприклад: *радіти сонячному дню*.

✿ 3. I. Прочитайте. Визначте тему тексту. Які ще символи України, вашого міста, селища ви знаєте? Назвіть їх і продовжіть усно розповідь на цю тему.

Калина, верба, тополя, мальви... Одвічні *українські символи*, якими опредметнювалося найдорожче, найсокровенніше — *любов до рідної землі*, до свого народу. Не було села, а в ньому хати, де не *палахкотіли б під вікнами* мальви — ці незрадливі обереги* нашої духовної спадщини. Усім, хто *вирушав у далеку дорогу*, вони нагадували: там земля мила, де мати родила (В. Скуратівський).

II. Випишіть складні словосполучення. Накресліть схеми.

84. I. Складіть і запишіть словосполучення з поданими дієсловами, добираючи потрібні іменники. Визначте відмінок іменників.

Захоплюватися (*ким?*), навчатися (*чого?*), наближатися (*до кого?*), спостерігати (*за чим?*), турбуватися (*про кого?*), рівнятися (*на кого?*), багатий (*на що?*), славитися (*чим?*), зустрічатися (*з ким?*), наповнений (*чим?*).

!?! II. Прочитайте народні прикмети. З'ясуйте достовірність їх, спираючись на ваші спостереження за осінньою природою.

1. Що тепліший і сухіший вересень, то пізніше прийде зима. 2. У вересні листя на вербі пожовтіло — чекайте різких приморозків. 3. Летять у вересні гуси — зиму на хвості несуть. 4. Багато павутиння — на довгу суху осінь. 5. Опало листя з верхів'їв дерев — на ранню зиму. 6. Багато шишок на соснах і ялинах — на холодну зиму. 7. Горобина вродила рясно — осінь буде дощова, а зима морозна. 8. Грибів уродило багато — зима буде тепла (*Нар. творчість*).

III. Випишіть словосполучення, що складаються з таких частин мови: а) іменника й прикметника; б) двох іменників; в) дієслова й іменника.

!!! Іноді в процесі мовлення залежне слово ставлять не в тому роді, числі чи відмінку, якого потребує головне слово словосполучення. Таке написання є **граматичною помилкою**, наприклад: *велика собака* (правильно: *великий собака*), *навчати мові* (правильно: *навчати мови*).

✂ 5. I. Прочитайте. Оберіть правильний варіант словосполучень і складіть з ними речення.

Піклуватися за тварин — піклуватися про тварин; іспит по англійській мові — іспит з англійської мови; пішов за хлібом — пішов по хліб; дякую тебе — дякую тобі; навчати українській мові — навчати української мови; вирушити в далекий путь — вирушити в далеку путь; пробач мене — пробач мені.

👉 II. Дайте відповіді на запитання: Наскільки зрозумілою й корисною для вас є інформація про граматичну помилку? Як ці знання допоможуть вам уникати помилок під час спілкування, створення усних і письмових висловлювань?

!?! 6. I. Порівняйте пари словосполучень. У чому їх відмінність?

Щаслива мати — щастя матері; кмітливий учень — кмітливість учня; ніжний погляд — ніжність погляду.

II. Перебудуйте й запишіть словосполучення, замінивши прикметники іменниками. Назвіть у кожному словосполученні головне й залежне слово.

Свіже повітря; сонячний промінь; блакитне небо; зелена трава.

7. I. Запишіть текст, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. З'ясуйте, коли відбувається описана подія: уранці, в обідню пору чи ввечері? Які слова, словосполучення на це вказують?

Ліс іще дрімає в (передранішня) тиші. Дерева рясно вкриті (краплиста) росою. А з (сине) небом вже щось діється. Воно (бліде) саявом торкає вершечки (чорний) лісу. Ясне проміння (золоті) смугами впало на (синя) від роси траву (*За М. Коцюбинським*).

II. Випишіть із тексту чотири складних словосполучення. Зробіть синтаксичний розбір їх (двох — усно і двох — письмово).

Синтаксичний розбір словосполучення

1. Назвати головне й залежне слово. Поставити питання від головного до залежного слова.

2. Визначити, якими частинами мови виражене головне й залежне слово.

3. Указати, як зв'язане залежне слово з головним граматично (за допомогою закінчення, закінчення й прийменника).

Зразок усного розбору словосполучення

Старанний учень. У словосполученні *старанний учень* головне слово — *учень*, залежне — *старанний*. Учень я к и й? *старанний*. Головне слово виражене іменником, тому словосполучення іменникове. Залежне слово виражене прикметником, воно зв'язане з головним за змістом і граматично (за допомогою закінчення —ий).

Зразок письмового розбору словосполучення

який?
↓
Старанний учень
(прикм.) (ім.)

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. Прочитайте прислів'я. Чи всі виділені слова є словосполученнями? Обґрунтуйте свою відповідь. Зробіть письмовий розбір одного з виділених словосполучень.

1. Як *листя жовтіє*, то *поле смутніє*. 2. *Восени* й *горобець багатий*. 3. *В осінній час* сім *погод у нас*: сіє, віє, крутить, мутить, припікає й поливає. 4. *Вересень пахне яблуками*, а *жовтень* — *капустою*. 5. *Восени день блисне*, а *три* — *кисне*. 6. *Жовтень ходить по краю* і виганяє *птахів із гаю*. 7. *Осінь збирає*, а *весна поїдає* (*Нар. творчість*).

9. Складіть власний прогноз і запишіть невелике повідомлення «Якої погоди чекати цієї зими». Використовуйте народні прикмети, про які дізналися на уроці, а також відомості з Інтернету.

§ 43. Речення

Наука — найкраще багатство

Речення
Граматична основа
(підмет і присудок)

❖**1. І.** Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Що вам відомо про Ярослава Мудрого?

Ще за часів правління князя Ярослава Мудрого на території сучасної України з'явилися перші школи. У них здобували освіту наші юні предки.

У той час при кожному монастирі, при школах відкривали книгозбірні**. Власні бібліотеки мали князі, воєводи. Сам князь Ярослав багато читав, цінував книгу й зібрав величезну бібліотеку.

Високо цінували освіту *запорожці*. У січових школах хлопчики навчалися грамоти, військового мистецтва, співів. Рівень грамотності населення вражав гостей, які відвідували Україну в XVII — XVIII століттях. Вони писали у спогадах, що майже в кожному селі є школа, і не тільки чоловіки, а й більшість жінок і дівчат уміють читати й писати.

В Україні завжди шанували науку. Навіть за найбільшої скрути* селяни намагалися дати освіту своїм дітям (з дитячої енциклопедії).

II. Прочитайте відомості про речення і дайте відповіді на запитання:

1. Які ознаки властиві реченню? 2. Що є граматичною основою речення? 3. На які питання відповідають слова, виділені в тексті? Яка їх роль у реченні?

Речення є засобом вираження думки. Найважливішу роль у вираженні думки відіграє *граматична основа речення* — **підмет і присудок**.

Підмет — це дійова особа чи предмет, про який говориться в реченні.

Присудок може означати дію, яку виконує підмет, передавати стан чи ознаку його.

Навколо підмета і присудка групуються другорядні члени. Кожному реченню властива *інтонація завершення*. Речення відділяються так:

а) в усному мовленні — *паузою*;

б) на письмі — *розділовими знаками*.

Граматичну основу речення можуть становити:

а) підмет і присудок: *У пахучій хмарі дощової глици стоїть туман* (Л. Костенко);

б) підмет і два чи більше присудків: *Тремтіла річечка розізна, човни ховала в очерет* (Л. Костенко);

в) два чи більше підметів і присудок: *Блищали од сонця стерні й ковиля понад шляхом* (Григор Тютюнник);

г) один із головних членів речення — *підмет* або *присудок*: *У лісі пахне молодим дубовим листям* (М. Олійник).

!?! III. Назвіть у тексті речення, граматична основа яких складається: а) з одного головного члена речення; б) із двох і більше головних членів речення.

2. I. Прочитайте й визначте, чи можна об'єднати речення в текст. Чому?

1. Цвіли у нас під вікнами акації (Л. Костенко). 2. Вранішнє сонце золотими промінцями залоскотало пожовклі каштани (М. Магера). 3. Українські науковці успішно працюють у Європейському центрі ядерних досліджень. 4. Нині вітчизняні фахівці ІТ-галузі* складають гідну конкуренцію на світовому ринку праці. 5. Україні належить 60% світового експорту соняшникової олії (3 Інтернету: iac.org.ua, www.golos.com.ua).

II. Проаналізуйте будову граматичних основ у 1, 2 і 3 реченнях.

3. I. Прочитайте текст, визначте його тему.

Після хрещення Русі в 988 році князь Володимир Великий збудував** у Києві школу для дітей бояр і дружинників. Тоді грамотність швидко поширилася** серед різних верств населення. Діти починали навчання з семи років. Вони оволодівали технікою письма й читання, вивчали арифметику й природничі науки. Старші учні вивчали філософію, граматику, історію (За В. Гриценко).

II. Випишіть із кожного речення граматичні основи, запишіть схеми їх. Назвіть речення з двома присудками.

4. I. Прочитайте афоризми давніх філософів, поясніть значення і запам'ятайте їх.

1. Ми навчаємося не для школи, а для життя. 2. Скільки б ти не жив, усе життя треба навчатися (Сенека). 3. Ніколи не соромся запитувати про те, чого не знаєш (Араб. прислів'я). 4. Крапля довбає камінь не силою, а частим падінням, так людина стає вченою не за допомогою сили, а постійним читанням (Овідій).

Завдання II. Складіть речення, близьке за змістом до афоризмів. Запишіть його, визначте граматичну основу.

Завдання 5. Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

5. Доберіть і запишіть 6 прислів'їв про освіту. Підкресліть у кожному реченні підмет і присудок.

Завдання 6. Уявіть, що вам доручили провести екскурсію по школі для учнів молодших класів. Підготуйте усну розповідь про школу, про те, якою ви хочете бачити її в майбутньому. Запишіть план виступу.

§ 44. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення

Рідна мова — це музика й малювання

В. Овсянико-Куликовський

Види речень за метою висловлювання:
розповідні
питальні
спонукальні
Окличні речення
Логічний наголос

❖ **1. I.** Прочитайте текст мовчки. Визначте тему, доберіть заголовок. Які почуття до української мови висловлює автор? Яка роль розділових знаків у кінці речень? Прочитайте текст уголос, дотримуючись інтонації.

Хто сказав, що слово не дихає? Хто думає, що мова не пахне?! Вслухаймося! Дихає українське слово Десною і Борисфеном*, Буковиною* і Лемківщиною*,

Карпатами й... Луганчиком! А як пахне наша метка** мова! Пахне Волинськими духмяними смерічками, рівненськими запашними соняшниками, гарячими київськими чорнобривцями, донецькою степовою материнкою*!

То як же не відчуті її доторку**, її смаку, її пахошів? Якщо навіть ти прожив в Україні хоча б один тільки день! А вже як живеш тут роками й десятиліттями, смакуєш** її пухку пшеничну паляницю, п'єш її молочні соки, умиваєшся її россою, слухаєш її дзвони, то хіба не стала вона тобі лагідною** матінкою?! (За А. Листопад-Нікітіною).

!?! II. Дайте відповіді на запитання: 1. На які види поділяються речення за метою висловлювання? 2. Які розділові знаки ставляться при них? 3. Що називається логічним наголосом? 4. Які речення належать до окличних? Зверте свої відповіді з теоретичними відомостями.

За метою висловлювання речення поділяються на:

- а) **розповідні** (у них про що-небудь розповідається);
- б) **питальні** (у них про щось запитується);
- в) **спонукальні** (у них виражається спонукування до дії).

У реченні є **логічний наголос**. За допомогою логічного наголосу з найбільшою силою вимовляється те слово, яке є найголовнішим за змістом: **Чому** журавлі сіли біля лісу? (В. Сухомлинський).

За емоційним забарвленням речення поділяються на **окличні**, які виражають переживання того, хто говорить (його радість, сум, здивування, захоплення тощо).

III. Схарактеризуйте речення із тексту попередньої вправи за метою висловлювання. Поясніть уживання відомих вам розділових знаків.

Крапку, знак питання, знак оклику використовують для оформлення речення як закінченої думки й відокремлення кожного речення від наступного в тексті. Зокрема, **крапка** ставиться в кінці *розповідного* і *спонукального* речень, а **знак питання** — у кінці *питального* речення. Знак оклику ставиться в кінці *окличного* (розповідного, спонукального чи питального за метою висловлювання). В *окличному питальному* реченні **знак оклику** ставиться *після знака питання* або *перед ним*.

❶ **2. I.** Прочитайте виразно загадки й прислів'я, виділяючи інтонаційно слово, на яке падає логічний наголос. Визначте види речень за метою висловлювання. Загадки відгадайте, а прислів'я намагайтеся запам'ятати.

I. 1. Хто на собі свій будинок носить? 2. Що сходить без насіння? 3. Що пече без вогню? 4. Що було вчора й буде завтра? 5. Що без леза та без зуба розтинає міцного дуба? 6. Яка українська річка складається з префікса й числівника? 7. Що не має ні початку, ні кінця?

II. 1. Не спитавши броду, не лізь у воду. 2. Хто питає, той не блукає. 3. Свій розум май і людей питай. 4. Умілий і долотом* рибу ловить. 5. Босий дощу не боїться, а голий — морозу (*Нар. творчість*).

Відповіді: кропива, Прип'ять, сонце, блискавка, черепаха, сьогодні, обручка.

☑ **II.** Поміркуйте, у яких ситуаціях використовують питальні речення? Яку особливість мають спонукальні речення?

❖ **3. I.** Прочитайте текст, правильно інтонуючи його.

Якось на перерві, виймаючи з сумки підручник з української мови, я побачив, що з нього виглядає ріжок аркуша в клітинку, складеного вчетверо. Розгорнув його, бачу — записка. Читаю: «Якщо ти хочеш, щоб із тобою сталося щось незвичайне, шукай чарівні окуляри!». І підпис: «Ритас».

Що за дивина?! Мене аж у жар кинуло*. Чарівні окуляри! Де ж їх шукати?! Хто це написав?! «Ритас»! Я обвів очима клас. І погляд мій зупинився на Маргариті, тобто Риті Скрипаль. У мене *перехопило подих**. Рита була першою красунею в нашому класі. Невже, неевже це вона написала мені таку дивну записку? (*За В. Нестайком*).

!?! **II.** Поміркуйте, коли люди використовують окличні речення? Які почуття можна висловити за допомогою окличних речень?

❸ **III.** Поясніть значення виділених слів. Чи становлять вони синтаксичне словосполучення? Чому? Запишіть їх, доберіть до кожної групи слів синонім.

4. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації. Перепишіть, ставлячи в кінці речень замість крапок розділові знаки.

1. Де ж ти, літо, поділось, куди подалось... 2. Осінь, ось вона, осінь... (*Л. Костенко*). 3. Погляньте, який кольористий стоїть ліс... (*О. Копиленко*). 3. Чи ти вже до лісу перестав ходити... (*В. Приходько*). 4. Послухай журавлині сумні співи прощальні... (*Д. Чередниченко*). 5. Ми вирішили більше не спокушати долю і не робити спроб заволодіти чарівними окулярами... 6. Хіба такого, як ви, можна забути... 7. Побіжімо у той скверик... (*За В. Нестайком*).

5. І. Прочитайте прислів'я, дотримуючись інтонації. Перепишіть речення, ставлячи розділові знаки замість крапок, підкресліть у них граматичну основу.

1. Як учитимеш, так і вмітимеш... 2. Не взявши книги в руки, не опануєш науки... 3. Хто рано підводиться, за тим і діло водиться... 4. Милі гості, чи не надокучили вам господарі... 5. Ось які ми... Хоч вовки коня з'їли, так ми воза не дали... 6. Що знає той, хто прислів'їв не знає... 7. Доки не намучишся, доти не научишся... (*Нар. творчість*).

II. Уявіть ситуацію: готуючись виконати домашнє завдання, ви звернулися до бібліотекаря з проханням допомогти дібрати книжки з народними прислів'ями й приказками. Оберіть собі роль, підготуйте репліки й обіграйте діалог за цією ситуацією. Під час розмови дотримуйтеся правил спілкування та інтонації речень.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

6. Доберіть народні прислів'я й загадки про навчання. Запишіть їх, підкресліть граматичну основу, поясніть написання розділових знаків у кінці речень.

7. Підготуйтеся до вікторини: «Як і де вчаться мої ровесники в різних країнах світу». Оберіть одну з країн, знайдіть відомості про освіту в ній, використовуючи Інтернет, енциклопедії, інші джерела. Запишіть план вашого повідомлення, підготуйте цікаві запитання для однокласників.

§ 45. Головні члени речення

Справа майстра величає

❖ 1. І. Прочитайте текст. Доберіть свій заголовок. Яке ремесло** описано в тексті? Що виробляють із різних сортів глини? Чому професія гончаря завжди була в пошані?

ГЛИНЯНЕ ДИВО

Упродовж тисячоліть не минає мода на керамічне* виробництво. Глина — справжнє диво. Цей матеріал надзвичайно слухняний. З нього легко виліпити будь-яку форму.

В Україні знаходяться величезні** поклади найрізноманітніших сортів цієї сировини. Біла глина використовується для виготовлення фарфорового* і фаянсового* посуду, реактивних двигунів, різноманітних технічних деталей. Із глини жовтого, рожевого, червоного, сірого, зеленого кольорів виготовляють цеглу, черепицю*, декоративні статуетки й навіть ліки.

Люди здавна користуються керамічним посудом. Його виготовляють гончарі. Гаряча** страва в такому посуді тривалий час залишається теплою..

Гончарів в Україні завжди шанували. Так, у багатьох місцевостях є вулиці Гончарні, поширене в Україні прізвище Гончар (*За Н. Крутенко*).

!?! II. Поставте запитання до виділених підметів і присудків, з'ясуйте, якими частинами мови вони виражені. Назвіть речення, у яких виділено тільки один головний член — присудок. Перебудуйте ці речення, додавши підмет.

III. Прочитайте теоретичні матеріал. Які відомості про головні члени речення знали, а які — для вас нові?

Підмет — це головний член речення, що означає *особу* або *предмет*, про який ідеться в реченні, і відповідає на питання: *хто? що?* Підмет пов'язаний із присудком. Найчастіше підмет виражено іменником або займенником у називному відмінку: Київ — столиця України. Він має давню історію.

Присудок — це головний член речення, який означає дію, стан чи ознаку підмета, і відповідає на питання: *що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?* Присудок пов'язаний із підметом. Присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше — іншими частинами мови: *Ми, українці, любимо свою Батьківщину. Вона прекрасна і дорога для нас.*

!!! Граматичну основу речення легко знаходити навіть у складних випадках за допомогою таких запитань: «*Про кого або про що йдеться в реченні?*» (підмет) і «*Що говориться про підмет: яку дію він виконує або в якому стані перебуває?*» (присудок). Наприклад, розглянемо речення *Плавання корисне для здоров'я*. Міркуємо: про що йдеться в реченні? Про плавання. Отже, слово *плавання* — підмет. А що саме говориться про плавання, яким воно є? Що воно корисне. Отже, слово *корисне* — присудок.

❁ **2.** Запам'ятайте, як розрізняються за значенням подані нижче слова. З кожним із них складіть речення. Виділіть у них підмет і присудок.

1. Гончар — (відм. *гончаря, гончарем*) — майстер, який виробляє посуд та інші вироби з глини.

2. Гончар — (відм. *Гончара, Гончаром*) — прізвище.

3. І. Перепишіть речення, виділіть у них граматичну основу, схематично покажіть зв'язок підмета й присудка, позначте в дужках відмінок виділених слів.

що робить?
↓

З р а з о к: Не минає мода на керамічне *виробництво* (З.в).

1. Видобуток *вугілля* в Україні почався з дрібного селянського виробництва. 2. У кінці 1721 року рудознавець Григорій Капустін відкрив *родовище* кам'яного вугілля у східній частині Донбасу. 3. Селяни копали *шахти* на невеликій глибині. 4. У той час вони не мали *машин* для підняття вугілля. 5. Шахтарі не мали навіть *ліхтариків*. 6. У середині XIX століття з'явилися потужні вугільні підприємства (З дитячої енци.)

!?! II. Подумайте, чи можуть бути підметами виділені слова. Чому?

❁ **4. І.** Прочитайте афоризми. Яка тема об'єднує їх? Спишіть речення, підкреслюючи підмет і присудок.

1. Людина без праці — орел без крил. 2. Лінощі — домашній злодій. 3. Хліб — основа життя (*Нар. творчість*). 4. Освіта — скарб. Праця — ключ до нього (*П.Буаст*).

!?! II. На основі спостережень зробіть висновок, за яких умов у цих реченнях ставиться тире. Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

!!! Між підметом і присудком ставиться тире, якщо обидва ці члени речення вивражені іменником у формі називного відмінка.

5. I. Перепишіть речення, виділяючи підкресленням граматичну основу.

1. Учитель — добра й розуму повелитель. 2. Розум — скарб людини. 3. Людина — найбільше багатство держави. 4. Добра порада — великий подарунок. 5. Вода — душа врожаю. 6. Добре ім'я — найкраща спадщина (*Нар. творчість*).

✂ II. Виберіть із попередніх вправ одне з прислів'їв і складіть із ним невелике усне висловлювання. Тему оберіть самостійно.

6. Перепишіть речення, ставлячи замість крапок потрібний розділовий знак. Поясніть вживання його. Виділіть граматичну основу речень.

1. Школа... вічне вогнище краси (*В. Сухомлинський*). 2. Книги... морська глибина (*І. Франко*). 3. Праця людини... окраса і слава, Праця людини... безсмертя її! (*В. Симоненко*). 4. Полин... найдревніша лікувальна рослина (*Л. Згуровська*). 5. Не кидай хліба, він... святий, не кидай слів на вітер! (*Д. Білоус*).

Розділ граматики, який вивчає правила вживання розділових знаків, називається **пунктуацією**. Пропуск або невідповідність поставленого розділового знака правилу називається **пунктуаційною помилкою**, вона позначається так: V.

7. I. Прочитайте текст. Чію працю в ньому описано? Що ви знаєте про неї? Визначте стиль тексту, назвіть ознаки цього стилю.

Сиджу під клунею*, а дід унизу змагається з сонцем — хто першим закінчить свої денні турботи. Довга тінь від горба вже облизує його ліву ногу, а права ще ступає по сонячній смужці. Гостра коса* аж висвистує — так не терпиться дідові докосити останній покіс* і нарешті спочити. А тінь уже сягнула дідових колін, потім раптово підскочила до пояса, поповзла на груди (*За В. Симоненком*).

✂ II. Назвіть епітети, визначте їх роль у тексті і доберіть до них синоніми.

III. Випишіть із тексту останнє речення, виділіть у ньому граматичну основу.

✂ 8. Прочитайте, визначте межі речень у тексті. З якої букви треба писати кожне нове речення? Усуньте пунктуаційні помилки (пропущене тире в реченні, розділові знаки в кінці речень) і запишіть текст правильно. Підкресліть у реченнях підмет і присудок.

Коваль представник найшанованішої професії минулих часів колись в Україні він був у кожному селі без ковалів не міг обійтися жоден господар ковалі виготовляли зброю й різноманітні побутові речі із заліза а як уміло й вправно вони підковували коней, робили оковку возів чи хоч раз ви тримали в руках вироби ковалів ці предмети були необхідні в господарстві й у військових походах (*З кн. «Українська минувшина»*).

📌 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

9. Прочитайте текст, переписуйте його, підкреслюючи граматичні основи. Назвіть речення, у якому є кілька присудків. Який процес праці в ньому описано? Наскільки він складний? Де зараз можна спостерігати за роботою коваля?

Робота коваля передбачала великі вміння й неабияку фізичну силу. Процес кування відбувався в кілька стадій. Спочатку коваль розпалював у спеціальному горні* деревне вугілля. Там він розігрівав до червоного кольору шматок металу. Далі майстер брав кліщами залізо, клав його на кувалдо* й бив по ньому молотом. Нарешті шматок металу набував потрібної форми. Готову річ кидали в корито з водою для загартування*.

✎ 10. Оберіть професію, ремесло, що зацікавили вас, і опишіть своє ставлення до цієї праці в невеликому творі.

✎ Чи вважаєте ви себе працюютою людиною? Як ставитеся до навчання? Якій справі надаєте перевагу — інтелектуальній (розумовій) чи фізичній праці? Чому?

§ 46. Другорядні члени речення (додаток)

Пізнавайте й любіть природу рідного краю

Другорядні члени речення:

додатки
означення
обставини

? 1. I. Прочитайте виразно текст. Доберіть заголовок. Яку роль відіграє рідна природа в нашому житті?

Любов до *природи* — глибоке почуття. Природа дає нам усе, завдяки чому ми живемо.

Подумайте про *ліс*. Це й будівельні матеріали, і місце відпочинку, і радість для наших очей.

Красою природи називають воду. Вона пом'якшує *клімат*, дає життя гідроелектростанціям, які освітлюють міста й села. А скільки різних птахів знаходять тут свої *домівки*! Птаство на воді й риба у *воді* — величезне багатство, що росте й розмножується на поживу й радість *людям*.

Любити природу — означає оберігати її. Добру й корисну *справу* зробив той, хто посадив дерево. Хто захистив пташине *гніздо*, оборонив рибу від безглузлого нищення під час нересту*, заслуговує на велику подяку.

Вивчайте природу, любіть природу, захищайте природу! (За М. Рильським).

✎ II. Назвіть спонукальні, окличні речення. Яка їх роль у тексті.

!?! III. З'ясуйте, що означають виділені в тексті слова, на які запитання вони відповідають, до яких частин мови належать.

? 2. Прочитайте визначення додатка. Чим відрізняється він від підмета? Наведіть приклади, використовуючи текст попередньої вправи.

Другорядні члени речення — *додатки, означення, обставини*. Вони уточнюють або пояснюють головні члени речення і залежать від них.

Додаток — це другорядний член речення, який означає *особу, явище або предмет* і відповідає на питання *будь-якого відмінка, крім називного*. Додатки найчастіше виражено іменниками або займенниками, наприклад: 1. *Про зіроньку* вечірню він співав (М. Рильський). 2. *Вечір тихий пахне тут прив'ялим сіном* (Г. Савчук).

3. I. Визначте додатки в реченнях:

1. Учень розв'язує задачу.
2. Сина кличе мати.
3. Ми спостерігаємо за погодою.
4. Я повертаю книжку другові.

II. У складніших випадках визначення додатка потрібно звернути увагу на відмінкове питання. Тому ознайомтеся з такими відомостями.

Прямий відмінок	Н. <i>хто? що?</i>	— питання, на які відповідає підмет
	Р. <i>кого? чого?</i>	
	Д. <i>кому? чому?</i>	
Непрямі відмінки:	З. <i>кого? що?</i>	— питання, на які відповідає додаток
	О. <i>ким? чим?</i>	
	М. <i>на кому? на чому?</i>	

8 III. Використовуючи новий термін (*непрямі відмінки*), сформулюйте стисліше визначення додатка.

4. I. Поясніть значення наведених прислів'їв. Визначте, які з них тематично пов'язані між собою? У яких життєвих ситуаціях ці прислів'я використовують?

1. Сонце на всіх однаково світить. 2. Із великої хмари малий дощ буває. 3. Дощ намочить, сонечко висушить, а буйні вітри голову розчешуть. 3. У зимовий холод кожний молод. 4. Літо зиму годує. 5. Непрошений гість біля порога їсть. 6. Солов'їними піснями ситий не будеш (*Нар.творчість*).

II. Перепишіть прислів'я, виділяючи додатки пунктиром. Зробіть висновок, якими частинами мови, крім іменників, можуть бути виражені додатки.

5. Запишіть подані сполучення слів, ставлячи слова в дужках у потрібному відмінку; де необхідно, замініть їх займенником, як наведено в зразку. Визначте, якими членами речення є утворені слова. Підкресліть їх.

Зразок: 1. *Прополоти й полити (квіти)* — *прополоти й полити квіти*.
2. *Відвідати й поговорити (друг)* — *відвідати друга й поговорити з ним*.

1. Читати й перечитувати (оповідання); прочитати, а потім переказати (стаття); передплачувати й розповсюджувати (преса); дивитися й обговорювати (кінофільм); читати або переглядати (журнали); почати й закінчити (робота).

2. Навідувати й поспілкуватися (брат); любити й вивчати (наука); привернути й заслужувати (увага); боротися й долати (труднощі); поважати й допомагати (батьки); піклуватися й не засмучувати (мати).

6. I. Перепишіть речення, ставлячи тире між підметом і присудком.

Зразок: *Сумлінна праця є запорукою успіху. Сумлінна праця — запорука успіху.*

1. Конвалія є невеликою рослиною роду багатолітніх трав родини лілейних. 2. Говерла є найвищою горою Карпат в Україні. 3. Букові прадавні ліси Карпат є єдиним в Україні лісовим масивом у списку природної спадщини ЮНЕСКО*. 4. Дніпро є третьою за довжиною і площею басейну річкою Європи. 5. Ковила є особливою гордістю Українського степового природного заповідника. 6. Прозорі й чисті Шацькі озера називають волинським дивом (<http://pryroda.in.ua/>).

II. Підкресліть у реченнях підмети, присудки й додатки. Поясніть уживання тире.

7. I. Прочитайте текст, визначте тему. Назвіть відомі вам заповідники.

На території Донецької, Запорізької і Сумської областей розташований Український степовий природний заповідник. *Рослинність у ньому представлена лісами, чагарниками, степами, луками, болотами.* Тут ростуть унікальні** рослини, мешкають рідкісні тварини. *Особлива гордість заповідника — ковила*.* Її налічується 14 видів. Такого різноманіття немає в жодній країні. Незвичайний у заповіднику і тваринний світ. Загальна кількість видів природної фауни* становить понад 7300 видів! Багато з них занесено до Європейської червоної книги. *У заповіднику можна побачити дрофу, деркача, журавля степового, зміїда, степового орла, натрапити на вухатого їжака, борсука, вівсянку.* Завдяки життєдіяльності степових рослин утворилося багатство України — чорноземні ґрунти. Нині значна частина степових ділянок розорана (<http://www.zapovidnyk.org>).

❶ II. Складіть план тексту, з'ясуйте, які речення треба писати з абзацу. Чому?

III. Випишіть із тексту виділені речення, підкресліть у них граматичні основи і додатки. Які члени речення пояснюють додатки?

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

8. Запишіть текст, ставлячи замість крапок додатки. Визначте відмінки додатків та з'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

Восени тато садив.... Я допомагав.... Ця робота була... до душі. Ми з... посадили...,...,.... Гарно... полили. Навесні деревця зацвіли біло-рожевими.... Ми з... милувалися.... Тепер у... є розкішний сад.

📖 9. Підготуйтеся до обговорення теми: «Чи живемо ми в гармонії з природою?»: знайдіть потрібну інформацію в Інтернеті, енциклопедіях, науково-популярних книжках, сформулюйте запитання для діалогу і запишіть їх.

§ 47. Другорядні члени речення (означення)

Щоб ліси були живими

!?! 1. I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова. Яка роль їх у тексті? На основі спостережень з'ясуйте, на що вказують виділені слова, на які запитання відповідають і якими частинами мови виражені.

Нинішнього зимового ранку дерева зацвіли. Зацвіли інеем. Убравшись його шовковими пелюстками, вони видаються казковими. Таку казку може створити тільки зима. Інеєм порозцвітали дерева, кожне видається великою квіткою, хай і холодною. Таж не може зима похвалитись теплими квітами, що грають яскравими барвами.

Уранці, коли палає сонце і весь простір заповнив іній, навколишній світ здається картиною, де художник використав тільки білий колір. І вже ополудні зимовий цвіт із дерев опав (За Є. Гуцалом).

II. Прочитайте відомості про означення. Складіть і запишіть речення з означенням, підкресліть означення хвилястою лінією.

Означенням називається другорядний член речення, що вказує на *ознаку предмета* й відповідає на питання: *який? чий? котрий?* Означення найчастіше виражене прикметником, а також займенником, числівником або іменником, наприклад:

У колиці дрібнолистій коливається роса, у калиновім намисті запишались небеса (О. Солодар).

2. Спишіть, підкреслюючи означення хвилястою лінією.

1. Бійся не розумного ворога, а дурного друга. 2. Одна погана зернина може весь мішок зіпсувати. 3. У рідної бабусі найсмачніші груші. 4. У добрих звичаїв довге життя. 5. У бджілки важка робота, та солодкий мед. 6. Гарного робітника робота шукає (*Нар.творчість*).

!!! Іноді присудки можна сплутати з означеннями, наприклад: **З кривого дерева крива й тінь**. Як бачите, у цьому реченні одне й те саме слово виступає в ролі означення і присудка. Але означення лише називає ознаку предмета (як у словосполученні: *дерево (яке?) криве*), а присудок стверджує або заперечує наявність її (*тінь (яка є?) крива*). До того ж, на присудок падає логічний наголос.

3. Прочитайте текст і переписуйте його. Підкресліть у реченнях означення, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Йдучи до лісу, подумай, хто ти — друг чи ворог природи. Квіти й дерева, мурашки й лісові птахи, дрібні тваринки беззахисні перед тобою. Пам'ятай, що природа й так постраждала від байдужих і пожадливих рук «любителів» її. Зникло багато квітів. Велику кількість тварин і птахів занесено до «Червоної книги». Ліси навколо великих міст стали схожими на смітники. Стань у ряди захисників природи! (*З журналу*).

4. Запишіть прислів'я. Визначте, якими членами речення є виділені слова

1. *Найвища* школа — саме життя. 2. *Мудрим* ніхто не вродився, а навчився. 3. *Розумний* научить, а дурень намучить. 4. Пісня й праця — *великі* дві сили.

5. 1. Прочитайте речення. Зверніть увагу на вимову виділеного слова, з'ясуйте значення його й доберіть синонім. Переписуйте, виділяючи в реченнях додатки й означення.

1. Низький туман застелив город. 2. Сашко й Сіроманець бігли степовими до-рогами. 3. Лисиця жила в старому деснянському березі під старою дикою грушкою. 4. Лютчики видовбали ломами у мерзлій землі Сіроманцеві яму і вкрили її *соняш-ничинням** (*З тв. М. Вінграновського*).

6. Прочитайте. Запишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом слова. Як змінився текст? Зробіть висновок про роль означень у реченні.

Цвітуть... проліски,... кульбаби,... фіалки,... конвалії. Садки уквітчані... та... цві-том — настав квітень.

Д о в і д к а: золоті, пахучі, ніжні, синьоокі, білий, рожевий.

7. 1. Прочитайте прислів'я. Доберіть антоніми до виділених слів, запишіть їх за-мість крапок. Яка тема об'єднує прислів'я?

1. Біла зима й... сіно з'їсть. 2. Що *тепліше* літо — то... зима. 3. Якщо осінь *бідна* на гриби, то зима буде... на сніг і морози. 4. У жовтні кожен знає, що з *великої* хмари... дощ буває.

II. Підкресліть означення. Якою частиною мови вони виражені?

8. Доповніть речення означеннями, доберіть їх якомога більше. Запишіть оновле-ний текст. Як він змінився? Якою частиною мови виражені означення?

... килимом укривають... землю... фіалки. Вони мають... запах. Квітка сон випростовує свої... пелюстки. Стрімко зводяться... дзвіночки. Надходить... літо.

✂ **9.** Прочитайте речення. Подумайте, чи правильно вжито виділені прикметники в словосполученнях? Якими словами їх треба замінити? Запишіть відредаговані речення, користуючись довідкою.

1. З берези з *малим* шелестом падає листя. 2. У цій частині ріки дуже *міцна* течія. 3. Вітер на вулиці був зовсім *маленький*. 4. У лісі почався *бурний* листопад. 5. Листа надруковано *маленьким* шрифтом. 6. По трасі з *сильною* швидкістю проносилися машини.

Д о в і д к а: дрібний, тихий, великий, сильний, невеликий, рясний.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Запишіть 6 прислів'їв про природу. Підкресліть головні члени речення, означення й додатки.

 11. Складіть невелику розповідь з елементами опису на одну з тем: «Моя улюблена пора року», «Улюблені квіти моєї мами», «Мої улюблені кольори». З'ясуйте роль означень у тексті.

§ 48. Другорядні члени речення (обставина)

Майбутнє розмаїття природи залежить і від тебе

❖ **1. I.** Прочитайте текст. Визначте його тему, доберіть заголовок.

Улітку на рослинах *часто* можна побачити маленьких червоних жучків із чорними крапочками на крильцях. *По-різному*, але *тепло й по-доброму* називають їх: «сонечко», «петрик», «божа корівка», «сонячні жучки».

Слов'яни *здавна* вважали їх уособленням бога Сонця, який дарує світло, родючість, життя. *З часом* люди зрозуміли, що сонечка приносять велику користь сільському господарству. Тому *раніше* садівники спеціально розводили цих жучків і випускали їх на свої поля й сади *для знищення тлі** та інших шкідників. Потомство ж однієї лише тлі здатне покрити суціль-

ним шаром земну кулю!

Чисельність сонечок в Україні з *кожним роком* зменшується *через* надмірне *застосування* отрутохімікатів на полях і в садах. Сонечка *надзвичайно* чутливі до забрудненого повітря. Від нього червоні жучки стають чорними, а після очищення повітря повертають свій колір.

Тож стежте за кольором цих жучків, дорогі друзі! (За Л.Згуровською).

!?! II. Зверніть увагу на виділені в тексті обставини. Спробуйте визначити їхні ознаки (значення; запитання, на які вони відповідають; якими частинами мови виражені). Зіставте ваші відповіді з теоретичними відомостями.

Обставини — другорядні члени речення, що по-різному характеризують чи доповнюють дію, указуючи на місце, час, причину, мету, спосіб або ступінь її й відповідають на питання *де? куди? звідки? коли? чому? з якою метою? як?*

Обставини найчастіше виражаються прислівниками або іменниками в непрямих відмінках із прийменниками: 1. *Весною (коли?) дощ парить, а восени (коли?) мочить.* 2. *Бути холодній зимі, якщо дружно відлетіли птахи.*

2. Опишіть 3-4-ма реченнями сонячного жучка, зображеного на світліні. Подумайте, чи достатньо для цього використовувати тільки головні члени речення. З'ясуйте роль другорядних членів у складеному вами тексті

3. Перепишіть речення, підкресліть обставини. Поясніть, як ви розпізнаєте їх.

1. Шипшина важко віддає плоди (Л. Костенко). 2. Ромашкова метелиця стелиться по Україні моїй весняній (І. Немченко). 3. А мальва зазірала все знадвору на хрестиками вишитий рушник (Л. Зоряна). 4. Заночував у липі вітер і ледве ранок не проспав. Гойднув спросоння верхні віти і на траву легенько впав (О. Білаш).

4. Із поданих слів складіть речення і запишіть їх. Обставини підкресліть.

1. Відпочивати, літо, цей, біля, я, Чорне море. 2. З, потім, мама, поїхати, до, на, бабуса, тиждень, ми. 3. Обов'язково, поїхати, я, наступний, до, рік, на, бабуса, весь, літо. 4. Допомогати, я, по, бути, дім, в, ходити, сад, до, крамниця.

5. Перебудуйте розповідні речення на питальні і запишіть їх. Підкресліть виділені словосполучення як члени речення.

Зразок: Аптека працює до сьомої години. — До котрої години працює аптека?

1. О шостій годині гості сідали за довгий стіл обідати (Панас Мирний). 2. Приїхав яхтою близько п'ятнадцятої години (За М. Коцюбинським). 3. Зараз дванадцята година. 4. Обідня перерва триває з тринадцятої до чотирнадцятої години. 5. Листи надсилайте на адресу редакції. 6. Оператори працюють за графіком. 7. Відділення зв'язку знаходиться за вказаною адресою (З енциклопедії).

!!! Деякі другорядні члени речення можна визначити як додатки і як обставини. Наприклад: *За невміння (за що? — додаток) деруть реміння. За невміння (з якої причини? — обставина) деруть реміння.*

6. Доповніть речення другорядними членами. Назвіть всі члени речення.

1. Сонце (на який час?) засліпило (кого?). 2. (Яка?) доріжка стелилася між (якими?) хлібами. 3. Струмок вибігає (звідки?) і впадає в озеро, потім по другім боці (чого?) знову витікає і губиться (де?). 4. Подихає (який?) вітерець і розносить тепло (якого?) ранку.

!?! 7. 1. Прочитайте незавершені тексти. Зверніть увагу на виділені слова, подумайте, як вони допомагають пов'язувати речення в текст, послідовно викладати думки. Запишіть тексти, дібравши з дужок потрібне речення, що продовжить думку. Обґрунтуйте ваш вибір.

1. Мимоволі вона глянула на стіл. На столі лежав чийсь лист.... (На стіл падав сонячний промінь. Скатертина на столі була святкова. Листоноша приніс цього листа. Його приніс листоноша).

2. Океан населяє величезна кількість різноманітних *створінь*. Серед них найбільшими є *кити*. (Вони називаються океанами. Моря — це менші ділянки, вкриті водою. Морські продукти дуже корисні. Деякі з них сягають двадцяти метрів завдовжки) (З дит. енциклопедії).

? 8. І. Прочитайте. Що нового про Україну ви дізналися з тексту? Назвіть у тексті обставини. Якими частинами мови вони виражені?

Україна розташована в центрі Європи. Географічний центр Європи знаходиться поблизу міста Рахова Закарпатської області.

Українські землі простяглися від Закарпаття до широких донських степів, від Полісся* до берегів Чорного та Азовського морів. Річка Дніпро протікає майже через всю територію країни, і поділяє її на дві частини — Лівобережну й Правобережну Україну.

Загальна площа України більша за території таких країн, як Франція або Іспанія. За чисельністю населення наша країна посідає п'яте місце в Європі після Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії (З дит. енцикл. «Україна»).

 II. Проаналізуйте свою роботу на уроці за такими ознаками: зацікавленість навчальним матеріалом, уважність, розуміння теми, активність, старанність, досягнення певного результату. Оцініть власну навчальну діяльність.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Підготуйте усне висловлювання в науковому стилі про другорядні члени речення, скориставшись поданою нижче таблицею. Запишіть план розповіді і приклади.

 10. Як ви розумієте прислів'я «З добрих думок і добрі вчинки»? Обґрунтуйте вашу думку в невеликому творі-роздумі. Запишіть його. Визначте роль другорядних членів речення в складеному тексті.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. ДОДАТОК	2. ОЗНАЧЕННЯ Вказує на...	3. ОБСТАВИНА
1) ознаку предмета	2) особу, предмет, явище	3) місце, час, причину, мету, умову чи спосіб дії
	Відповідає на запитання	
1) непрямих відмінків	2) який? чий? котрий?	де? куди? звідки? коли? чому? з якою метою? як?...
ПРИКЛАДИ		
1. <i>Про зіроньку</i> вечірню він співав (М.Рильський).	2. Мама навчила мене любити роси, <i>легенький ранковий туман</i> (М. Стельмах).	3. Дні минали <i>непомітно</i> (П. Стефаров).

§ 49. Другорядні члени речення. Повторення.

Збережемо довкілля — збережемо себе

В. Петриченко. Травневі замальовки

❖ 1. I. Прочитайте текст, доберіть заголовки. Визначте основну думку.

Для людини дуже важливо зберегти навколишній світ. Він потрібний нам у всьому розмаїтті. Біологічну різноманітність можна порівняти з дерев'яним будинком, у якому ми живемо. Часто про нього багато хто з нас не дбає, навіть руйнує.

Наприклад, ми відламуємо в одному місці дошку, в іншому — відпилюємо колоду й спалюємо, аби зігрітись. Ці дії спочатку не спричиняють значних змін. Вони стають помітними пізніше. Згодом у стінах будинку з'являються щілини. Через них просочується холод, нам знову потрібно зігрітись, потрібне нове паливо. Ним стають інші частини будівлі.

Руйнування стін не може забезпечити нас постійним теплом. Тепло дає наш спільний дім — біорозмаїття**. Його розбирати на дрова, знищувати неприпустимо (За О. Чижевським).

II. Назвіть додатки, означення й обставини. З'ясуйте їхню роль у тексті.

2. I. Перепишіть, уставляючи замість крапок дібрані з довідки означення. Зіставте початковий і складений тексти, зробіть висновки про роль означень.

Проліски. Мабуть, немає людини, яка була б байдужою до... краси цих навдивовижу...,... дуже... квітів. Вони здаються виготовленими з якоїсь особливо..., ... порцеляни надзвичайно... руками... гномів (За Т. Згуровською).

Довідка: ніжних, витончених, ароматних, чарівної, крихкої, білосніжної, майстерними, лісових.

II. Поширте подані речення обставинами й запишіть.

1. Пролетів птах. 2. Ми слухали цікаву розповідь. 3. Кінь зупинився. 4. Учень виконав завдання. 5. Батько повернувся.

3. I. Виразно прочитайте текст і доберіть до нього заголовок. Які емоції передано в ньому? Опишіть усно дерево, яке подобається вам.

Люблю малювати дерева. Дерева для мене — наче дивні розумні істоти. Придивіться до них. Дерева, як і люди, відчувають погану погоду й небезпеку, злу людину і прихід весни... Вони бережуть нас від спеки й дощу. Бережіть і ви їх. Спостерігайте за ними. Малюйте, фотографуйте, і вам відкриється ще одна грань світу, що оточує нас (*За Н. Гриценко*).

II. Назвіть у тексті другорядні члени речення.

4. I. Прочитайте, добираючи і вставляючи замість крапок пропущені обставини, уміщені в довідці. Висловіть свою думку про подію.

Мисливці прибули до лісу.... Ось... виходять двоє чоловіків і прямують до невеликого озера. ... *зриваються* двоє чирятків і... *здіймаються* в небо. Один мисливець... розгубився, а другий... *вистрелив*. Один постріл, другий. А качки помчали. *Дивиться* мисливець вслід качкам та... *хитає головою* (*За О. Копиленком*).

Д о в і д к а: з *раннього ранку*, з *гущавини*, *невдоволено*, *швидко*, з *несподіванки*, *раптом*, *свічкою*.

II. Перепишіть текст, ставлячи в дужках запитання до обставин.

III. Поясніть написання й вимову слів, виділених у тексті.

5. Розподіліться на дві команди й позмагайтеся між собою. У процесі змагання члени кожної команди повинні зіграти роль того чи іншого члена речення, прикріпивши до одягу його скорочену назву, а разом з іншими гравцями відтворити схематичну будову певного речення. Виграє команда, яка швидко й безпомилково виконає завдання.

Осінній ліс зустрів нас сторожкою і трохи сумною** тишею. Лише інколи зацвірінчить синичка або проскрекотить сорока. Небо затягнуте пеленою сірих хмар. Проте на позаторішній вирубці ми знайшли дуже багато опеньків. За півгодини наші кошики наповнилися грибами. Дякуємо тобі, лісе, за щедрий** дарунок!

Ю. Устиновська

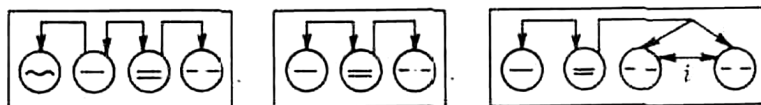
О. Білоус

8 6. I. Прочитайте. Дайте відповіді на поставлені в тексті запитання і виконайте завдання. За потреби зверніться до довідки про послідовність здійснення мисленевого експерименту.

Слово *другорядний* має значення: не основний, менш важливий. Чи означає це, що другорядні члени речення менш важливі у вираженні думок? Щоб знайти відповідь, проведіть експеримент: спробуйте розказати про яку-небудь подію, використовуючи речення, що складаються лише з граматичних основ. Що у вас вийшло?

II. Повторіть спробу, уже не обмежуючи себе, тобто використовуючи й другорядні члени. Зробіть висновок про роль другорядних членів у мовленні.

7. I. Складіть і запишіть речення, які за будовою відповідали б поданим схемам:

✂ II. Прочитайте. Змініть порядок речень так, щоб текст був побудований правильно, а основна думка зрозумілою. Запишіть відредагований текст.

Він пробудився від незнайомого шуму. Враз почувся дзвінкий посвист дрозда. Під ними м'яко шурхотіло торішне листя. Цей шум доносився з-під кінських копит (За Р. Іванченко).

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

8. Перепишіть текст і доберіть до нього заголовок. Підкресліть у кожному реченні головні й другорядні члени.

Яка ж бо берізка струнка і гарна! Нижні гілочки схилилися, наче деревце взялося в боки й виходить у танок. Чорні латочки на білій корі видно здалеку. Здається, що берізка розпустила пишні коси, вбралась у святкову сукню і їй до лиця оте вбрання (За Г. Майстренком).

✂ 9. Викладіть свої погляди на проблему збереження навколишнього середовища в письмовому творі-мініатюрі «Зберегти природу — зберегти себе».

👋 Проаналізуйте свій твір і з'ясуйте, чи збагатилося ваше мовлення (стало точнішим, виразнішим). Чи допомогли знання про другорядні члени речення?

§ 50. Другорядні члени речення. Використання у мовленні.

Сучасні професії

❖ 1. I. Прочитайте текст. Що висвітлює його назва — тему чи основну думку? Доберіть свій заголовок.

ПРЕСА**

У всьому світі люди дізнаються про новини з газет і журналів.

Над створенням періодичного видання** працює багато журналістів. Новини збирають репортери. Вони відвідують засідання парламенту, спортивні матчі, спектаклі, мітинги* та беруть інтерв'ю* у їхніх учасників. Статті про важливі події надходять до редактора. Він виправляє, іноді скорочує текст. Знімки робить фотокореспондент. Кращі з них добирає художній редактор. Дизайнери працюють над оформленням

сторінок, підбирають шрифти за допомогою комп'ютерів. Після комп'ютерного набору* газета або журнал надходять до друкарні*.

Друковані засоби масової інформації** виходять щодня, щотижня або щомісяця. Тому працівники редакції повинні працювати швидко, злагоджено і професійно. Тоді ми вчасно одержимо потрібну інформацію про події у світі (*З енци. школяра*).

II. Об'єднайтеся у групи, кожна з яких представлятиме персонажа тексту: автора тексту, репортера, редактора, фотокореспондента, дизайнера. Виконайте завдання:

1. Знайдіть у тексті інформацію, яка відповідає обраній ролі, запам'ятайте її.

2. Візьміть участь у спільному вільному переказі прочитаного (участь беруть усі групи). Учасник, обраний від групи, має повідомити інформацію від імені своєї дійової особи. Під час переказу дотримуйтеся послідовності розповіді відповідно до тексту.

3. Сформулюйте одним реченням, у чому полягають обов'язки персонажа, обраного вами. Запишіть речення, підкресліть у ньому головні й другорядні члени.

2. З поданими словами утворіть словосполучення, складіть з ними речення, запишіть їх. Підкресліть означення, додатки, обставини. Які члени речення вони пояснюють?

Читати газета; спортивний матч; брати інтерв'ю; важлива подія; надходити до друкарні; виходити щодня.

3. Поширте речення обставинами, які відповідають на питання в дужках, запишіть. Назвіть слова, які пояснюють обставини.

1. Перший в Україні Київський телецентр став до ладу (коли?). 2. (Протягом якого часу?) з'явилися студії телебачення (де?). 3. У 1962 році було здійснено першу телевізійну трансляцію (звідки?). 4. З 1965 року розпочалася трансляція програм (яким способом?). 5. Відомі критики, режисери, актори збираються (куди?) (з якою метою?). 6. (З якої причини?) телепередачі не транслювалися (як довго?) (*З дит. енци.*).

Д о в і д к а: на кінофестивалі; 7 листопада 1951 року; протягом кількох наступних років; у Харкові, Луганську, Донецьку, Одесі, Львові, Миколаєві, Херсоні та Запоріжжі; через штучні супутники Землі; з космосу; через пошкодження кабелю; кілька годин; для визначення кращого фільму року.

4. I. Прочитайте. Який із текстів побудований неправильно? Чому? Що в ньому треба змінити?

I. Повірити в існування метеоритів люди не могли ще в XVIII столітті. Усі почали підбирати їх просто на землі, ще тепленькі. Але одного чудового дня у Парижі сипонула ціла злива метеоритів. Найчастіше на Землю прилітають кам'яні метеорити. Тоді феєрверком розсипаються навкруги іскри, гримить салют. Салют і феєрверки відбуваються під час найбільших свят. Люди з давніх-давен вважали їх небесними дарами. Значно рідше падають залізні метеорити. Раніше з метеоритного заліза майстри виготовляли печі.

II. На кіностудії працюють люди багатьох професій. Режисер придумує ідею фільму й добирає акторів на різні ролі. Актори озвучують героїв мультфільму. Сценаристи пишуть сценарій — літературний твір, за яким створюється фільм. Не

обійтися й без кінооператорів, які знімають усе на камеру. Звукорежисери потрібні, аби записувати розмову дійових осіб, інші звуки. Бутафори виготовляють невеличкі копії справжніх речей — меблів, посуду, будинків, дерев тощо (*За Е. Белкіною*).

✂ **II.** Відредагуйте текст, побудований неправильно: усуньте зайве речення, розмістіть усі речення в потрібному порядку. Прочитайте відредагований текст.

5. Доберіть із довідки слова на позначення описаних понять. Складіть речення так, щоб ці слова були підметами. Запишіть речення, підкресліть у них головні й другорядні члени. Поясніть розділові знаки.

1. Виконавець ролей у театральних виставах. 2. Сота частина цілого числа. 3. Швидка зміна явищ, подій. 4. Автор музичних творів. 5. Вищий музичний навчальний заклад. 6. Автор літературного твору для створення фільму.

Д о в і д к а: *композитор, калейдоскоп, консерваторія, сценарист, актор, відсоток.*

6. I. Прочитайте прислів'я й приказки. Які з них тематично пов'язані з темою уроку?

1. Учителя й дерево пізнають з плодів. 2. Губами говори, а руками роби! 3. Правду в приказках шукай. 4. Без сокири — не тесляр*, без голки — не кравець*. 5. Праця чоловіка годує, а лінь — марнує. 6. На мельника* вода робить. 7. У хлібороба руки чорні, зате хліб білий. 8. Вудка мокне, а рибак сохне (*З нар. творчості*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання. Перепишіть речення, підкресліть у них головні й другорядні члени. Поясніть уживання розділових знаків.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. Доберіть 5-6 прислів'їв про працю, різні професії. Запишіть їх, підкресліть головні й другорядні члени речень.

 8. До кожного слова з першої групи доберіть означення з другої. На основі утворених словосполучення складіть і запишіть невелику розповідь «Телебачення в моєму житті». Обговоріть написане на уроці.

1. В ефірі, телебачення, фільми, програма, канал, передача, новини, коментатор.

2. Спортивний, розважальна, музичний, українському, художні, інформаційні, кольорове, освітня.

§ 51. Речення з однорідними членами

Світ цікавий і розмаїтий

*Однорідні члени речення.
Узагальнювальні слова*

❖ **1. I.** Прослухайте, потім прочитайте текст. Чим він вас зацікавив? Запропонуйте свій заголовок.

ПІДВОДНІ ЗВУКИ

Учені давно почали цікавитися звуками, які створюють риби. З появою гідрофона* вдалося почути голос моря.

Виявилося, що підводні мешканці не мовчазні, а балакучі. Риби можуть видавати різні звуки: пищати, свистіти, стогнати, кричати, гавкати, хрипіти, щебетати. Деякі звуки схожі на завивання хуртовини, гру на арфі, дзенькіт скла, калатання дзвона.

Допомагають риbam «розмовляти» не голосові зв'язки, а інші органи: плавальний міхур, зябра, зуби і навіть хребет.

Учені вивчають звуки і створюють каталоги** їх. Тепер акустик* легко розрізняє «спів» кожної риби: оселедець шепочеться, тріска цвірінкає, карась крикає, а риба-сонце хрюкає.

У глибинах морів «розмовляють» і «чують» усі: і крихітна креветка, і морські коники, і велетні-кити. Очевидно, морські мешканці довіряють звукам більше, ніж очам (*За Л.Згуровською*).

!?! II. Пригадайте, які члени речення називаються однорідними. На що вказує назва «однорідні»? Що таке «узагальнювальні слова» і яку роль вони виконують при однорідних членах речення? Зіставте свої відповіді з теоретичними відомостями. Яка інформація для вас нова?

Однорідні члени речення відповідають на одне й те саме питання і залежать від одного й того ж члена речення. Однорідні члени рівноправні, з'єднуються між собою за допомогою інтонації (переліку чи протиставлення) і сполучників або тільки інтонації. Однорідними бувають усі види членів речення: головні й другорядні. Другорядні однорідні члени залежать від слова, яке буває головним або другорядним членом речення.

Слова із загальним значенням щодо перелічуваних однорідних членів називаються **узагальнювальними**.

III. Назвіть у тексті речення з однорідними членами. З'ясуйте, як вони пов'язані — за допомогою інтонації чи сполучників? Якими є членами речення — головними чи другорядними?

IV. Випишіть із тексту речення, де при однорідних членах є узагальнювальне слово. Підкресліть однорідні члени відповідно до ролі їх у реченні. Проаналізуйте написання розділових знаків. Зіставте вашу відповідь з теоретичними відомостями.

Розділові знаки при однорідних членах речення.

Між однорідними членами речення **ставиться кома**, якщо вони: 1) *не з'єднані* сполучниками; 2) *з'єднані сполучниками а, але*; 3) *з'єднані повторюваними сполучниками*.

Кома не ставиться при однорідних членах, якщо сполучник **і (й)** вживається *один раз*.

Після узагальнювального слова перед однорідними членами ставиться двокрапка.

Якщо узагальнювальне слово стоїть *після* однорідних членів речення, то перед ним ставиться **тире**: *Весь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось у якийсь чарівний світ (І. Нечуй-Левицький).*

2. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації. Перепишіть їх, підкресліть однорідні члени. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах речення.

1. Береги озера Світязь складені з білої крейди і прикриті піщаними льодовиковими відкладеннями*. Вода в озері надзвичайно чиста, світла і прозора. Тому тут водиться і щука, і окунь, і карась, і сом, і судак. Сосни, берези, граби, дуби підходять до самої води (*В. Мірошніченко*). 2. Навчити вимовляти слова можна не лише папуг, а й ворон і навіть слонів. (*Н. Галаган*). 3. Оси кружляють роєм, сідають на ягоди, ласують солодким суничним соком (*В. Приходько*).

3. Прочитайте речення, поясніть, які мовні поняття й правила вони ілюструють.

1. **Київ** (що?), **Харків** (що?), — найбільші міста України. 2. Золоті бджілки **гули** (що робили?), **метушилися** (що робили?) в пелюстках яблунь і груш. 3. А ніч була **дивна: тепла**(яка?), **темна** (яка?) та **тиха** (яка?). 4. **На небі** (де?), **на узгір'ях**(де?) і **на горі**(де?) — **скрізь** червоно.

4. Перепишіть речення. Підкресліть однорідні члени, поясніть уживання розділових знаків між ними.

1. Знов настала прозора спіла осінь (*А. Малишко*.) 2. Ніч була темна але тиха (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Природа довго боролась шуміла протестувала і не хотіла скоритись (*М. Коцюбинський*). 4. А осінь дороги встеляє у золото в срібло в багрець (*Т. Масенко*). 5. Усе зберегла моя уява ті ночі зоряні ті дні (*В. Сосюра*). 6. І земля і вода і повітря усе поснуло (*М. Коцюбинський*).

5. І. Прочитайте текст, дотримуючись інтонації. Визначте роль однорідних членів у реченнях, поясніть написання розділових знаків.

Так народжується водоспад. Стрімка гірська річка рветься, шукає собі русла, потужним струменем падає з висоти.

Водоспади — музика гір і води. Багато їх утворюють карпатські річки: Прут, Черемош, Манявка, Пістинка, Рибниця. У них водиться цінна рідкісна риба: форель, харіус, дунайський лосось, морена.

Ця риба особливо любить каскади й водоспади. Тут вона перечікує і рипучі морози, і нещадні засухи. Карпатські річки, водоспади, каскади — прекрасні витвори природи (*За В. Мірошниченком*).

II. Опишіть явище природи, зображене на фото, двома-трьома реченнями, використовуючи однорідні члени. Запишіть складений опис.

6. Дайте письмову відповідь на запитання реченням з однорідними підметами. Уживайте в ролі присудка родові поняття, яке підходить за змістом. Поясніть написання розділових знаків при однорідних членах речення.

З р а з о к: *Що таке дуб, сосна, береза, граб? — Дуб, береза, сосна — це дерева.*

1. Що таке грам, кілограм, тонна? 2. Що таке троянда, ромашка, чорнобривець? 3. Що таке крапка, кома, тире, двокрапка? 4. Що таке сніг, дощ, град? 5. Що таке м'яч, тренажер, лижі, шведська стінка? 6. Що таке літак, поїзд, трамвай, тролейбус? **7.** Складіть і запишіть речення з однорідними членами, у яких названі родові поняття будуть узагальнювальними словами. Підкресліть однорідні члени відповідно до їх синтаксичної ролі в тексті.

1. Річки України:... 2. Риби, які водяться в річках:.... 3. Лікувальні трави:... 4. Морські мешканці:... 5. Птахи, які зимують в Україні:... 6. Лісові жителі:....

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. З художніх творів випишіть 7 речень з однорідними головними й другорядними членами.

9. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схему третього речення.

Зубр — найбільший звір лісової *фауни**. Він має масивну голову коротку шию і могутній тулуб. Листя гілки кору дерев різні трави плоди усе споживають зубри. Їдять вони також гриби опеньки лисички маслюки сирійки (*З журналу*).

§ 52. Речення з однорідними членами

Природне різноманіття України

1. I. Прочитайте текст. Визначте тему, доберіть заголовок. Дайте відповіді на запитання за змістом тексту: Які природні пояси знаходяться на території України? Чим багате Полісся? Яка природа лісостепу? У чому краса й неповторність степу?

Територію України ніби оперізують три пояси: Полісся, лісостеп і степ.

Лісова зона, або Полісся, розкинулася на півночі. По берегах рік трапляються дрімучі діброви, гаї*, бори*. Між цього зеленого царства, мов казкові велетні, стоять тисячолітні дуби, шумлять на вітрах високі сосни, берези, осокори*.

Край надзвичайно багатий на різні ягоди, гриби. Ростуть на Поліссі не тільки жито, пшениця, листата кукурудза, але й русявий льон. Його шовкові ниви мерехтять** під сонцем, мов озера.

У центральній частині України розіслалася найбільша природна зона — лісостеп. Гаї і діброви, ліси й переліски чергуються тут зі степовою хвилястою рівниною. Широком морем розлилися лани* жита й пшениці. Далі розкинулись яблуневі, вишневі сади.

Український степ по-своєму чарівний** і величний. Серед безкрайнього роздолля пшениць зеленіють масиви кукурудзи, неозорі, вкриті смугастими* кавунами і золотистими динями херсонські й запорізькі баштани.

Південний степ міняється кожної пори року. Навесні він вкривається пишним килимом трав, цвітуть маки, червоні тюльпани, а на початку літа земля вигорає, блякнуть її розмаїті фарби (*За І. Цюпою*).

II. Прочитайте речення з однорідними членами. Визначте роль їх у тексті й поясніть написання розділових знаків. Запишіть одне з таких речень, підкресліть у ньому однорідні члени.

2. До слів із загальним родовим значенням (узагальнювальним) доберіть слова із частковим видовим значенням, складіть з ними речення й запишіть.

З р а з о к. Взуття: чоботи, черевики, кросівки, босоніжки.
Дерева, метали, національності, почуття.

3. Допишіть речення. Визначте синтаксичну роль однорідних членів. Підкресліть їх.

1. Сьогодні на будівництві використовують різні матеріали:.... 2. У нашому місті є такі навчальні заклади:.... 3.... — усе це зроблено з металу. 4. ... — скрізь пройшли дощі. 5.... — ці птахи зимують у нашій області. 6. Риби можуть видавати різні звуки:.... 7.... — мої улюблені письменники. 8. З дитинства він виховував у собі риси справжньої людини:....

4. I. Прочитайте текст і доберіть до нього заголовок. Про яку пору року йдеться?

У табуни збиваються пташки готуються до відльоту в чужі далекі краї.

Величезними табунами літають вони над ланами луками. Дуже рано відлітають від нас комахоїдні пташки ластівки соловейки зозулі та інші.

Скоро перша паморозь посріблить траву листя дерев і кущів (*За О. Копиленком*).

II. Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх.

5. I. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки між узагальнювальним словом і однорідними членами.

1. Скільки там зібрано колекцій і корисних рослин і рослин-бур'янів і насіння. 2. Чарівний світ пливе переді мною сині води білі піски хати на високих берегах. 3. А на столику біля саморобного дерев'яного верстата різні інструменти пилка молотки кусачки обценьки (*Із тв. О. Донченка*). 4. І трави і ниви і небо й сонце усе змінилося у хлопчика в очах (*І. Франко*).

II. Назвіть у реченнях узагальнювальні слова й однорідні члени. Якими членами речення вони є — одними й тими самими чи різними?

✂ **6. I.** Прочитайте речення. Подумайте, які слова є зайвими?

1. Ми збирали малину, ожину, ягоди, чорницю. 2. Дівчина назбирала повний кошик сиріжок, підберезників, грибів, опеньок, лисичок. 3. Зимують у лісопарках міст горобці, галки, сороки, птахи, коноплянки, зяблики. 4. Я захоплено дивився на високі сосни, дерева, стрункі смереки, ялини у хвойному лісі.

II. Знайдіть у кожному реченні узагальнювальне слово. Перебудуйте речення так, щоб це слово стояло перед або після однорідних членів. Запишіть відредаговані речення. Поясніть написання розділових знаків.

7. I. Перепишіть текст, розставте розділові знаки. Якого смислового відтінку надають розповіді однорідні члени речення?

Запаси на зиму білка робить великі і якісні. Пустий і зіпсований горіх вона одразу розпізнає забракує й не візьме. Ховає білочка свої запаси так викопує ямку акуратно покладе здобич а зверху землі і сухого листя нагребє. Висушені гриби білка зносить

у дупла або забиває під кору пнів. Гриби жолуді насіння рослин соснові шишки такі продукти запасає білка на зиму. Навесні із забутих білочкою схованок проростає насіння дерев або кущів ліщини липи бука клена дуба сосни (Л. Згуровська).

II. Накресліть схему передостаннього речення.

8. I. Перепишіть, дібравши замість крапок до виділених членів речення однорідні. Визначте, якими членами речення є однорідні члени.

1. По річці пливли самохідні баржі і.... 2. Спочатку листя припиняє ріст, потім... і.... 3. Ми зупинимося біля неширокої, але... річки. 4. Четвертокласники вирощують на ділянці кукурудзу і....

 II. Проаналізуйте свою роботу на уроці. Чим зацікавила пізнавальна тема? Наскільки важливим був теоретичний матеріал? Які завдання були складними? Як ви долали труднощі?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. З кожної пари речень утворіть одне з однорідними членами, вилучивши зайві слова.

З р а з о к. 1. З півночі дув холодний вітер. 2. Він гнав кошлаті хмари. — *З півночі дув холодний вітер і гнав кошлаті хмари.*

1. У червні я їздив з батьками в Карпати. Весь липень я відпочивав у таборі. 2. Ми назбирали лисичок. Йдучи додому, ми натрапили на маслюки. 3. З дому я вийшов рано. Повернувся я пізно.

 10. Складіть невеликий усний твір-роздум на одну з тем: «Друзі й вороги лісу», «Тваринний (рослинний) світ нашої місцевості», «Мій улюбленець (птиця, тварина, риба)». Використовуйте в розповіді речення з однорідними членами. Поясніть, якого відтінку надають розповіді однорідні члени речення. Запишіть план твору.

§ 53. Звертання

Краса слова і вчинку

? 1. I. Виразно прочитайте текст в особах (автор, Хлопчик, Дідусь). Поміркуйте, яке слово Дідусь назвав чарівним? Чому він подякував струмочкові?

ЧАРІВНЕ СЛОВО

Дідусь і Внук ішли густим лісом. Була спека, подорожнім хотілося пити.

Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна кришталева вода. Подорожні напилися чистої джерелиці, і Дідусь вдячно мовив:

— Спасибі тобі, струмочку!

Онук посміхнувся.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він неживий: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Помовчавши, Дідусь відповів:

— Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би й не подякувати. А ми не вовки, а люди. Не забувай цього, Онучку. А знаєш, мій хлопчику, для чого людина говорить чарівне слово «спасибі»?

Онук замислився. Він про це ніколи не думав.

— Ми говоримо спасибі для того, щоб не стати ні вовком, ні ослom, ні безмозкою куркою (*За В. Сухомлинським*).

!?! II. Знайдіть у тексті звертання. Пригадайте, що ви знаєте про звертання. Зіставте свою відповідь із відомостями підручника.

Звертання — це слово або сполучення слів, які *називають того, до кого звертаються з мовленням*.

Звертання, ужите в однині, виражене іменником у **кличному відмінку**. *Що ж ти зараз читаєш, Тарасе?* (*О. Копиленко*).

Звертання членом речення не буває. В усному мовленні звертання виділяється паузою.

На письмі **звертання** виділяється **комою** або **комами** (в середині речення). Якщо **звертання** стоїть на початку речення і вимовляється з **окличною інтонацією**, то після нього ставимо **знак оклику**.

2. I. Прочитайте. Уявіть зображену засобами слова картину. Про яку річку йдеться у вірші? Визначте роль звертання у поезії.

Ой Десно Десно річко-голубице
над тобою сходить місто білолице,
над тобою села водять хороводи,
серцем притулились до твоєї вроди*.

(*Л. Горлач*)

II. Якими частинами мови виражені члени речення і звертання? Перепишіть вірш, розставляючи пропущені розділові знаки при звертанні.

!!! Звертання буває непоширене (без залежних слів) і поширене (із залежними словами): *Спасибі, братику, за добреє словце* (*Л. Глібов*). *Запалай, мій вогнику крилатий, Полум'ям привітним і незлим* (*А. Малишко*).

3. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Поясніть, якими частинами мови виражені звертання. Чи є вони членами речення?

1. Яка ти розкішна земле. 2. Діти знання для людини, що крила для орла (*М. Коцюбинський*). 3. Посадімо друзі в школі сад. Загін берись до діла! (*М. Компанієць*). 4. Козаче голубе не минай Богуслава; там моя мати (*М. Пригара*). 5. Можна все на світі вибирати синові вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 6. Люди любіть Землю (*П. Тичина*).

!!! Якщо звертання в реченні не виділене комами або знаком оклику, це вважається **пунктуаційною помилкою**.

4. I. Перебудуйте питальні речення так, щоб звертання стояло в середині й у кінці. Якими розділовими знаками воно виділяється в реченні? Підкресліть граматичну основу. З'ясуйте, чи є звертання членами речення.

З р а з о к: *Хлопці, яку спортивну секцію ви відвідуєте? Яку спортивну секцію ви, хлопці, відвідуєте? Яку спортивну секцію ви відвідуєте, хлопці?*

1. П'ятикласники, коли і де вперше відбулися Олімпійські ігри? 2. Діти, які види легкої атлетики ви знаєте? 3. Уболівальники футболу, чому Англія вважається батьківщиною футболу? 4. Дівчатка, який вид спорту вважається граційним?

II. Перебудуйте спонукальні речення (див. попередній зразок). Зверніть увагу на те, що в реченні може бути один головний член.

1. Андрію, подивімося чемпіонат світу «Формула-1». 2. Дорогі учні! Піклуйтеся про своє здоров'я — виконуйте щодня фізичні вправи! 3. Лікарю, порадьте комплекс вправ для виправлення статури. 4. Учителю, допоможіть мені обрати спортивну секцію.

5. Прочитайте і переписіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Будь моя світлице щедра на гостинці, будь моя світлице світла на людей! (*Н. Бакай*). 2. Я пам'ятаю бабусю ваші натружені руки (*І. Вівчарук*). 3. Розкажіть вітряки розкажіть про життя свого першопочаток (*Б. Гура*). 4. Навчіть мене мамцю молитися ввечір, щоб дав Бог здоров'я всій нашій малечі (*Т. Фролова*).

✂ 6. I. Прочитайте і придумайте продовження тексту, намагаючись дотримуватися стилю.

Жовтень, жовтень, усе в тобі є — мороз і сонце, дощ і сніг, лагідне тепло і дошкульний холод, зима й літо. Хіба що *прикмет*** весни не видно, але про це якось і не *жалкуєш***. Надто вже *гарно*** в цьому місяці... (*В. Севастьянов*).

II. Знайдіть у тексті звертання і поясніть уживання розділових знаків при них.

7. Складіть речення, використовуйте наведені словосполучення у ролі звертань. У яких випадках і до кого доречно так звертатися?

Маріє Іванівно; друже; дорогий друже; матусю рідненька; краю рідний; шановні телеглядачі; юні дослідники.

✂ 8. Оберіть одну з перелічених ситуацій: а) ви звертаєтесь з привітанням-побажанням до команди суперників перед початком змагань; б) ви чергуєте по школі: робите зауваження тому, хто порушує шкільний режим; в) ви робите оголошення про місце зустрічі однокласників, які їдуть на екскурсію. Складіть висловлення, уживаючи в реченнях звертання, що передають ваш настрій.

✂ 9. Прочитайте. Знайдіть помилки у вживанні форм звертань. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Вітаю Вас, дорогий наш учитель. 2. Добридень, Василь. 3. Радий бачити Вас, Андрій Васильович. 4. Микола, здрастуй. 5. Запрошую Вас, Ілля Петрович завітати сьогодні до нас. 6. Будь уважний, Ігор.

📄 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

10. Випишіть із байок Л. Глібова 6 речень із звертаннями. Поясніть уживання розділових знаків.

✎ 11. Уявіть, що ви берете участь у диспуті на тему «Людину можна пізнати не тільки за словом, а й за її вчинками». Напишіть твір-мініатюру, у якому висловіть свій погляд на цю проблему. Почніть ваше висловлення словами прислів'я «*Гарно говори, а вчинки добрі роби*».

§ 54. Звертання

Сила людських почуттів

❖ **1. I.** Прочитайте виразно текст. Що відкрив для себе Хлопчик? Чи доводилося вам бачити й відчувати те саме, що й Хлопчикові?

По дорозі до лісу Хлопчик зустрів Діда. Старий радісно посміхався.

— Чого ви радієте, Дідусю? — запитав Хлопчик.

— У лісі, Хлопчику, є Краса, Натхнення, Радість і Таємниця.

Хлопчик побіг до лісу й подивився довкола. Усе красиве: і дуб *могутній***, і струнка ялинка, і верба плачуча, і береза білокора.

— Це Краса, — прошепотів Хлопчик. Прислухався і почув далеко-далеко тиху пісню *горлиць**: тур... тур.... І йому захотілося також співати, заспівати пісню про маму.

— Це Натхнення, — прошепотів Хлопчик і ще уважніше подивився *навколо***. Яскраво сяяло сонце, високо в синьому небі літали птахи, до самого обрію плвли зелені хвилі лісу.

— Як радісно, що я все бачу й почуваю, — подумалось Хлопчикові.

— А де ж Таємниця? — Довго придивлявся й прислухався Хлопчик, але Таємниці не помітив.

Наступного дня Хлопчик знову зустрів Діда й запитав:

— Дідусю, а де ж у лісі Таємниця? — Старий *загадково*** посміхнувся й відповів:

— От доживеш до сивого волосся — тоді й зрозумієш Таємницю (*В. Сухомлинський*).

II. Назвіть звертання та з'ясуйте їх роль у тексті. Поясніть розділові знаки при звертаннях і однорідних членах речення.

2. Прочитайте речення вголос, інтонаційно виділяючи звертання. Поясніть, як вони передають почуття того, хто звертається з мовленням (мовця) або як характеризують того, до кого звернене мовлення (адресата). Запишіть речення, підкресліть звертання. Назвіть ті з них, що складаються з кількох слів. Як такі звертання називаються?

1. Потерпи, дядечку рідненький, я тебе зараз перев'яжу. 2. Ой, спасибі ж вам, мої дорогенькі діточки! 3. Бідненький мій конику, ну ще трохи дотягни! 4. Передай, Федю, нехай завтра на десяту тато до лісництва приїде. 5. Котику Микито, покинь красти, як не хочеш пропасти! 6. Таточку, давай залишимо Джока у нас! 7. Лети собі, безсоромна голубко, звідки прилетіла. 8. Люди добрі! Зробіть швидше окуляри для нашого дідуся Устима! (*З тв. Л. Письменної*).

☑ **3.** Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть звертання. Які з них складаються з кількох слів? Чи є звертання членами речення і якими частинами мови виражені?

1. Полинова моя Україно часто ворог тебе полонив — от і виріс полин на руїнах (*Г. Чубач*). 2. Запалай мій вогнику крилатий полум'ям привітним і незлим (*А. Малишко*). 3. Соловейку маленький чом твій голос тоненький? (*П. Мовчан*). 4. Скажи ж мені Дніпре які вітровії все кличуть тебе крізь степи та гаї? (*М. Вінграновський*). 5. Спасибі гетьмане Мазепо що в нашій долі ви були (*В. Крищенко*). 6. У світ широкий ідеш ти сину назустріч сонцю й холодним зливам (*Н. Коломієць*).

!!! Етикетні норми:

- а) молодшого завжди відрекомендовують старшому;
- б) чоловіка, юнака завжди представляють жінці, дівчині;
- в) підлеглого завжди відрекомендовують керівникові.

4. Уявіть ситуацію: однокласниця запросила вас на день народження. Дзвінок у двері. Заходить незнайомий хлопчик-одноліток. Пропонуємо три варіанти ситуації. Іменинниця проводить його до столу, потім:

- 1) пропонує йому сісти біля двох своїх однокласниць;
- 2) каже: «Іринко й Олечко, знайомтеся: мій сусід Мишко» і потім, після знайомства, пропонує йому сісти біля названих дівчаток;
- 3) каже: «Мишку, знайомся, це мої однокласниці Іринка й Олечка, а потім сядовить його біля дівчаток.

Як правильно треба вчинити в цьому випадку? Оберіть один із варіантів ситуації, складіть діалог і обіграйте його.

5. Прочитайте, проаналізуйте ситуації з казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц»: хто до кого звертається і як називає. Перебудуйте усно речення, використовуючи виділені слова в ролі звертань.

1. Маленький принц попросив *льотчика* намалювати йому баранця. 2. Льотчик запитує у *хлопчика*, де його дім. 3. Маленький принц захоплено називає *свою прекрасну троянду* найдорожчою в світі. 4. Маленький принц каже *трояндам*, що вони зовсім не схожі на його єдину троянду. 5. Маленький принц запитує *географа*, куди той порадить йому полетіти. 6. Маленький принц повідомляє *Лиса*, що шукає друзів. 7. Лис звертається до *Маленького принца* з проханням не забути, що кожен відповідальний за тих, кого приручив. 8. Автор «Маленького принца» повідомляє *друга*, що присвячує казку йому.

6. Складіть і запишіть речення, щоб звертаннями в них були подані сполучення слів.

Шановна Олено Володимирівно; дорогі однокласники; друже мій; дощику дрібенький; сонце ясне.

7. І. Перепишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.

Мати: — Як тобі не соромно синку! Знову брудний, поглянь на себе.

Син: — Не встиг зняти одяг матусенько поки падав у яму.

II. Проаналізуйте урок і дайте відповіді на запитання: Що нового я дізнався (дізналася) про звертання? Чи корисні для мене відомості про етикетні норми? Як я зможу використати їх у повсякденному житті?

8. Перепишіть речення, усунувши в них такі помилки: уживання неправильної форми звертань, пунктуаційні помилки.

1. Милуюся тобою мій казковий і чудовий ліс. 2. Костик і Миколка зайдіть після уроку до директора. 3. Доброго дня Ігор Олександрович. 4. А ти Олексій запам'ятай,

що всі люди повинні трудитися чесно. 5. Мар'яна допоможи Антоніні підготувати шкільний концерт.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

9. Випишіть із художніх творів, які вивчаєте на уроках української літератури, 6 речень із звертаннями. Поясніть уживання розділових знаків.

 10. На основі текстів, з якими ви ознайомилися під час вивчення теми «Звертання», прочитаних оповідань, власних спостережень складіть і запишіть невеликий твір-роздум на тему «Добре слово довго пам'ятається».

§ 55. Вставні слова

Дружба

❖ **1. І.** Прочитайте уривок із оповідання Всеволода Нестайка «Просто Олесь — друг». Чи є у вас справжній друг? Дізнатися, що сталося з хлопчиками далі, ви зможете, прочитавши оповідання.

Вони були навіть схожі один на одного. Обидва кирпаті, сіроокі й біляві. Тільки Олесь вищенький на зріст і худіший.

Дружать хлопці давно, ще з дитячого садка. Четвертий рік. І жодного разу не сварилися.

І поклялися Олесь і Костик взагалі ніколи в житті не розлучатися. Професію друзі собі вже обрали. Будуть моряками далекого плавання. *Звичайно*, вони перебуватимуть на одному кораблі. *Правда*, спочатку вони думали стати капітанами, та коли дізналися, що двох капітанів на одному кораблі не буває, вирішили бути штурманами або навіть просто матросами. Хоч і шкода розлучатися з веселим і славним літом, але настрої у хлоп'ят добрий, їм дуже хочеться до школи. А тут ще новина! *Виявляється*, батьки їм приготували подарунок. Першого вересня у Костика й Олеса буде новенька шкільна форма. Оце здорово! *Форма!* Майже як у справжніх моряків!

Друзі вже уявляли собі, як прийдуть першого вересня до школи в новеньких формених костюмах і яке це справить враження на однокласників.

До першого лишалося два дні.

II. Яку роль, на вашу думку, відіграють у тексті виділені курсивом слова? Як вони виділяються? Чи є членами речення? Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

Слова або сполучення слів, за допомогою яких виражено *ставлення того, хто говорить, до повідомлення*, називаються **вставними**. Вставні слова, як і звертання, членами речення не бувають.

В усному мовленні вставні слова промовляються нижчим тоном і швидше, ніж члени речення.

Вставні слова і сполучення слів найчастіше виділяються в реченні **комою** або **комами** (у середині речення). *Здається, вчора це було (В. Сосюра).* *У вас, пробачте, як тепер живеться? (Б. Олійник).* *Не жартуй наді мною, будь ласка (В. Симоненко).*

2. І. Розгляньте таблицю. Що виражають вставні слова і сполучення слів? Яку роль вони відіграють у мовленні?

Найуживаніші вставні слова й сполучення слів

Що виражають	Приклади
Вірогідність, невпевненість	<i>звичайно, дійсно, безумовно, без сумніву очевидно, напевно, здається, мабуть, справді, либонь</i>
Емоційне ставлення до повідомлення	<i>на щастя, на радість, на жаль, на превеликий жаль, на сором, як на біду, як навмисне, чого доброго, дивна річ, що й казати та ін.</i>
Джерело повідомлення	<i>по-моєму, по-твоєму, кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, з погляду... та ін.</i>
Порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, отже, таким чином, значить, насамперед та ін.</i>
Ввічливість	<i>вибачте, будь ласка, дозвольте, даруйте, перепрошую.</i>
Привернення уваги	<i>зверніть увагу, уявіть собі, зрозумійте.</i>

II. Проаналізуйте приклади, розміщені в таблиці; зробіть узагальнювальний висновок про роль вставних слів у мовленні.

3. Розподіліться у класі на 6 груп (що відповідає шести групам найуживаніших вставних слів і сполучень слів у таблиці). Учні кожної групи мають скласти і записати по два-три речення з дібраними вставними словами.

4. I. Визначте, що виражають і яку роль у реченнях відіграють виділені слова, сполучення слів, речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Гори, *здавалось*, стояли тут поруч (*О. Гончар*). 2. Вродливець квітеня вийшов на етюди, кульбаби сонцелюбні розцвіли, їх золоті розбризкують повсюди веселі крильця ранньої бджоли... 3. 3 Великоднем! Вже, *кажуть*, тепло буде (*Н. Горішна*). 4. Коли пишний бузок навесні, ароматом п'яним напуває, то *здається*, *здається мені*, що такого ніде більш немає (*Н. Коломієць*).

5. Прочитайте і переписуйте речення, виділяючи комами вставні слова. Визначте значення цих слів.

1. Там кажуть з гір усю країну видно (*Леся Українка*). 2. Генерал видно був чимось невдоволений (*О. Гончар*). 3. Здавалося заgrimів десь на небі грим (*С. Васильченко*). 4. На щастя надходив Андрій (*М. Коцюбинський*). 5. Повертатися додому нам поперше пізно, а по-друге небезпечно (*О. Донченко*). 6. І от нарешті стомлений юнга помітив за кілька метрів від себе берегові скелі (*М. Трублаїні*).

6. I. Переписуйте речення, ставлячи слова в дужках у формі звертань. Розставте розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Ні (брат) я не залишу тебе самого (*М. Трублаїні*). 2. (Хлопець) а гребі-но сюди! (*О. Донченко*). 3. Де ти в світі пробувався (син мій єдиний) (*Т. Шевченко*). 4. Як я люблю тебе (мій рідний край) (*І. Франко*).

II. Переписуйте, увівши в речення вставні слова. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Поїзд прибув із запізненням. 2. Ми заблукали в лісі, але потім натрапили на дорогу. 3. Поставлене завдання буде виконано. 4. Новий фільм цікавий. 5. Як пройти до драматичного театру?

7. Уявіть ситуацію. Ви нещодавно побували в кіно, музеї, виставці чи в театрі або на концерті. На уроці вам запропонували поділитися з однокласниками інформацією і враженнями. Складіть діалог і обіграйте ситуацію, використовуючи вставні слова.

8. Змініть порядок слів у кожному виділеному реченні так, щоб воно логічно продовжувало зміст попереднього. Відредаговані речення запишіть.

З р а з о к: Гордо стоїть посеред Дніпра мовчазний свідок подій сивої давнини — острів Хортиця. *Воїни київських князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира на його берегах зупинялися.* — Гордо стоїть посеред Дніпра мовчазний свідок подій сивої давнини — острів Хортиця. На його берегах зупинялися воїни київських князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира.

Увечері в лісі було холодно. *Багаття ми розпалили через це.*

Раптом почувся крик зозулі. *Я вперше почув її голос.*

У мене є улюблена кішка. *Хутро все сіре, тільки лапки білі у неї.*

Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Доберіть із художніх творів 6 речень із вставними словами. З'ясуйте роль їх у реченнях. Поясніть уживання розділових знаків.

10. За поданим початком складіть невелику розповідь про випадок із вашого життя. Використовуйте в тексті вставні слова й сполучення слів, поясніть уживання розділових знаків при них.

Коли я вийшов з дому, почав накрапати дощ. «До метро недалеко, та й дощ, мабуть, скоро вщухне», — подумалося мені. Але він, як навмисне, почав лити наче з відра. На щастя,....

§ 56. Вставні слова

Дозвілля

1. Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок.

Шахи — гра захоплива й дуже давня.

Чи знаєш, друже, що батьківщиною шахів вважають Стародавню Індію? У Європу, на думку вчених, вона потрапила з арабських країн через Іспанію.

Шахи, насамперед, — це змагання інтелектів**. Безумовно, шахи — спорт. Вважаєш, читачу, гросмейстерові* достатньо досконало знати теорію? Без сумніву, йому потрібні також чудова фізична підготовка, витривалість, уміння розподілити сили на довгій дистанції турніру.

Приємно, що на одному з них у 2002 році чемпіоном світу став наш молодий співвітчизник Руслан Пономарьов.

Однак сьогодні найсильнішим суперником спортсменів залишається суперкомп'ютер «Діп блю». Перемогти машину не вдалося навіть найсильнішому шахісту світу Гаррі Каспарову. Можливо, комусь із вас, дорогі шанувальники шахів, судилося це здійснити? Грайте в шахи, майбутні чемпіони! (За В. Маловим).

📌 II. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях, вставних словах.

2. Перебудуйте речення так, аби слова, уміщені в дужках, були вставними. З'ясуйте роль вставних слів. Запишіть речення.

1. Вітри приносять користь людям (безперечно; можливо). 2. Ми зустрілися дуже скоро (на щастя; як навмисне). 3. Розклад уроків наступного тижня зміниться (кажуть; зверніть увагу). 4. Кондиціонер полагодили швидко (на диво; як завжди).

3. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. А читати Тарас справді навчився дуже рано (О. Іваненко). 2. Він видно спав, бо не ворухився (Панас Мирний). 3. На превелике диво Замфір не пручався (М. Коцюбинський). 4. Вершники здавалося зрослися з підібраними грудастими кіньми (М. Стельмах). 5. Рости рости моя пташко мій маковий цвіте (Т. Шевченко).

4. Доберіть по два вставні слова, що виражають вірогідність, порядок викладу думок, невпевненість. Складіть із кожним з них речення й запишіть.

❖ **5.** Прочитайте текст. Визначте його тему, головну думку. Які з виділених слів є вставними? Що вони виражають? Наведіть приклади інших вставних слів із «чудодійною властивістю».

Ми часто говоримо один одному: *бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра і щастя*. Це не тільки вияв ввічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську сутність. Ми говоримо один одному: *здрасуйте, доброго здоров'я*. Цим ми висловлюємо своє ставлення до найбільшої цінності — людини. Слово *«здрасуйте»* має чудодійну властивість. Воно пробуджує почуття довіри, зближує людей.

Звертаючись один до одного з проханням, ми говоримо: *будь ласка*. У цьому простому і чудовому вислові захована наша повага до гідності людини, шанування в ній самостійності, незалежності, доброї волі (За В. Сухомлинським).

📌 **6.** Уявіть ситуацію. Ви знайомитеся з новим учнем, розповідаєте про свій клас, обмінюєтеся думками про ваші вподобання (спорт, відпочинок тощо). Обіграйте цю ситуацію. Під час діалогу використовуйте звертання, вставні слова.

✂ **7.** Прочитайте. Знайдіть у реченнях помилки: використання неправильної форми слів, русизмів, пропуск розділових знаків при звертаннях і вставних словах. Запишіть відредаговані речення.

1. Вибачаюсь панове за запізнення. 2. Пробач, друже, мене. 3. Скажіть будь ласка, як добратися до центру? 4. Вибачте ви виходите на слідуючій зупинці?

8. Прочитайте речення. Назвіть вставні слова чи сполучення слів. Чи є вони членами речення? Перепишіть, підкресліть вставні слова і сполучення слів.

1. Звичайно, людині здавна доводилося використовувати свої фізичні можливості для багатьох цілей. Наприклад, подолання перешкод — річок, боліт, глибокого снігу, стовбурів повалених дерев. 2. Крім того, треба було піднімати вагу й уміти

переносити її на далекі відстані. Допомогала, як ви розумієте, фізична підготовка. 3. Протягом тисячоліть фізичні вправи, безумовно, стали невід'ємною частиною життя людини. 4. Давні греки, безперечно, найбільше цінували в людині гармонію та досконалість розуму, душі й тіла. Не дивно, що спорт народився на землі Стародавньої Греції (З тв. В. Малова).

9. Розгляньте послідовність і зразки виконання синтаксичного розбору простого речення. Випишіть виділене речення і зробіть синтаксичний розбір його. Поясніть розділові знаки в реченнях із звертанням.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

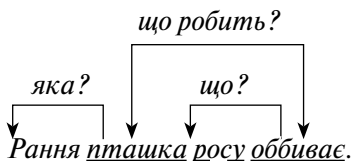
1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Граматична основа.
3. Другорядні члени речення (якщо).
4. Однорідні члени речення (якщо є).
5. Звертання, вставні слова (якщо є).

Рання пташка росу оббиває.

Зразок усного розбору

Речення розповідне, граматична основа його складається з підмета *пташка*, вираженого іменником, і присудка *оббиває*, вираженого дієсловом. До другорядних членів речення належать означення *рання* і додаток *росу*.

Зразок письмового розбору

Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Запишіть 6 прислів'їв зі вставними словами, звертаннями, поясніть написання розділових знаків. Чого вчать ці прислів'я?

11. Складіть невелику розповідь на тему «Моє дозвілля». Опишіть, якому виду відпочинку ви надаєте перевагу. Чому?

§ 57. Складне речення

Транспорт минулого й сьогодення

Просте речення
Складне речення

❖ 1. I. Прослухайте текст. Про який вид транспорту в ньому йдеться? Які сучасні види водного транспорту ви знаєте?

НАВІГАЦІЯ* НА ДНІПРІ

Ми живемо в епоху космічних швидкостей, а дніпровським неквапливим** пароплавам поки що не бракує* пасажирів. *Дорога до Запоріжжя чи до Херсона далека, і пасажир набираються терпіння.*

Пароплав дуже навантажений, рухається повільно, але це нікого не дратує*. Якщо вже потрапив сюди, то змирився з усіма незручностями.

Київ віддалятиметься повільно, величаво, і багряна осінь ще довго тішитиме пасажирів тихою красою, і ще довго їм видно буде на горі високу з золотою маківкою* Лавру.

Потім захід згасне, і київські гори зникнуть в імлі та в тумані. Повечоріє, похолоднішає на Дніпрі. З сутіні** виринатимуть усе нові й нові вогники бакенів*, палубний люд почне старанніше кутатись у завбачливо прихоплені плащі. Та не всі зможуть поховатися від негоди, бо на містку цілу ніч хтось непомітно для пасажирів нестиме вахту* (За О. Гончаром).

❖ II. Зачитайте з тексту описи краєвидів, які постають під час подорожі пароплавом.

Чи можна таке побачити з літака, вікна автомобіля? З'ясуйте значення позначених зірочкою(*) слів. З якою метою вони використовуються в тексті?

!?! III. Прочитайте виділені реченнями. Доведіть, що вони складні. Назвіть частини цих речень. Поміркуйте, як розрізнити просте й складне речення? Зіставте свої висновки з теоретичними відомостями.

Речення з однією граматичною основою є **простим**. У **складному** реченні може бути **дві граматичні основи (ГО) і більше**, тобто дві його частини й більше, які мають підмет і присудок. Частини складного речення пов'язані в *єдине ціле* змістом, інтонацією або інтонацією і сполучниками.

Стоїть гора високая, зелений гай шумить (Л. Глібов). *Тріскаються достиглі сливи, груші пахнуть медом і літом, і лише зимові яблука міцно тримаються на гілках* (М. Людкевич).

Частини в складному реченні, як і слова в словосполученні, бувають *незалежними й залежними*. Вони можуть з'єднуватися за допомогою сполучників *і (й), та, але, проте, однак, що, щоб, бо, тому що*, а також за допомогою сполучних слів — займенників *хто, який, чий, котрий* і прислівників *де, коли, як, куди, звідки*. *Я розгорнув куш, а звідти пурхнула пташка* (І.Складанний). *Ми повернулися з походу, коли сонце сідало за обрієм* (О. Біляєв).

В усному мовленні між простими реченнями, що входять до складного, треба робити паузу. Голос понижується в кінці складного речення.

На письмі частини складного речення, що мають будову простих речень, розділяються **комами** (у тому числі й перед неповторюваними сполучниками).

2. І. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації. Назвіть граматичні основи речень і поясніть розстановку розділових знаків.

1. Перший *гелікоптер** у 1909 році побудував Ігор Сікорський, який жив і навчався у Києві. 2. 1911 року наш молодий земляк розробив літак С-6, на ньому він встановив світовий рекорд швидкості польоту з двома пасажирами. 3. Із цехів Київського авіабудівного заводу вийшло безліч пасажирських, транспортних літаків, але найзнаменитішими стали вантажні «Ани». 4. Сімейство українських «Анів» неможливо уявити без літаків-гігантів АН-22 («Антей») і АН-124 («Руслан»), які стали унікальними для авіації всього світу (*За І. Шаровим*). 5. У липні 2002 року вирушив у путь перший в Україні потяг Харків-Київ, який долає відстань у 500 кілометрів за 5,5 годин (*З дит. енци.*).

ІІ. З'ясуйте значення виділеного слова, доберіть до нього синонім. Утворіть із цим словом складне речення, запишіть його, підкресліть граматичні основи.

!!! Якщо між простими реченнями в складному бракує коми, то це вважається **пунктуаційною помилкою**.

3. Перепишіть речення, підкреслюючи граматичні основи і розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації.

1903 року один американський винахідник назвав свій літак *аеродром* це слово в перекладі означало «той, що бігає в повітрі». Ця назва літака нікому не сподобалась але слово залишилося в пам'яті людей ним почали називати місце для зльоту й посадки літаків (*За А. Коваль*).

4. І. Утворіть із поданих простих речень складні. Де необхідно, поставте сполучники *і, а, але*. Поясніть уживання розділових знаків у складних реченнях.

1. Багато тисяч років тому люди ще не придумали засобів для пересування. Перші мандрівники самі несли свої речі. 2. З часом наші пращури* приручили коней. На них вони долали відстані верхи. 3. Спочатку люди перевозили вантажі на в'ючних* тваринах. Пізніше для цього вони почали будувати вози*. 4. На вози можна було покласти велику кількість багажу. Тогочасні дороги не були досить міцними й не завжди могли витримати великі вантажі (*З «Енциклопедії школяра»*).

 ІІ. Складіть речення зі словосполученням *в'ючні тварини*, уживаючи його як узагальнювальне.

5. І. Прочитайте текст-запрошення на оглядову екскурсію Києвом. Зверніть увагу на особливості побудови тексту. Назвіть у ньому складні речення.

Найкращий спосіб знайомства зі столицею України — це огляд пам'яток її історії та культури. Ми пропонуємо відвідати найважливіші, найцікавіші місця Києва автомобілем чи автобусом, цей маршрут розробили досвідчені екскурсоводи**. Під час екскурсії ви дізнаєтеся про минуле й сучасне столиці, почуєте цікаві факти й легенди, побачите місто очима киян, які по-справжньому люблять його. На зупинках екскурсовод запропонує оглянути найбільш привабливі місця, там ви зможете зро-

бити світлини. Сподіваємося, екскурсія буде цікавою і запам'ятається вам надовго, а наша красива столиця нікого не залишить байдужим (<http://toursdekiev.com.ua/>).

II. Уявіть, що ви запросили друга здійснити невелику екскурсію вашим містом (селищем) або пропонуєте разом відвідати місто, яке вам сподобалося під час попередньої поїздки. Використовуючи текст як зразок запрошення, складіть невеликий діалог (на 5-6 реплік) й обіграйте його.

6. I. Доповніть речення з I частини, дібравши продовження з II частини. Запишіть їх, уживаючи, де потрібно, сполучники і розставляючи розділові знаки.

I. 1. Транспортний рух різко зростає у великих містах.... 2. У багатьох країнах популярним засобом пересування став велосипед.... 3. Розвиток електричних підземних доріг допоможе оздоровити навколишнє середовище у великих містах....

II. 1.... вулиці будуть менше завантажені автобусами й трамваями. 2. ... це збільшує забруднення навколишнього середовища. 3.... він не забруднює повітря.

!?! II. Поміркуйте, чи всі речення складні. З'ясуйте роль сполучників у них.

7. Запишіть складні речення, вставляючи на місці крапок сполучники *а, щоб (аби)* або сполучні слова *який, де*. З'ясуйте роль сполучників у кожному реченні.

1. Найбільші аеропорти світу нагадують невеликі міста,... цілодобово працюють десятки тисяч людей. 2. Внутрішні аеропорти обслуговують перевезення пасажирів у межах однієї країни,... для польотів за кордон існують міжнародні аеропорти. 3. Авіадиспетчер контролює всі маневри літака,... заходить на посадку чи злітає. 4. Велетенські реактивні лайнери літають навколо світу,... невеликі літаки перевозять людей та вантажі на короткі відстані. 5. Деякі літаки замість шасі мають поплавки,... сідати на воду (*Зенц.*).

8. I. Прочитайте речення. З'ясуйте роль виділених курсивом слів, поміркуйте, чи правильно вони використані в реченнях? Як це впливає на зміст? Запишіть відредаговані речення, використовуючи для заміни слова з довідки.

1. Перші автомобілі були звичайними кінними візками із двигунами, *а* називали їх безкінними екіпажами. 2. Перші автомобілі не завжди радо зустрічали, *і* вони часто лякали коней і здіймали куряву. 3. Спочатку автомобілі були розвагою заможних громадян, *і* Генрі Форд побудував дешевий автомобіль для широких мас. 4. Гоночні автомобілі для «Формули 1» — це швидкісні машини, *коли* дуже відрізняються від звичайних.

Д о в і д к а: які, тому, бо, тому.

II. Проаналізуйте результати своєї навчальної діяльності на уроці і дайте відповіді на запитання: Що нового ви дізналися? Навіщо вам потрібні відомості про пунктуаційну помилку? Чи з'ясували для себе, для чого треба використовувати в мовленні складні речення?

Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Складіть речення за поданими схемами (речення повинні бути підпорядковані якійсь одній темі), запишіть їх. Підготуйте стислу усну розповідь на обрану вами тему, введіть у неї складені речення.

1. [(), ()]. 2. [(), але ()]. 3. [(), де ()]. 4. [(), тому що ()].

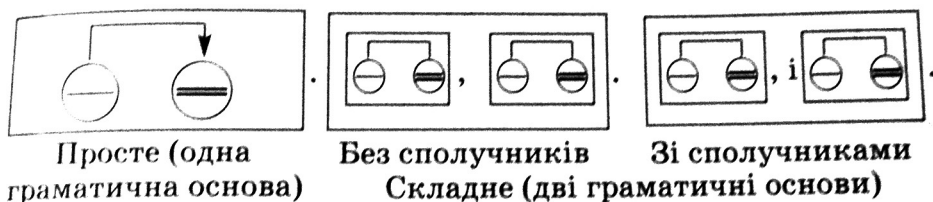
Завдання 10. Складіть і запишіть невелику розповідь з елементами опису про цікаву подорож на якомусь із видів транспорту. Використовуйте у творі складні речення.

§ 58. Складне речення

Дива тваринного світу

1. I. Розгляньте схеми, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

Просте і складне речення

1. У чому полягає різниця між простим і складним реченням?

2. Як пов'язані прості речення в складному? Назвіть схеми, на яких представлено зв'язок простих речень у складному: 1) за змістом і за допомогою інтонації, 2) за змістом і за допомогою інтонації та сполучників.

3. Який розділовий знак ставиться між простими реченнями в складному? Чи треба ставити розділовий знак за наявності сполучника?

2. I. Прочитайте текст. Визначте тему і стиль мовлення. Перепишіть, підкресліть граматичні основи, розставте розділові знаки.

Дощовий черв'як маленький за розмірами але він виконує велику роботу. Ця істота на одному квадратному метрі площі може прокласти 300 своїх тунелів і тоді повітря краще проникає вглиб ґрунту. Коли зникають черв'яки сади перестають родити (З енц.).

II. Визначте, якому реченню відповідає наведена схема.

[(), і ()].

❖ **3. I.** Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

У глибинах Індійського океану живе риба. Люди називають її лев. Ця риба невелика. Її довжина не перевищує 20 сантиметрів. Однак вона наводить жах на всіх мешканців підводного світу. Риба-лев має гіпнотичні властивості. Тому їй дуже легко знайти здобич. Під поглядом риби-лева завмирає будь-яка морська істота. Вона сама запливає в роззявлену пащу морського хижака (З кн. «Цікава географія»).

!?! II. Перебудуйте прості речення в складні. Зробіть висновки про використання складних речень у мовленні.

4. Доповніть прислів'я, дібравши продовження з довідки, запишіть їх. Складіть схеми речень. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Вовк лисиці не рідня.... 2. Зайця ноги носять.... 3. Де багато пташок....
4. Коли багато птиць.... 5. Лаяв заєць вовка.... 6. Маленька пташка....

Д о в і д к а: та гострий дзьобик; тільки вовк того не чув; вовка зуби годують; не буде гусениць; там немає комашок; та повадка одна.

5. Прочитайте й перепишіть речення, вставляючи в них пропущені розділові знаки. Назвіть прості й складні речення. Підкресліть у них граматичні основи.

Я побачив як на горобину налетіла ціла зграя дроздів-чикотнів. Птахи почіплялися пазурами за гілки дерева й дружно скльовували достиглі ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалося на всі боки і пташина зграя постійно опускалася донизу або підлітала догори (*За Є. Гуцалом*).

завд 6. I. До речень додайте по одному простому, утворивши складні речення. Запишіть їх.

1. Літо вже давно промайнуло. 2. Листя дерев пожовкло. 3. Птахи відлетіли у вирій. 4. Уранці бувають заморозки.

II. Складіть невелику розповідь з елементами опису, використовуючи утворені складні речення.

☒ **7. I.** Прочитайте, знайдіть пунктуаційні помилки. Запишіть речення правильно. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Народ у своїх піснях найчастіше мабуть згадує соловейка ластівку й зозулю. Усі вони вже подались на чужину. *Ще* так недавно чувся голосний спів іволги яка клопоталася біля гнізда. *Ще* так недавно можна було помилуватися яскравими візерунками її оперення воно так сяяло жовтими й чорно-жовтими барвами. Де вона тепер. Висиділа пташенят навчила літати та подалася до вирію (*З тв. Є. Гуцала*).

завд II. Розгляньте фото. Назвіть птахів, які згадуються в тексті. Якого птаха розрізнити найлегше? Чому? Опишіть зовнішній вигляд птахів (розмір, оперення) двома складними реченнями. Запишіть речення, поясніть уживання розділових знаків.

8. Прочитайте речення і зробіть письмовий синтаксичний розбір їх, використовуючи зразок.

1. Сонце блищить, а мороз тріщить. 2. Дощ намочить, сонечко висушить, а буйні вітри голову розчешуть. 3. Немає такого дерева, щоб на нього птиця не сідала. 4. Де лелека водиться, там щастя родиться (*Нар. творчість*).

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Частини складного речення, їх граматичні основи.
3. Другорядні члени речення.

Зразок усного розбору

На заході ще жевріло небо, а в степу вже заходила ніч (Петро Панч).

Це речення розповідне, складне, складається з двох простих. У першій частині складного речення граматична основа — *жевріло небо*, а в другій — *заходила ніч*. В обох частинах складного речення є по одному другорядному члену — обставина *на заході* і обставина *в степу*.

Зразок письмового розбору

На заході ще жевріло небо (1), *а в степу вже заходила ніч* (2). (Розповідне, складне.)

✂ 9. Прочитайте. Подумайте, чи є в реченнях зайві слова, пропущені слова. Відредагуйте речення і запишіть їх.

1. У нашому саду ростуть яблуні, груші, плодові дерева, сливи. 2. У похід вирушили учні і старшокласники. 3. У нашому лісі водяться зайці, лисиці, вовки, різні тварини.

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Прочитайте і перепишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Виділіть граматичні основи у реченнях. Назвіть слова, правопис яких пояснюється правилами. Розкажіть ці правила.

Лось сильна і красива тварина він живиться молодого хвоєю, листям і корою дерев та кущів. Вражає здатність цих великих тварин жити в болотах трясовинах де не пройде ні кінь ні людина. Коли лось помічає вовків то він стає спиною до дерева і жоден з хижаків не наважиться наблизитися до його передніх ніг (З журналу).

✂ 11. Підготуйте усний твір на тему «Моя улюблена тварина». Запишіть його план.

§ 59. Пряма мова. Діалог

Бути людиною

? 1. І. Прочитайте текст. На що сподівалась Андрійкова мати? Поміркуйте, чому її сподівання не справилися.

Речення з прямою мовою:
пряма мова, слова автора
непряма мова, монолог, діалог

А СЕРЦЕ ТОБІ НІЧОГО НЕ СКАЗАЛО?

Андрійко прийшов зі школи і побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду.

1. А коли ви почнете мене вчить малювати? Запитав Тарас у Дядька (С. Васильченко). 2. Тарас Шевченко говорив Книги для мене необхідні як хліб насушний (І. Цюпа). 3. Давня мудрість учить Не роби того іншому, чого не хочеш, щоб тобі робили (К. Мотрич). 4. Ідіть, сини, шукайте Золоте Зернятко Істини порадив батько (В. Сухомлинський).

Алгоритм аналізу речення з прямою мовою

Аналізуючи речення з прямою мовою, поставте запитання:

Чи становить одна з аналізованих частин речення точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені?

Ні

Тоді ця частина речення — є **словами автора**, що вказують, кому належить пряма мова.

Так

Тоді це **пряма мова**. Завжди беріть її в лапки.

Далі міркуйте:

На якому місці розташовані слова автора щодо прямої мови?

Стоять перед прямою мовою
Тоді слова автора пишуться з великої літери;

Стоять після прямої мови
Тоді: слова автора пишуться з малої літери;

!!! Речення, у якому зміст чужого висловлювання передається не дослівно, називається реченням із **непрямою мовою**, наприклад: *Я попросив друга: «Зайди до мене після уроків»* — **Я попросив друга зайти до мене після уроків**.

3. Перебудуйте складні речення так, щоб замість них були речення з прямою мовою і словами автора. Запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Директор оголосив, що завтра школу відвідає відомий спортсмен. 2. Василь Сухомлинський писав у листі до дочки, що любов — це вічна краса й сила людська. 3. Олег запитав тата, чи зможе він допомогти відремонтувати велосипед. 4. Сестра повідомила телеграмою, що приїде в понеділок.

☒ **4.** Прочитайте. Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки при прямій мові.

ЗАВТРА ТОГО НЕ БУДЕ

Михась одного разу спізнився до школи, зайшов до класу, а вчитель його питає Чого ти спізнився Я мив лице і вуха, і тому спізнився. Завтра я того робити не буду і прийду своєчасно до школи злякано відповів Михась («Нар. усмішки»).

5. Складіть речення за поданими схемами і запишіть їх. Поясніть уживання розділових знаків.

1. [А] : « [П] ». 2. [А] : « [П] ? ». 3. « [П] », — [а]. 4. « [П] ! » — [а].

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

6. Перепишіть, виділяючи розділовими знаками пряму мову — висловлювання Юрка, Миколи, Петрика і їхнього батька. Укажіть слова, правопис яких пояснюється правилами. Розкажіть ці правила.

Увечері батько запитує своїх дітей розкажіть, як ви прожили сьогодні день. Юрко відповів я сьогодні посадив дерево батько сказав ти добре прожив день Микола відповів я сьогодні зайчика намалював ти теж добре прожив день сказав батько Петрик відповів я сьогодні в м'яча грав... і морозиво з'їв у тебе сьогодні втрачений день сказав батько *(За В. Сухомлинським)*.

 7. Напишіть невеликий твір на одну з тем: «Як я допомагав молодшому братику (сестричці)», «Мої обов'язки в сім'ї».

§ 60. Пряма мова. Діалог

Світ твоїх захоплень

1. Спишіть речення, ставлячи, де це необхідно, пропущені розділові знаки. Відгадайте загадки.

1. Доки батько народився син по світу находився. 2. Сани біжать а голоблі стоять. 3. Один біжить другий лежить третій кланяється. 4. Червоний колір а винний смак кам'яне серце і чому це так? 5. Два ряди сорочок а між ними фартушок. 6. У воді родиться і води боїться. 7. Чотири брати усі Кіндрати ввесь світ оббіжать і один другого не доженуть.

? 2. 1. Уважно прочитайте текст. Поміркуйте, чи не було заслуги й Петруся в тому, що перемогла його мати? Поміркуйте як зміст цього оповідання пов'язаний із темою уроку?»

ХТО НАЙКРАЩИЙ МАЙСТЕР НА ЗЕМЛІ?

Це було дуже давно. В одному селі України дівчатам і жінкам захотілося показати свою майстерність.

І ось за домовленістю в неділю всі зібралися на майдані. У дідусів і бабусь, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, аж очі розбіглися*: так багато чудових, майстерно оздоблених* речей поприносили жінки й дівчата. Але несподівано для всіх перемогла Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережив*, хоч усе це вміла чудово робити.

Вона привела п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів — заспівала, зашебетала пташка, як жива.

Усі стояли, затамувавши подих**, а над майданом, у блакитному небі, заспівав справжній, живий жайворонок, він прилетів на спів Петрусевого жайворонка.

«Той, хто виховав розумну й добру людину, — найкращий майстер на землі», — таке було рішення старих людей *(За В. Сухомлинським)*.

II. Спишіть речення четвертого абзацу, підкресліть у ньому граматичні основи. Накресліть схему речення.

III. Назвіть речення з прямою мовою. Як ви розумієте зміст цього висловлювання? Поясніть уживання розділових знаків у реченні.

3. Додайте до слів автора пряму мову або слова автора до прямої мови. Запишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Диспетчер* оголосила.... 2.... перепитала мама. 3. З мікрофона почулися заклики.... 4. Я так давно хотіла відпочити на морі....

!!! Якщо в реченні з прямою мовою бракує розділових знаків або їх ужито неправильно, то це є **пунктуаційною помилкою**.

 4. Прочитайте. Знайдіть у реченнях пунктуаційні помилки.

1. Який сонячний день, радісно загули бджоли. 2. Я запитав «Батьку ти добре запам'ятав адресу». 3. Тарас радісно заплескав у долоні «А он і наша хата». 4. Мала крапля скелю точить так каже народне прислів'я.

5. Замініть подані речення на речення з прямою мовою.

1. У народі говорять, що життя прожити — не поле перейти. 2. Лісник сказав, що в лісі часто натрапляв на заячі сліди. 3. Водій оголосив, що тролейбус курсує в депо. 4. Мама здивувалася, що Оленка досі не виконала домашнє завдання.

 6. I. Перебудуйте речення з прямою мовою на речення з непрямою мовою і запишіть. Визначте вид речень за будовою.

1. «Я зможу зателефонувати до цирку», — сказав Руденко, витяг з кишені мобільний і набрав номер. 2. Рудик голосно запевнив мене: «Не бійся! Леви у нас дресировані!». 3. «Слухай, ти не бачила новачка, Рудика Руденка?», — спитав Ромка в Рити Скрипаль. 4. «Дурні у вас жарти!», — пхикнула Рита й повернулася до нас спиною (З тв. В. Нестайка).

 II. Проаналізуйте самостійно урок і дайте відповіді на запитання: Навіщо мені потрібні знання про пряму мову? Як я зможу скористатися в житті відомостями про перебудову прямої мови в непряму й навпаки?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

Постав над собою сто вчителів — вони виявляться безсилими, якщо ти не можеш сам змусити себе і сам вимагати від себе зазначав В. Сухомлинський. Тому для самовдосконалення необхідні передусім відпоповідне бажання воля й самоконтроль. Дуже допомагає в самопізнанні ведення щоденника, з допомогою якого, як у дзеркалі, можна побачити свої недоліки. Щоденні записи спостережень над собою розвивають самокритичність здатність міркувати принципівість наполегливість чесність та інші важливі особистісні якості (За Г. Карпенчуком).

II. Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки.

 8. Підготуйте усне висловлення на тему «Як на дозвіллі ми можемо вдосконалювати себе і як можемо марно згаяти дорогоцінний час». Запишіть план висловлювання.

§ 61. Пряма мова. Діалог

Поспішайте робити добро

❖ **1. І.** Прочитайте текст мовчки. Чому перший подорожній, на думку дідуса, — байдужа людина, а другий — звичайна? А як думаєте ви? Порівняйте Андрійка, персонажа оповідання «А серце тобі нічого не сказало?», з подорожнім із байдужими очима. Що в них спільного й відмінного? Чи розрізняєте ви людей з байдужими й добрими очима?

ЗВИЧАЙНА ЛЮДИНА

Стоїть у сухому** степу колодязь. Поряд із колодязем — хатка. У ній живуть дідусь з онуком.

Їдуть подорожні, завертають до колодязя, п'ють воду, дякують дідусеві.

Перетерлась мотузка, упало відро в глибокий колодязь. Немає другого відра. Знемагають дідусь і онук од спраги, бо нічим води витягти, щоб попити.

На третій день уранці проїжджає повз дідусеву хатину подорожній із байдужими** очима. Дістає своє відро, прив'язує до мотузки, витягує води, п'є сам і дає напитися дідусеві й онукові, відро забирає і рушає далі. — «Що це за людина?» — питає онук дідуса. — «Це не людина», — відповідає дідусь.

Увечері проїжджає повз дідусеву хату подорожній із добрими очима. Дістає з воза відро, прив'язує до мотузки, витягує води, вгамовує спрагу і їде далі, а відро з водою так і залишається стояти на цямрині*. — «Що це за людина?» — питає онук. — «Звичайна людина», — відповідає дідусь (*За В. Сухомлинським*).

II. Прочитайте текст за ролями, дотримуючись інтонації. Випишіть речення з прямою мовою, поясніть уживання розділових знаків.

2. І. Перепишіть текст, ставляючи розділові знаки при прямій мові. Прочитайте текст, дотримуючись інтонації.

Миколка наскуб листочків, і тоді за щоками відчувся кислий смак. Невже так рано з'явився щавель? Перша весняна їжа! зрадів хлопчик. Миколка нарвав щавлю, понапихав його в кишені, де лежали невитрачені гроші. Жменю з'їв сам, жменю підніс корові і сказав Тепер ми з тобою, Первінко, на ногах. Вода в криниці є, сіль є і щавель маємо! (*За М. Вінграновським*).

II. Випишіть з тексту одне складне речення, виконайте його синтаксичний розбір.

3. І. Прочитайте текст. Схарактеризуйте хлопчика, добираючи з довідки (або самостійно) ті слова, які, з вашого погляду, найточніше відображають вдачу підлітка. Уявіть також його зовнішній вигляд.

Біг якось хлопчик городом. Дивиться — кленочок. Такий кумедний, ледь від землі видно, усього два листочки. Біля нього кури порпаються, їжу вишукують. — «Ще зламають кленочок!» — подумав хлопчик (*За В. Чухлібом*).

II. Чого не вистачає у тексті? Придумайте його продовження і запишіть, використовуючи речення з прямою мовою.

Д о в і д к а : білявий, чорнявий, кучерявий, зелено-, блакитно-, каро-, чорноокий, міцний, худенький, повненький, розумний, допитливий, уважний, добрий, чутливий, щедросердий, хитрий, завбачливий, здібний, наполегливий, серйозний, рухливий, лінивий, талановитий.

4. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте висловлювання, дотримуючись інтонації. Запам'ятайте одне з них.

1. Автор «Маленького принца», французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері, писав Усі дорослі спочатку були дітьми, тільки мало хто з них про це пам'ятає. 2. Краще гірка правда, ніж солодка брехня говориться в одному з українських прислів'їв. А в іншому зауважується Стій за правду горою, то й люди будуть з тобою.

 5. Перебудуйте речення на речення з непрямою мовою і запишіть.

1. Недаремно каже прислів'я: «Правда кривду завжди переважить». 2. «Важливо не те, як маюю я, а що в тому бачать інші», — сказав Валерій (Ю. Мушкетик). 3. «Хіба ж я просила мені писати?» — вигукнула Тоня ображено (О. Гончар). 4. «Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні вовк Сіроманець?» — запитала Надія Петрівна (М. Вінграновський).

 6. I. Знайдіть і усуньте в реченнях пунктуаційні помилки на вивчені правила. Запишіть відредаговані речення.

1. Де ж той новачок. Я вибачуся перед ним сказав Ромка. 2. Рудик здається зовсім не ображався на Ромку. 3. Здрастуйте панове. Вітаю вас у чарівному місті виголосив Руденко. 4. Хлопець здивовано вигукнув І куди ми потрапили.

 II. Проаналізуйте свою навчальну діяльність на уроці і з'ясуйте для себе, навіщо потрібні знання про пунктуаційну помилку? Чи допомогли вам відомості про види пунктуаційних помилок писати грамотніше?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

7. Випишіть з української казки (народної або авторської) уривок, у якому є речення з прямою мовою. Прочитайте його в класі за ролями. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

 8. Чи згодні ви з народним прислів'ям: «Роби добро, навіть якщо його лиха людина потребує»? Свою думку висловіть у письмовому міні-творі. По можливості, використовуйте речення з прямою мовою.

§ 62. Пряма мова. Діалог

Добре роби — добре й буде

? 1. I. Прочитайте. Про яку народну традицію йдеться в тексті? У яких інших вчинках вона ще може проявлятися? Як ви ставитеся до такої традиції?

ЩОБ ТИ СТАВ КРАЩИМ

Дідусь з онуком ішли великим лісом. Вечоріло. Подорожні втомилися.

— Дідусю, он хатина! — радісно вигукнув онук, побачивши в гушавині хатинку.

— Може, у ній переночуємо?

— Так, це хатинка для подорожніх, — сказав дідусь. Вони зайшли в лісову хатину. У ній було чисто, на стіні висіла гілочка з ялинки. За народним звичаєм це означало: заходьте, будь ласка, любі гості.

Дідусь і онук підійшли до столу й побачили на ньому свіжу хлібину, глечик із медом і кілька великих сухих рибин. Поряд лежала маленька гілочка ялинки. На вікні — відро з водою. Дідусь і онук умилися й сіли вечеряти.

— Хто ж це все поставив на стіл? — питає онук.

— Добрий чоловік, — мовив дідусь.

— Як же це так? — дивується онук. — Залишив нам добрий чоловік їжу, а ми й не знаємо, хто він. Для чого ж він старався?

— Щоб ти став кращий, — відповів дідусь (*За В. Сухомлинським*).

!?! II. Зверніть увагу на те, як записана розмова дідуса й онука. Це діалог. У чому полягає відмінність між записом речень з прямою мовою і записом діалогу? Прочитайте про це відповідні відомості в підручнику.

Зв'язне висловлювання однієї особи — це **монолог**. **Діалог** — це різновид прямої мови, що передає розмову двох або кількох осіб. Слова кожного учасника діалогу називаються **реплікою**. Кожна репліка пишеться з нового рядка з великої букви.

У діалозі *перед* репліками ставиться **тире**. Якщо висловлювання особи супроводжується словами автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

III. Спираючись на теоретичні відомості, поясніть уживання розділових знаків при діалозі в тексті.

■ 2. I. Об'єднайтеся у три групи, оберіть один із текстів і виконайте завдання. Прочитайте мовчки уривки з оповідання Василя Симоненка. Визначте, до якого виду мовлення (монологічного чи діалогічного) він належить. Запишіть текст, поставте розділові знаки відповідно до правил пунктуації.

1. Ми йдемо через сінокіс* і темніє над нами небо і дзвенить земля на тисячу ладів і я слухаю. Слухаю небо і слухаю землю і слухаю дідову мову. І в серце моє впливається якась незрима сила, що на віки вічні прив'яже мене до цієї землі до співучої тихої мови.

2. Іванку доноситься до мене дідів голос. Принеси кисет бо комарі з'їдять. Я знаю, що дід жартує і комарі його не з'їдять але мені приємно зробити йому послугу. Я біжу через грядку до дідового піджака добуваю з кишені кисет* вибігаю на сінокіс і, стрибаючи через покоси, мчу до діда.

3. Ноги не поколи чую його настанову*. Летиш, мов заєць переляканий. А хіба перелякані зайці швидко бігають? Та вже ж швидко. Так, що й ви не доженете? Не знаю не пробував. А чому не пробували? Не люблю дурне діло робити.

II. Проведіть конкурс виразного читання текстів. Оберіть учнів, які гідно представлять вашу команду. Усі разом подумайте, у якій послідовності треба читати уривки. Діалог прочитайте в особах. Назвіть переможців конкурсу.

☒ **3. I.** Прочитайте мовчки діалог. З'ясуйте, яких розділових знаків у ньому бракує. Запишіть діалог, дотримуючись правил уживання розділових знаків.

Учителька Надія Петрівна ввійшла в клас. Добрий день! Добрий день! Сідайте. Дмитрику це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні вовк Сіроманець? Утік відповів Дмитрик і сів. Ти сам бачив? Бачив. Діти де живуть вовки? У лісі хором

відповів клас. У лісі. Правильно. А от ти Дмитрику ходиш лісом до школи. Невже тобі немає асфальтової дороги? Надіє Петрівно хай нею ходить, хто хоче, а я люблю лісом (*З тв. М. Вінграновського*).

II. Прочитайте діалог за особами. Назвіть звертання, з'ясуйте роль їх у діалозі.

✎ 4. Пригадайте найцікавіше своє гостювання. Чому воно вам запам'яталося? Передайте це враження в словах автора і запишіть кілька реплік діалогу. У разі потреби використовуйте фрази ввічливості, подані в довідці.

Довідка: Добрий день! Скільки ми з Вами не бачилися! Вибачте, що запізнився. Нам було у Вас дуже цікаво. Я чудово провів час. Дуже вдячний Вам за все. Нам уже час іти. Як добре, що Ви прийшли. Роздягайтеся. Проходьте, будь ласка. Сідайте. Влаштуйтеся зручніше. Будьте як удома. Ми дуже раді Вас бачити. Не забувайте нас, заходьте. Передавайте вітання своїй сім'ї. Ми Вас проведемо.

✎ 5. I. Прочитайте і визначте, яке з речень є тематичним? Поясніть думку, висловлену в останньому реченні тексту.

Одного чоловіка з тачкою, наповненою камінням, запитали: «Що ти робиш?» — «Та от звеліли возити каміння — вожу». «А що ти робиш?» — запитали другого, такого ж. — «Я будую собор святого Петра».

Собор святого Петра в Римі стоїть завдяки тому, другому. Усі великі собори минулого — це передусім пам'ятки високого духу (*За Є. Сверстюком*).

II. Перепишіть, пунктуаційно оформляючи кожну репліку як діалог.

✎ 7. Оберіть один із варіантів і виконайте домашнє завдання.

I. Випишіть із художнього твору, з яким ознайомилися на уроках української літератури, уривок тексту з діалогом. Поясніть уживання розділових знаків. Яка роль діалогу в цьому творі?

✎ II. Запишіть невеликий діалог з кимось із членів родини, що відбувся впродовж дня. Поміркуйте над тим, яке місце має діалогічне мовлення у вашому повсякденному житті.

§ 63. Пряма мова. Діалог

Вихованість — важлива риса сучасної людини

❖ 1 I. Прочитайте мовчки текст. Визначте основну думку його. Чи відповідає їй назва? Складіть план тексту і перекажіть за ним оповідання.

ЧАРІВНЕ СЛОВО

Дідусь і Внук ішли густим лісом. Була спека, подорожнім хотілося пити.

Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала** холодна кришталева вода. Подорожні напилися чистої джерелиці*, і Дідусь вдячно мовив:

— Спасибі тобі, струмочку!

Онук посміхнувся.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він неживий: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Помовчавши, Дідусь відповів:

— Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би й не подякувати. А ми не вовки, а люди. Не забувай цього, Онучку. А знаєш, мій хлопчику, для чого людина говорить чарівне слово «спасибі»?

Онук замислився. Він про це ніколи не думав.

— Ми говоримо спасибі для того, щоб не стати ні вовком, ні ослom, ні безмозкою куркою (*За В. Сухомлинським*).

II. Назвіть у тексті діалог, зачитайте його в особах, дотримуючись інтонації. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі. Яка роль звертань у тексті?

2. I. Запишіть діалог, ставлячи розділові знаки. Назвіть звертання, слова вітання й побажання. У яких ситуаціях вони використовуються?

Добридень, Іване Петровичу! весело привітався сусідський хлопець.

Доброго дня, Миколко! Давно я тебе не бачив. Ти виріс, подорослішав відповів Іван Петрович, посміхнувшись.

Іване Петровичу, я не раджу Вам виходити сьогодні на прогулянку — надворі ожеледиця.

Дякую за пораду, але мені треба купити ліки. Так що доведеться помаленьку йти сказав, зітхнувши, сусід.

Це не обов'язково. Я з радістю Вам допоможу. За півгодини принесу потрібні ліки. Дайте, будь ласка, рецепт.

Це дуже люб'язно з твого боку. Ти добра дитина. Ось рецепт і гроші. Будь обережний, Миколко!

III II. Розіграйте цей діалог за особами, використовуючи звертання, слова привітання, подяки, прохання, побажання, прощання.

3. I. Перепишіть, виділяючи головні члени речення, а також додатки й означення. Якою частиною мови вони виражені? Розставте пропущені розділові знаки.

Укривається багрянцем клен. Він стоїть на узліссі замріяний ніби сумує що надійшов жовтень. Іноді тихо зронить вирізьблений* свій лист. А налетить вітер і почне зривати осінню красу зажуреного клена оголить його і гулятиме серед голого гілля (*О. Копиленко*).

II. Накресліть схему другого речення.

4. Перебудуйте подані речення на речення з непрямою мовою.

З р а з о к: Народна мудрість говорить: «Соромно не вчитись, а не знати». — Народна мудрість говорить, що соромно не вчитись, а не знати.

1. «Знання мови, відчуття краси слова є одним із джерел людської культури», — зазначав Василь Сухомлинський. 2. «Антоне, приходи на мій день народження в суботу», — запросив Валентин. 3. Юля весело запитала: «Сергію, підеш сьогодні зі мною грати в теніс?».

❖ **5. I.** Прочитайте текст. У чому полягає магія слів? Назвіть ці слова. Коли їх уживають?

МАГІЯ** СЛОВА

У нашій мові виробилась і закріпилася ціла система словесних вітань: доброго ранку, доброго здоров'я, доброго вечора у вашій хаті, бувайте здорові.

Та чи завжди їх треба використовувати усі підряд? Вихована людина завжди знає, яке вітання і в якій ситуації буде доречним.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно підтримати бесіду. *Ввічливість, уважність і чемність — основна вимога мовного етикету.*

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово — *дякую*. Чи часто користуємося ми ним у розмові? Може, воно зняло б у людини втому, піднесло настрій?

Вироблені віками форми вітань — це наш повсякденний етикет, наша культура, наше здоров'я та спосіб життя (*За В.Скуратівським*).

☑ **II.** Назвіть у тексті речення з однорідними членами, поясніть уживання розділових знаків.

☑ **III.** Поясніть уживання розділових знаків при вставних словах, у кінці речень. Наведіть по одному прикладу з тексту.

IV. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

🎭 **6.** Уявіть себе акторами: розіграйте сценку з казки І. Франка «Фарбований лис», зображену на малюнку. Намагайтеся дотримуватись інтонації, тембру й сили голосу персонажів.

7. I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки

Якось один студент запитав видатного композитора Б.М.Лятошинського Чи правда, що музику до вистав у драматичних театрах пишуть здебільшого другорядні композитори? Так на жаль це правда. Ось і я вчора відніс свою музику до драмтеатру відповів, посміхнувшись, професор.

👏 **II.** Проаналізуйте самостійно урок і дайте відповіді на запитання: Яке значення для мене нині і в майбутньому має вміння складати діалог?

📖 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

8. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання:

1. Перегляньте теоретичні відомості з синтаксису. Які мовні одиниці ви вивчали в цьому розділі?

2. Чим відрізняється словосполучення від слова? Складіть чотири словосполучення, у яких головне слово буде виражене: а) іменником; б) дієсловом; в) прикметником; г) прислівником. Позначте головне й залежне слова.

3. Чим відрізняється речення від словосполучення? Якими бувають речення за метою висловлювання? Наведіть по одному прикладу таких речень.

4. Що таке граматична основа речення? Яку роль відіграють другорядні члени в реченні? Складіть речення, виділіть у ньому головні й другорядні члени.

5. Яка роль звертань у мовленні? Чим звертання відрізняється від підмета? Обґрунтуйте думку, навівши приклади.

6. Як ви розрізняєте прості й складні речення? Наведіть приклади.

7. Що таке пряма мова, діалог?

8. Які помилки називають граматичними, пунктуаційними?

❖ 9. Прочитайте текст. Укажіть ознаки його. Поміркуйте, які риси вихованої людини, притаманні вам. Поясніть розділові знаки на вивчені правила.

На основі прочитаного підготуйте усне висловлювання: *«Які якості характеру необхідно розвивати, щоб стати вихованою людиною?»*.

ЩО ТАКЕ ВИХОВАНІСТЬ

Спочатку звернемося до тлумачного словника: «Вихованість — це вміння поводитися». Що ж означає вміння поводитися в колективі? Бути вихованою людиною — це і вміння вітатися, і підтримувати в товаристві розмову, і правильно їсти, і вміння тримати себе в громадських місцях.

Однак вихованість не зводиться лише до гарних манер. Вихована людина завжди буде уважною до інших, тактовною, скромною.

«Виховані люди, — писав у листі до брата Антон Павлович Чехов, — поважають людську особистість, а тому завжди тактовні, лагідні, ввічливі, поступливі... Вони щирі й бояться неправди як вогню. Не обдурюють навіть у дрібницях. Вони не хизуються, поведуться на вулиці так само, як вдома. Вони не балакучі й не лізуть з відвертими розмовами, коли їх не запитують».

Бути ввічливою, вихованою, витриманою людиною не так-то легко. Тут потрібні й самодисципліна, і готовність іноді поступитися власними вигодами, звичками і, найголовніше, почуття поваги до інших людей, відповідальність за свої вчинки (З журналу).

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 64. Повторення й узагальнення вивченого

Україно, мій рідний краю...

О. Ігнат'єв

&1. І. Прочитайте мовчки вірш. **Мета читання:** визначити його основну думку, тип мовлення (чи поєднання типів).

БАТЬКІВЩИНА

«Що це є Батьківщина?» — раз питалась Оля,
а батько радо відповів на це дитині:
«Знай: батьківщина — це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саду нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця золота,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє в день, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш.

Б. Антонич

II. Визначте, які однорідні члени речення є в цьому тексті, знайдіть звертання, поясніть уживання розділових знаків.

III. Поясніть, чому в одному випадку слово *Батьківщина* пишеться з великої літери, а в іншому — з маленької.

2. Перепишіть речення, поставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Україно мій рідний краю, вічна туга предвічна кров! (*Яр Славутич*).
2. На Україну повернувся через роки через віки устами вдячно притулюсь до материн-

ської руки (*С.Галлябарда*). 3. А якщо впадеш ти на чужому полі прийдуть з України верби і тополі, стануть над тобою листям затріпочуть тугою прощання душу залоскочуть (*В.Симоненко*). 4. Дозволь мені мій вечоровий світе упасти зерням в рідній борозні (*В.Стус*). 5. Та як же нам жити на рідній землі, щоб люди повіку щасливі були щоб мова народу в повазі була від роду до роду між нами жила (*Ф.Тишко*).

3. І. Прочитайте виразно тексти, дотримуючись правильної інтонації. Розставте у них пропущені розділові знаки. Поясніть правила вживання розділових знаків при однорідних членах із узагальнювальним словом. Перший текст запишіть.

1. Україна знову суверенна держава. Вона Вітчизна багатьох знаменитих людей князів Святослава і Ярослава Богдана Хмельницького Григорія Сковороди Тараса Шевченка Лесі Українки Олександра Довженка Василя Симоненка та ін. Вона і наша Батьківщина. І ми її шануємо любимо і не проміняємо ні на яку іншу. Вітчизна це все мати родина домівка життя.

2. Київ столиця незалежної держави України. У ньому багато пам'яток старовини Печерська Лавра *Софійський собор* Кирилівська *Андріївська* церкви Золоті Ворота. У Києві знаходяться десятки *посольств* країн світу США Англії *Німеччини* Китаю та ін.

II. Поясніть написання виділених слів.

&4. І. Прочитайте вголос українські прислів'я й приказки. Якою темою їх можна об'єднати? 2-3 прислів'я вивчіть напам'ять. Визначте в кожному реченні граматичну основу й вид речення за структурою (односкладне чи двоскладне).

1. Краще на своїй стороні кістками лягти, ніж на чужині слави натягти. 2. За рідний край життя віддай. 3. Де рідний край, тут і рай. 4. За рідною землею і в небі скучно. 4. Удома і стіни гріють. 5. Рідна земля і в жмені мила. 6. З рідної сторони й ворона мила (*Нар.творчість*).

✂ II. Складіть твір-есе, основна думка якого була б виражена одним із прислів'їв. Запишіть його.

🗨 5. Складіть і запишіть діалог (6-7 реплік) на тему «За що я люблю свій рідний край». Правильно розставте розділові знаки. Розіграйте діалог на уроці.

&6. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Розгляньте світлини. Доберіть заголовок і запишіть.

Соняшники — мов кулі жовтого вогню, мов той вогонь із пелюстками. Соняшники висять на стеблах над городиною, їхнім полум'ям *просякнуто*** за-раз повітря, настроїв серпневого дня. Вони повертають людські голови до себе й

примушують думати про них. Соняшники горять на подвір'ях, за огорожами, вони повиходили до самої дороги. Вони піднялися над землею і своїм легким полум'ям наче й тебе окрилюють, підносять.

Ти любиш тут кожен соняшник, кожную їхню усмішку. Тобі все дороге, рідне, тобі воно наймиліше.

Звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником? (*За Є. Гуцалом*).

II. 1) У якому значенні (прямому чи переносному) використані слова *горять* (соняшники), *окрилюють* (легким полум'ям)?

2) Які емоційно-зображувальні засоби вжиті автором під час опису соняшників?

3) Як ви розумієте слова «Звідки й коли прийшла до тебе ця любов і залишилась у тобі вогнеликим соняшником»? Про яку любов говорить автор?

III. Поясніть уживання розділових знаків у тексті. Усно розберіть четверте речення за його членами.

7. Складіть чотири речення із словом *новий*, використовуючи його в таких значеннях: а) який стосується найближчого часу; б) уперше зроблений, який зберігає первісний вигляд; в) щойно відкритий; г) незнайомий.

8. I. Прочитайте текст. Поясніть лексичне значення виділеного слова. Однозначне воно чи багатозначне? Яке із значень виділеного слова пряме, а яке — переносне?

Мати зайшла знадвору, і, поклавши оберемок дров біля печі, сказала:

— А мороз уже *сідає*.

Василько швидко вдягнувся, взув теплі валянки й гайда за поріг: цікаво, як *сідає* мороз.

А мороз, видно, й справді *сідає*. *Сідає* інеем на кожній гілочці й бадилінці, сивими візерунками на шибках по хатах (*Є. Гуцало*).

II. Зробіть фонетичний розбір слів *інеєм*, *вдягнувся*.

9. Прочитайте усмішку. Поясніть Андрійкові його помилку.

— Мамо, чому не їздить мій трактор? — питає Андрійко.

— Батарейки сіли. Потрібно купити нові.

Андрійко зітхнув.

— Не треба. Це буде дуже довго. Хай краще повстають оті, що сидять («*Нар. усмішки*»).

&10. Прочитайте прислів'я, подумайте над змістом кожного з них. Спишіть їх, підкресливши слова, до яких можна дібрати синоніми. Дібрані синоніми запишіть.

1. Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла. 2. Боягузи вмирають багато разів. 3. За чемність грошей не беруть. 4. Насамперед будь справедливим, а потім великодушним. 5. Друзі пізнаються в біді. 6. Краще відвертий ворог, ніж зрадливий друг (*Нар.творчість*).

11. Прочитайте прислів'я, випишіть із них антоніми. Скажіть, чому прислів'я часто побудовані на антонімії? Використовуючи антоніми, запишіть речення з часткою **не** і сполучником **а**. Два-три прислів'я вивчіть напам'ять.

1. Добра слава лежить, а погана далеко біжить. 2. Злому не довіряйся, добрих не цурайся. 3. Де горе, там і радість. 4. Клятва розумному страшна, а дурному смішна. 5. Не знаєш, то мовчи, а знаєш — не кричи. 6. Доки не намучишся, доти не научишся (*Нар. творчість*).

 Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

12. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені літери й розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

Слово Україна має ш..рокий і багатогран..ий зміст. Але в основі назви Україна — кор..неве понят..я край, рідна земля. Термін цей має майже тисячолітню давність (уперше згадується у 1187 р.) і в кінці ХХ ст. набуває свого справжнього змісту як країни — суверен..ої держави.

Україна — одна з найбільших держав Європи, яка своїми розмірами перевищує Францію Іспанію Швецію Німеч..ину.

Природа наділила нашу Батьківщину спр..ятливим кліматом родючими землями з чорноземними ґрунтами різноманітними надровими б..гатствами в..ликими ріками неозорими степами з..леними лісами луками й мальовничими краєвидами (*О. Маринич*).

 13. Підготуйте невеликий роздум на теми (на вибір): «За що я люблю свій рідний край» або «Якою я хочу бачити свою країну».

Люби, шануй, піднось до зір її пісні і мову!

14. I. Прочитайте речення. Якою спільною темою можна їх об'єднати? Випишіть слова, у яких відбувається чергування приголосних і голосних.

1. Україно моя, мені в світі нічого не треба, тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти (*А. Малишко*). 2. Україно! Ти для мене диво! І нехай пливе за роком рік, буду, мамо, горда і вродлива, з тебе *дивуватися* повік! (*В. Симоненко*). 3. Ніч упаде з моря, зійде ясна зоря, а посеред степів знов зацвіте калина. 4. Чуєш *козацький* спів, встане із вічних снів Україна! (*В. Шовкошитний*). 5. І слова рідного хто відцурається, той Батьківщину не зможе любити (*І. Драч*).

II. Виконайте розбір виділених слів за будовою.

☒ **15.** Запишіть правильно слова, розкриваючи дужки.

Пр(е,и)красний, пр(е,и)легкий, пр(е,и)пишний, пр(е,и)озерний, пр(е,и)вселюдний, пр(е,и)тяжкий, ро(з,с)змірковувати, ро(з,с)шук, ро(з,с)сада, (с,з)пихнути, (с,з)терти, (с,з)шити, пр(е,и)стиж, пр(е,и)парат, (с,з)пати, пр(е,и)міювати, пр(е,и)подобний, пр(е,и)тензія, (с,з)фотографувати, бе(з,с)страшний, бе(з, с)захисний.

16. I. Прочитайте вголос слова. Поясніть у них орфограми.

Піднісся, *стінний*, *беззубий*, *бездиханний*, *налляти*, *бездонні*, *повінню*, *вістю*, *підніжжя*, *груддя*, *лле*, *людяністю*, *віддати*, *безгоміння*, *оббити*, *розстріляти*, *сонний*, *відзначити*, *осінній*, *збіжжя*, *радістю*, *життя*, *безчестя*, *хвилинний*, *юнат*, *здоровенний*, *несказаний*, *неоцінений*, *нескінченний*, *туманність*, *ззовні*, *стаття*.

& II. З виділеними словами складіть речення й запишіть їх.

17. I. Прочитайте уривок вірша. Визначте його основну думку. Чому вірш має таку назву? У якому значенні вжите слово «*солодка*» *земля*?

СОЛОДКА ЗЕМЛЯ

Є в світі зваби немалі,
цікава стежка кожна...
Але до рідної землі
збайдужитись не можна.
Люби, шануй, **піднось** до зір
її пісні і мову.
Нема солодшої, повір,
за неї, **пречудову**.
В. Коломієць

II. Поясніть правопис виділених слів.

& **18.** Доберіть до поданих іменників спільнокореневі прикметники із суфіксом **-н-**, запишіть їх. Поясніть правопис утворених слів.

Зразок. Тиждень — тижневий.

Контраст; випуск; честь; баласт; щастя; зап'ястя; виїзд; якість; перстень, злість; кількість; ненависть.

19. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, замість крапок опущений м'який знак.

Прос..ба, борот..ба, близ..ко, низ..ко, нян..чити, буд..мо, сяд..мо, учитель..ка, пал..ці, стіл..ці, плос..кий, прал..ня, різ..бяр, леген..кий, читал..ня, рибон..ка, купа-єт..ся, одягаєт..ся, бан..щик, ослін..чик, колис..ці, мен..ший, боягуз..тво, с..омий, рибал..ці, дон..ці, т..м'яний, увін..чати, барабан..щик.

20. Прочитайте речення, дібравши з довідки потрібні за змістом слова. Поясніть правопис їх. Слова запишіть. Поясніть зміст утворених прислів'їв і приказок.

1. Посієш вчасно, то вродить.... 2. Хитра людина..., як хмелина. 3. Голодному й опеньки.... 4. Найбільше багатство —.... 5.... стелить, та твердо спать. 6. Був кінь, та.... 7. Знав кіт, чиє сало.... 8. Прип'явся, як... до кожуха (*Нар. творчість*).

Довідка. Рясно, в'ється, м'ясо, здоров'я, м'яко, з'їздився, з'їв, реп'ях.

21. Спишіть слова, вставивши, де це потрібно, апостроф.

Надвечір..я, черв..як, цв..ях, п..єдестал, ад...ютант, солов..ї, з..являтися, бар..єр, матір..ю, кров..ю, здоров..я, львів..янин, прем..єра, Григор..єв, Мар..яна, В..ячеслав, Стеф..люк, духм..яний, мавп..ячий, роз..яснити, проб..ється, різьб..яний, р..ябий, тьм..яний, моркв..яний, бур..ян, риб...ячий, жираф..ячий.

22. І. Запишіть слова в дві колонки: в першу з **йо**, в другу — з **ьо**.

Л..он, ра..он, міль..он, га..ок, ст...обати, ма..онез, ра..ок, вір..овка, Мурав..ов, кань..он, ..орж, ..од, т..отя, л..оду, подз..обаний, бо..овий, бад..орий, кул..овий, га..овий, л..одинка, кра..овий, Солов..ов, Олексі..ович, сер..озно, буль..он, павіл..он, ма..ор, медал..он, л..отчик.

 23. І. Прочитайте вірш. Подумайте над його змістом. Як ви гадаєте, з чого починається любов до рідної землі? Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Рідна земля... Хіба її можна не любити?»

Тільки б...

Бачу, як тішиться небо
Лебедя білим крилом...
Більше нічого не треба,
Тільки б спокійно було.
Тільки б у лузі калина
Думала думу свою,
Тільки б «курли» журавлине
Чути у ріднім краю.
Тільки б жила моя мова —
Та, що із маминих вуст,
Вогником Божого слова
Грів мою душу Ісус.
Тільки б врожаїлась нива,
Чулася Богу хвала
Й по-материнськи щаслива
Ти, Україно, була.
Сергій Рачинець

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

§ 65. Загальне уявлення про мовлення.

Види мовленнєвої діяльності. Умови успішного спілкування

Розвивайте й збагачуйте мовлення
(говоримо, читаємо, пишемо, аналізуємо)

1. І. Пригадайте, за допомогою чого взаємодіють люди? Прочитайте подані нижче міркування щодо цього. Що нового ви дізналися? А що з прочитаного ви знали вже з початкових класів?

А н д р і й. Свої думки людина може передавати різними засобами, та найкраще й найзручніше це робити за допомогою мови. Однак сама по собі мова — це складна система, зафіксована певними знаками. Мова в дії — це мовлення. Тобто активне використання мови на практиці — це мовлення. Щоб мовна діяльність була ефективною, треба добре знати мову. Що більше ми читаємо, то більший мовний запас маємо. А що більше спілкуємося — то відточуємо вправність користуватися тими запасами.

Б о г д а н. Отже, мова — це той багатий матеріал, який ми використовуємо для оформлення думок у процесі мовленнєвої діяльності. Мовленнєва взаємодія — не проста річ. Кожен із її учасників може бути виконавцем різних ролей: слухача (коли слухає), читача (коли читає), мовця (коли говорить), дописувача, автора (коли пише). Отже, слухання, читання, говоріння й письмо — це **види мовленнєвої діяльності**. А її **форми** — *усна*, якщо говорять, слухають, або *письмова*, коли пишуть, читають. Залежно від кількості мовців мовна діяльність буває *монологічна* (від грецького: «монос» — один), якщо говорить чи пише одна особа, і *діалогічна* (від грецького: «діа» — два), коли спілкуються двоє або більше осіб.

У ч и т е л ь. Отже, кожній людині, щоб її мовлення було красивим, багатим і результативним, потрібно постійно вдосконалювати навички говоріння, писання, слухання й читання. Але цього мало. Потрібно дбати, щоб наше слово несло правду, випромінювало добро й милувало красою. Тоді воно буде добродійним для людини, народу, людства й Всесвіту. Тож будьте вимогливими й уважними в доборі кожного слова й відповідальними за кожне мовлене слово чи фразу. Пам'ятайте: відповідальність за вчинки, зокрема мовленнєві, — це ознака зрілості людини.

З а в д а н н я II. Підготуйте власну відповідь (усно), скориставшись поданим нижче планом і відомостями :

1. Що таке мовлення?
2. У якому зв'язку перебувають мова й мовлення?
3. Якими формами мовлення користуються люди?
4. Що потрібно робити, щоб спілкування між людьми було успішним?

 2. І. Уявіть такі ситуації :

1. Один хлопчик зустрічає іншого. Зупинилися, розговорилися, обмінялися новинами.

---

2. Учень пише на дошці слова й пояснює правила написання їх.

II. Дайте відповіді на запитання :

1. Визначте форму мовлення в першій і другій ситуаціях.
2. Яка з цих форм, на вашу думку, з'явилася раніше? Чому?
3. У яких випадках використовується монологічне й діалогічне мовлення?
4. Яке мовлення економніше за кількістю використаних мовних засобів? Чому?

3. I. Прочитайте мовчки текст. *Мета читання* — узагальнити здобуті відомості на уроці.

Мовлення — це спілкування людей за допомогою мовних засобів. Результатом мовлення є висловлювання (текст). Текст існує у формі *монологу* й *діалогу*, в *усній* і *письмовій* формі.

Монолог — це форма мовлення, що являє собою розгорнуте висловлювання однієї особи. Монолог може бути звернений до слухачів, читачів, до самого себе (внутрішній монолог).

Діалог — це форма мовлення, що передбачає почерговий обмін учасників розмови репліками. Висловлювання кожного учасника називаються *репліками*.

Аудіювання (слухання-розуміння), читання, говоріння, письмо — види мовленнєвої діяльності, які всім потрібно вдосконалювати.

II. Прочитайте мовчки два тексти. Скажіть, який із них написаний у формі монологу, а який — у формі діалогу. Які ознаки письмового діалогічного й монологічного мовлення можна визначити на основі поданих текстів?

1. Рідна мова — співуча й мелодійна, як народна пісня, бо ввібрала в себе шум осіннього жовто-багряного листя, гомін зелених дібров, запах вишневих садків, журавлиний клич.

Сила рідного слова чаруюча й магічна. І хоч століттями воно бідувало, переслідувалося й заборонялося, а все ж таки вистояло, відродилось і хвилює найтонші струни людського серця (З кн. «Уміння спілкуватися»).

2. Дівчинка-першокласниця старанно щось виводила в зошиті. Брат побачив і кинувся до неї:

— Ой, що ти наробила в моєму зошиті?

— А хіба це твій?

— Ну, а чий же?

— А я думала.. я думала... Якщо там написано «загальний зошит», то це мій і твій (З кн. «Тисяча усмішок»).

 4. I. Уявіть, що ви розмовляєте з батьками, учителем, незнайомою людиною, молодшими дітьми. Скажіть, чи однаково ви з ними вітаєтесь або прощаєтесь, розпитуєте про щось, розповідаєте про шкільні події? Як ви вважаєте, від чого залежить ваше мовлення? Зверте свої міркування з поданим нижче текстом і схемою.

Наше мовлення залежить від певних умов, у яких відбувається спілкування.

У спілкуванні бере участь той, хто говорить, чи пише (**адресант**), наприклад, — Я, і той, хто слухає, читає (**адресат**), наприклад, — ТИ. Той, хто говорить (пише), будує своє висловлювання залежно від того, про що говорить (пише), з якою метою, кому (адресат мовлення) і де говорить (пише) — місце спілкування. Сказане можна зобразити так:

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

5. Продумайте й запишіть правила, які б допомагали співрозмовникам порозумітися й зробити спілкування приємним і корисним.

6. Підготуйте письмовий портрет гарного співрозмовника. Напишіть, які риси, на вашу думку, властиві гарному співрозмовникові. Що повинен і чого не повинен він робити під час спілкування? Кого з відомих людей ви вважаєте цікавим співрозмовником?

§ 66. Аудіювання як вид мовленнєвої діяльності

Слухати — не означає чути

(говоримо, слухаємо, аналізуємо, моделюємо)

1. I. Прочитайте мовчки текст. Про що в ньому розповідається? Що ви вже знаєте про аудіювання?

Аудіювання (слухання-розуміння) — це вид мовленнєвої діяльності, що передбачає смислове сприйняття усного повідомлення. У процесі аудіювання людина водночас сприймає (слухає) усне повідомлення й аналізує його (смислове оброблення інформації), зосереджуючи на ньому свою увагу.

Аудіювання — один зі шляхів пізнання навколишнього світу. Слухати усну інформацію — це означає не лише сприймати певні звуки, слова, а й *розуміти* для певного реагування на нього (виконувати певні дії, дізнаватися про щось нове, отримувати естетичну насолоду тощо).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Чи може людина обійтися без слухання?
2. З якою метою людина слухає?
3. Що, на вашу думку, означає «уміти слухати»?
4. Для чого людям потрібно розвивати вміння слухати?
5. Яку роль відіграє слухання в процесі пізнання навколишнього світу?

2. І. Послухайте прочитаний однокласником чи вчителем текст. Яка основна думка його? З якою метою створено текст? Яка роль слухання в спілкуванні? Ознайомтеся з пам'яткою «*Як правильно слухати текст*».

УМІЙТЕ СПІЛКУВАТИСЯ

Хто любить людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставлення до інших, не чекатиме усмішки чи привітання. Вона першою привітається й посміхнеться. Дружня усмішка знімає напругу й навіть агресію, долає всілякі перешкоди в спілкуванні з людьми, може повністю змінити атмосферу довкола вас, піднімає настрій співрозмовників.

Дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Приязність у більшості випадків впливає на людей так само, як і усмішка. Людям дуже важко ставитися нечемно до того, хто ставиться до них приязно. Через те привітність і ввічливість — найкращі засоби боротьби з нечемністю.

Уміння поставити себе на місце іншого — одне з найцінніших і найнеобхідніших у спілкуванні між людьми. Спробуйте перед кожною розмовою поставити себе на місце співрозмовника, і ви переконаєтеся, що це допоможе покращити стосунки між людьми й здобути перевагу над тими, хто не виробив у собі такого вміння.

Якщо ви навчитеся дивитися на речі з погляду іншої людини, то знайдете відповідні аргументи, щоб переконати її (*За Іржі Томаном*).

II. Знайдіть у кожному абзаці тексту *ключові слова* й запишіть їх.

III. Виділіть у тексті вступ, основну частину, висновок.

Пам'ятка «*Як правильно слухати текст*»:

1. Почувши назву, подумайте, про що йтиметься в тексті.

2. Текст потрібно слухати активно: визначайте смислові частини й ставте до них запитання, розмірковуюте над будовою тексту.

3. З'ясуйте, що вам відомо про почуте. Пов'яжіть почуту інформацію з попередніми знаннями.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

3. Оберіть і послухайте одну з пізнавальних радіо- чи телепередач про подорожі. Запишіть її назву й ключові слова. Чим вона вас зацікавила? Підготуйте усний переказ фрагментів, які найбільше вам сподобалися.

!!! 4. Проблема: Молодший братик соромиться спілкуватися з незнайомим людьми. Продумайте, як допомогти йому. Підготуйте проект, дайте йому власну назву.

§ 67. Особливості побудови розповіді.

Твір-розповідь на основі власного досвіду

Люблю я вулицю свою — весною, улітку, восени...
(читаємо, говоримо, пишемо, спостерігаємо, аналізуємо)

&1. I. Прочитайте текст. Визначте основні частини його (початок подій, розвиток їх, завершення). Знайдіть слова, які вказують, що автор спирається на власний досвід. Доведіть наявність у розповіді дієслів руху й стану, (Порядок їх здебільшого відповідає порядку самих дій і тому, як розвивається подія).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕД УСІМ ЖИВИМ

Ніколи не забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко й надовго ранила моє серце. Біг я з важеньким ранцем зі школи. Зиркнув на ліщиновий куш біля стежки й мерщій виламав собі добреньку лозину, сів на «коня» й гайнув, аж закуріло серединою вулиці.

Мені довго не прощали цього вчинку. Дерево в нашому селі дуже шанувалося, уважалося священним.

Я добре пам'ятаю цей випадок; він мені дуже дорогий не тільки поетичним підтекстом, а й своєю суттю: корисне і прекрасне пов'язані в один вузол. Дерево, куш, чагарник, квіти, билина, зілля, розмай* — без них не уявити життя на землі.

З якого часу так повелося, що ми — мешканці того чи іншого села, міста, вулиці — зняли із себе відповідальність за зелені насадження в гаях, садках, палісадниках? (За М. Міщенком).

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання :

- 1) Про що йдеться в тексті, яка його тема?
- 2) Що письменник хотів сказати людям цією розповіддю?
- 3) Як можна сформулювати основну думку? Знайдіть слова в тексті, необхідні для розкриття її.
- 4) Чому ця думка важлива для людей?
- 5) Які слова використовує автор, аби досягти виразності мовлення? (Див. таблицю «Вимоги до мовлення», вправа 2, с. ___).

III. Пригадайте, у яких вивчених раніше творах українських письменників змальовані картини рідного краю, передана любов до рідної землі.

2. I. Уявіть ситуацію: у школі оголошено конкурс на кращу розповідь про своє місто, село, вулицю. Напишіть розповідь, яка будується за схемою: *хто— що?— де?— коли?— як?* Використовуйте в розповіді для відтворення послідовності дій слова *спочатку, потім, тоді, знову, ще, вже* та ін. Намагайтеся спиратися на власний досвід, тобто розповідати про те, що відбувалося з вами, свідком чого ви є самі. Скористайтеся поданою пам'яткою «Як працювати над розповіддю»:

- 1) продумайте, про що будете розповідати (писати), виберіть тему, випадок, факт, подію;
- 2) визначте межі подій (початок і кінець), намагайтеся дізнатись і розповісти про подію все;
- 3) дбайте про точність, правдивість, простоту викладу;
- 4) підпорядковуйте мовлення темі, основній думці, стилю й типу мовлення;

5) за потреби додавайте до розповіді елементи опису й роздуму.

II. Ознайомтеся зі зразком початку розповіді на основі власного досвіду, яким можете скористатися під час написання твору.

Я живу в невеликому селі, де всі один одного добре знають. Родичі, які мешкають у місті, поцікавилися, чи хотіли б ми переїхати до міста. Та мої батьки і я з братом відповіли, що не хочемо залишати рідні місця. Мені здається, що більше ніде не може бути такої красивої природи, як тут...

§ 68. Види помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у письмових переказах і творах. Вимоги до мовлення

Одне дерево посадив — не дарма прожив
(говоримо, пишемо, читаємо, аналізуємо, узагальнюємо)

1. I. Розгляньте таблицю й скажіть, які види помилок розрізняють у письмовому переказі чи творі (змістові, лексичні, граматичні, орфографічні, пунктуаційні).

Типові помилки в письмовому переказі чи творі

Види помилок	Суть помилок
Змістові (З)	Тема розкрита неповно. Є щось зайве. Про щось сказано недостатньо. Думки викладаються непослідовно. Нечітко розкривається основна думка.
Лексичні (Л)	Ужите не те слово. Ужите зайве слово. Невиправдано повторюються схожі слова. Невиправдано повторюються схожі речення. Ужиті російські слова замість українських.
Граматичні (Г)	Неправильно утворене слово. Слово вжите не в тій формі. Неправильно побудоване речення.
Орфографічні (О)	Неправильно написане слово.
Пунктуаційні (П)	Неправильно розставлені розділові знаки.

☑ **II.** Проаналізуйте свій письмовий переказ тексту-опису рослини чи товариша по партії, визначивши за допомогою таблиці види помилок, винесених учителем на полях. Укажіть на суть помилок. Виправте їх і запишіть. Скористайтеся пам'яткою «Як удосконалювати написане» (див. у кінці підручника).

✂ **2. I.** Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть у ньому невинуваті повторених слів, неправильно розставлено розділові знаки. Чи можна назвати мовлення багатим, якщо в ньому вживаються одноманітні слова, речення, повторюються ті ж самі слова? Для відповіді скористайтеся відомостями таблиці «Вимоги до мовлення».

ВІДПОЧИНОК НА ПРИРОДІ

Цього літа я відпочивав на природі. Ми з батьками виїжджали на берег Дніпра та жили там у будиночку на базі відпочинку. Поруч ріс сосновий бір із високими, золотистими соснами. Там добре було гуляти в сонячні дні.

Тато з іншими рибалками ловив у ріці рибу на різні вудки. *Тато* вставав дуже рано, ще тільки займалася зоря на небі. *Тато* будив мене, я сам його просив це робити, тому що хотів з ним на риболовлю. *Вода* в Дніпрі була тиха. *Вода* блищала, як дзеркало. Ми ловили рибу але небагато, бо це була більше спортивна риболовля, ніж добування риби. Удень я відсипався після риболовлі а потім виходив гуляти. Увечері я ще допомагав татові й мамі смажити шашлики на вогнищі.

Вимоги до мовлення

Яким має бути мовлення	Як цього досягати
Змістовним	Підпорядкуйте своє висловлювання темі й основній думці, не говоріть і не пишть зайвого.
Послідовним	Стежте за порядком викладу думок.
Багатим	Уживайте різноманітні слова й речення; намагайтеся не повторювати тих самих слів і однакових речень.
Точним	Уживайте найточніші слова.
Виразним	Добирайте слова й вирази, які найяскравіше передають основну думку.
Доречним	Зважайте на те, з ким розмовляєте.
Правильним	Дотримуйтеся правильної вимови, правильно будуйте речення.

II. Перечитайте текст вдруге, усуваючи помилки.

III. Як, на вашу думку, домогтися, щоб висловлювання були виразними й багатими. Для відповіді скористайтесь пам'яткою «Як працювати над збагаченням словникового запасу» (Див. у кінці підручника).

✂ 3. I. Відредагуйте текст і запишіть правильний варіант.

Ми ще вчимося в школі, але від нас залежить, яким буде наше життя сьогодні, завтра, через десять років, якою буде природа, яка нас оточує.

Ми з нашим класом посадили кілька фруктових дерев біля школи. Ми зі своїм класом також у сквері посадили кілька берізок, каштанів. А наші хлопці змайстрували шпаківні для птахів. Птахи навесні раділи з нових осель.

&II. Доберіть до слів *оселя*, *змайструвати* синоніми й запишіть їх.

✂ 4. Прочитайте речення. Знайдіть граматичні й лексичні помилки. Поясніть, у чому суть їх. Виправте й запишіть відредаговані речення.

1. Максим дуже сильно любить пташок. Ще взимку Максим зробив шпаківню і повісив її під вікном. 2. Природа потребує нашого захисту. Захищати потрібно і дерева, і птахи, і ріки. 3. По обом сторонам маленького дубка трава була прим'ята. Люди не хотять тривожити дубок і обходять його. Нехай дуб росте. 4. У сквері росли високі акації. Ці акації посадив клас, у якому вчився мій дідусь. Дідусь часто приходить до них, особливо коли вони цвітуть.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

✎ 5. Складіть невеликий письмовий твір-розповідь на тему «Одне дерево посадив — не дарма прожив».

✎ 6. Напишіть невеликий твір з елементами опису на тему : «Зірваної квітки вода не лікує, а продовжує її муки» (І. Вільде).

§ 69. Особливості будови художнього і наукового описів.

Вибірковий переказ тексту описового характеру в художньому стилі

Її величність — Природа

(читаємо, говоримо, пишемо, спостерігаємо, узагальнюємо, моделюємо)

& 1. І. Прочитайте виразно тексти. Визначте, чим вони відрізняються. Які слова використані в них для змалювання осені? Кому, з якою метою вони можуть бути адресовані? Дайте відповіді на запитання після кожного з текстів.

Жовтогаряча осінь стоїть над Осокорями, розкинувши високо над землею блакитні небеса. По садах гуляють золоті падолисти, та ще срібне павутиння літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над перелазами.

Стоїть лагідна пора бабиного літа. Останні сонячні дні такі ласкаві, оповиті сріблястим мереживом*, мрійним смутком, прощальним ячанням журавлів, що відлітають у вирій.

Зів'яли, поникли від нічних приморозків квіти біля хат, тільки високі синенькі квіточки ще цвітуть. У народі їх називають морозом. Може, тому, що стоять вони наперекір заморозкам, може, тому, що цвітіння їхнє нагадує голубуватий іній раннього приморозку (За І. Цюпою).

II. 1. Як автор описує картини довкілля? Чи впливає цей опис на нашу уяву? 2. Який настрій навіює текст? 3. Якби довелося намалювати те, про що написав письменник, які фарби знадобилися б вам? Чому?

Осінь — пора року, яка в Північній півкулі Землі триває від дня осіннього рівнодення (23 вересня) до дня зимового сонцестояння (21 чи 22 грудня).

За календарем осінь настає 1 вересня. А в природі вона настає по-різному. Осінь ділять на два періоди: перший — від перших приморозків до кінця листопада, другий — від кінця листопада до зими.

Перші приморозки — початок осені. Проте нерідко після них починається тепла й суха сонячна погода — ніби літо повертається. Удруге зацвітають деякі дерева й кущі, починають літати комахи, які, здавалось, уже заховалися на зиму.

Осінь — час підготовки й переходу рослин до зимового спокою, відходу на зимування деяких тварин, відльоту птахів (*Із журналу*).

III. 1. Чи йдеться у тексті про прикмети осені? Чи впливає на наші образні уявлення й почуття цей текст? Чому? 2. Які слова використані для опису осені в цьому тексті? 3. Яка основна думка тексту? 4. Які особливості вересня — першого місяця осені?

— Оксанко, ось уже прийшов вересень, а з ним — і осінь. А чи подобається тобі осінь?

— Так, Наталочко, я люблю цю пору року. Хоч осінь приносить прохолоду, проте це чудова пора, настає справжній карнавал листя: золотом блищить листя на берегах, червоніє листя дуба й горобини...

— А в мене осінь завжди викликає сумні почуття. Адже природа поступово завмирає...

IV. Чи можна використати цей текст у розмові з братом, сестрою, ровесниками? Чим відрізняється цей текст від двох попередніх? Яка основна думка тексту?

2. I. Прочитайте текст, розгляньте таблицю «Стилі мовлення».

Вам відомо, що мовлення залежить від того, що говориться (пишеться), з якою метою, кому (адресат) і де говориться (пишеться), тобто від **умов спілкування**.

За різних умов спілкування використовуються різні **стилі мовлення**. Кожен із них має свої особливості: своєрідні слова, словосполучення, структуру речень тощо. Стилі мовлення вивчає наука **стилістика**.

Стилі мовлення

Назва стилів	Сфера використання стилів	Основні види висловлень
• Розмовний	У побуті	• Розмова на побутові теми, листи до близьких людей
• Науковий	У науці, техніці, освіті	• Наукова лекція, доповідь, підручник
• Художній	У художній літературі	• Вірш, оповідання, повість, роман, п'єса
• Публіцистичний	У суспільному житті	• Промова, виступ, газетна стаття
• Офіційно-діловий	В офіційних, службових стосунках	• Закони, угоди, документи, постанови, оголошення

II. Дайте відповіді на запитання :

1. Від чого залежить стиль наших висловлень?
2. Які ви знаєте стилі мовлення? Скільки їх?
3. У яких галузях життя користуються кожним із них?
4. Які основні види висловлень розмовного, навкового й художнього стилів?

& 3. I. Прочитайте тексти. Про що в них розповідається? У якому з них ідеться про особливості предмета, висловлюється ставлення автора до нього? У якому дається точна характеристика рослини? Що може знайти для себе читач у кожному з текстів? Визначте стиль мовлення.

ЗУСТРІЧ ІЗ ГРИБОМ

1. Для мене зустріч із красноголовцем, який дуже полюбляє хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною й радісною.

— Добрий день, хлопці-красноголовці! — кажу я до них, а вони мовчать.

Еге, а що тільки робиться за ними! На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Спочатку я його називаю старостою, а далі отаманом над красноголовцями. Такого я ще ніколи не бачив! Я підбігаю до нього, приміряюся з усіх боків, милуюся, далі бережно зрізаю й кладу на бриль, бо в бриль його шапка не влізла. Буде тепер чим похвалитися вдома! (*За М. Стельмахом*).

2. Підосичник — великий гриб із м'ясистю шапкою діаметром близько 15 - 20 см і більше. Проте шапки в деяких із них досягають у діаметрі 31 см, висота ніжки — 24 см, товщина — 7,5 см, а вага цих велетнів досягає кілограма.

Підосичник дуже схожий на підберезник, особливо якщо в нього не червона шапка. Називають його в різних місцях по-різному: *красноголовець, краснюк, краснушка, червона шапочка* та ін. Росте підосичник від початку червня до жовтня. Трапляється не тільки під осиками, а й під березами, у сосновому лісі на галявинах (*Із довідника*).

II. Що б ви порадили художнику, якому потрібно намалювати ілюстрацію до кожного тексту.

& III. Чи доводилося вам збирати гриби? Запишіть назви грибів, які ростуть у лісах вашої місцевості. Розгляньте світліну. Як називають цей гриб?

4. I. Скажіть, із якими описами вам доводилося знайомитися в підручниках із природознавства, української літератури. Які з них наукові, а які художні? У яких використовують емоційно забарвлені слова, епітети, порівняння, а в яких — точні відомості, що містять характерні риси й ознаки?

II. Розгляньте плани будови наукового й художнього описів. Зіставте їх.

Науковий опис

1. Назва предмета.
2. Матеріал, з якого він зроблений.
3. Форма, розмір, колір.
4. Частини, з яких складається предмет.
5. Для чого використовується.

Художній опис

1. Загальне враження від предмета.
2. Деталі, які підтверджують це враження.

---

3. Ставлення до описуваного (предмета, рослини та ін.).

& 5. I. Прочитайте мовчки текст. Про що в ньому розповідається? Чи часто ви спостерігаєте за змінами в природі, рослинами, тваринами? Скажіть, чому потрібно розвивати спостережливість?

БУДЬ СПОСТЕРЕЖЛИВИМ

Скільки кольорів ти знаєш? Жовтий, лимонний, жовтогарячий, червоний, багряний... Досвідчений сталевар за відтінком полум'я визначає, чи готова плавка. У Японії кожен учень до сьомого класу розрізняє 240 кольорів.

Спостережливий завжди виграє. Доки інші думають, що їм потрібно робити, він уже все закріпив і розпочав роботу. Спостережливість має бути притаманна вченому, програмісту, космонавту, садівнику та ін.

Спостережливість потрібно розвивати. Ідучи до школи вранці, помічайте, які зміни відбуваються в природі. А вдень, після школи, зіймайте, що за ці кілька годин змінилося.

Під час походу влаштуйте конкурс спостережливих. Право називатися «Воїном Гостре Око» отримає той, хто зможе перелічити якомога більше рослин, які бачив; хто відрізнити за голосами птахів; хто знайде сліди звірів (*За М. Матвєєвою*).

 II. Як ви вважаєте, чи можна стверджувати, що для успішного опису (предметів, рослин, тварин, людей тощо) необхідне *вміння спостерігати*. Доповніть усно цю тезу своїми міркуваннями про те, чи вмієте ви спостерігати і як це допомагає вам у житті.

& 6. I. Прочитайте текст. Визначте основну думку його й стиль мовлення. Доберіть заголовок. Знайдіть у тексті елементи розповіді. Зверніть увагу на слова, ужиті для художнього опису конвалії. Розгляньте світлинку. Чи побачене на ній відповідає описові цієї квітки в тексті?

Місяць травень, вранішня пора... Нікому не сидиться в хаті: діти бігають на вигоні, жінки посідали на лавках. А хлопці й дівчата зібралися в ліс: побавитися на гойдалці, нарвати квітів. Біля одного двору вони зупинилися. Там біля воріт відпочиває бабуся Ганна, якій уже близько ста років. Багато знає вона про трави й любить при нагоді розказати щось цікаве, не таїться зі своїми знаннями.

— Сьогодні ви багато конвалій побачите в лісі, у тінистих куточках. Ой гарна ж квітка! А два темно-зелені листочки охороняють ніжні квіточки-дзвоники. Вони народилися при місячному світлі, у глибокій тиші, під зеленим дахом. Принесіть і мені, дівчатка, конвалій! Вони ніби передають людині своє тепло й спокій. Коли потримаю в руках, коли подихаю цією квіткою, то стаю лагіднішою. Тільки не виривайте всі стебла, лишайте насіння. Обережно відламуйте, аби не зіпсувати коріння.

Конвалія — багаторічна рослина. Велика буде на вас провина, якщо не збережете цю квітку, якщо земля наша збідніє цвітом (*За Л. Павленко*).

II. Уявіть ситуацію: Вам потрібно підготувати матеріал для гри «Квітковий магазин». Складіть усний опис конвалії на основі вибіркового переказу тексту. Пам'ятайте, що ваше завдання дати таку характеристику квітці (не називаючи її), щоб продавець зміг зрозуміти, які квіти ви хочете купити.

7. Прочитайте текст. Сформулюйте й запишіть його основну думку. Дайте оцінку рослинному світу України. Доповніть текст своїми думками.

Здавна в народі шанували подорожник, любисток, конвалію, ромашку, полин, ожину, малину, горобину, звіробій, пижму, спориш. Усього не перелічити.

Отож знай і ти, друже, що біля нас росте не просто трава, а її величність РОСЛИНА. З нею здавна дружить людина. Подружись і ти! (*За В. Супруненьком*).

§ 70. Складання діалогів

Культура спілкування в різних ситуаціях

(слухаємо, читаємо, говоримо, пишемо, спостерігаємо, аналізуємо)

1. I. Скажіть, коли краще користуватися діалогічним, а коли монологічним мовленням. Від чого це залежить? Яке мовлення економніше за кількістю використаних мовних засобів (слів, речень)?

II. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Знайдіть слова, найважливіші для розкриття основної думки. Перекажіть текст усно.

Як відомо, мовлення будь-якої людини завжди до когось звернене. Спілкування за своєю природою передбачає наявність адресата мовлення. Щоб спілкування було успішним, кожній людині потрібно дбати про виховання в собі культури спілкування.

Мабуть, вам доводиться чути від дорослих, та й ви самі буваєте свідками того, коли в магазині, транспорті, музеї, школі деякі люди розмовляють голосно, використовують грубі слова, неввічливі звертання, виявляють нетактовність, неповагу до старших. Усе це свідчить про низьку культуру спілкування, про невміння деяких людей поводитись у колективі, про невихованість. Адже бути вихованою — це і вміння вітатися, і звертатися з проханням, і підтримувати в товаристві розмову, виявляючи увагу до співрозмовника, і вміння правильно їсти, поводитись у громадських місцях.

2. Уявіть ситуацію: екскурсія містом; ви хочете про щось запитати екскурсовода. Складіть діалог із екскурсоводом, скориставшись поданими репліками з формулами мовленнєвого етикету та уявною його розповіддю. Розгляньте світлину. Чи відвідували ви Києво-Печерську лавру?

1. — Вибачте, я хотів би (хотіла б) дізнатися (запитати)....

— Вибачте, чи могли б ви сказати....

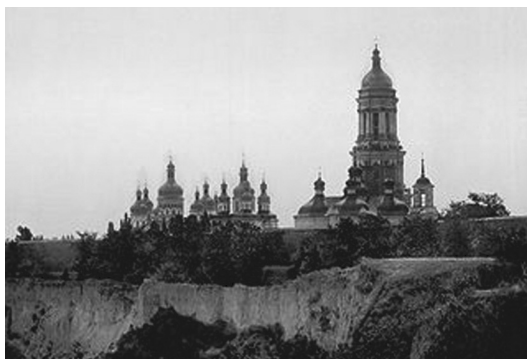
— Повторіть, будь ласка, я не почув....

— Дуже вдячний за розповідь...

2. — Добрий день. Мене звуть Ніна Михайлівна, я працюю в Київському екскурсбюро й сьогодні спробую вас познайомити зі скарбами української культури, зосередженими на території Києво-Печерської лаври. Лавра, тобто великий чолові-

чий монастир, була заснована в одинадцятому столітті на пагорбі біля княжого села Берестове. Погляньте ліворуч. Там вдалині видно бані церкви Спаса на Берестові. Від кінця одинадцятого до вісімнадцятого століття сформувався архітектурний ансамбль, що включав Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, дзвіницю, келії*, фортечні мури та інші численні споруди.

Прошу підійти ближче й подивитися на будинок лаврської друкарні. Озирніться ще раз довкола й пройдіть за мною на оглядовий майданчик. Звідси видно ансамблі* Ближніх і Дальніх печер. Мощені бруківкою майданчики, розбиті нижче сади доповнюють загальне враження... Огляд території можете продовжити самостійно, за півгодини повертайтеся, будь ласка, до автобуса, де я на вас чекатиму.

Києво-Печерська лавра

3. Уявіть ситуацію: ви повернулися після екскурсії, хочете поділитися враженням від побаченого зі своїми рідними, друзями. Складіть діалог, скориставшись поданими нижче репліками для підтримання діалогу.

- Раджу тобі відвідати....
- Я порадив би тобі обов'язково побувати....
- Я з великим інтересом побував....
- Дуже цікава екскурсія. Раджу....

4. Прочитайте вголос діалог. Який висновок можна зробити з цієї розмови?

Лежить Петрик під яблунею. Підбігає до нього сестричка Оля:

- Петрику, як тобі не соромно?
- Що таке?
- Бабуся так старається швидше перенести яблука, що обтрусив вітер, бо, кажуть, дощ уночі буде, а ти лежиш і не бачиш?
- Чого це я не бачу? Я вже давно лежу й підраховую, скільки ще їй кошиків яблук занести лишилося (*М. Герасименко*).

!?! 5. I. Чи доводилося вам *прислухатися* до розмов людей — знайомих чи незнайомих? Які речення переважають у їхньому мовленні (прості, короткі чи складні, довгі)?

II. Дopiшть діалоги, у яких ви звернулися б до співрозмовника з проханням, порадою, подякою, відмовою, скориставшись репліками для підтримання діалогу. Розіграйте їх.

1. — Звичайно, із задоволенням допоможу.

-
2. — Ти пробач, саме завтра я не зможу. Давай іншим разом.
  3. — Та немає за що, це мені зовсім нескладно.
  4. — Широ дякую за пораду.
  5. — Я, звичайно, не хочу нав'язувати тобі свою думку, та вважаю, що..
  6. — Ти пробач, але я в цьому тобі допомогти не зможу.

 6. Уявіть ситуацію: ви поспішаєте вранці до школи. Підбігаєте до трамвая чи автобуса на зупинці, а двері в останній момент перед вами зачиняються. Усе ж водій, помітивши вас, відчиняє двері. Якою буде ваша реакція? Які формули ввічливості ви використаєте? Запишіть можливий діалог між вами й водієм.

7. Прочитайте текст. Які правила спілкування по телефону порушив Сашко?

У квартирі Мишка задзвенів телефон.

— Алло! Мишку, це ти? Ні? Покличте мені Мишка!

— Що трапилося?

— Хочу дізнатися, яка відповідь у задачі.

— А хто це говорить?

— Сашко.

— Скажи, Сашку, — пошепки запитала бабуса Мишка, — а чи запитується в цій задачі про те, чи зручно телефонним дзвінком піднімати людей із ліжка?

— Ні, — знітився Сашко, але тут же додав: — А що тут такого?

8. І. Складіть діалоги телефонної розмови з однокласником, учителем, батьками. Пам'ятайте, що дуже важливі перші слова. Уживайте слова ввічливості: *«Будь ласка», «Чи змогли б ви запросити...», «Дуже прошу...», «Будьте ласкаві, запросіть...»* тощо. Недоречно й грубо звучать запитання: *«Хто це?», «Хто біля телефону?», «Вам кого треба?»* та ін.

 II. Проаналізуйте свою навчальну діяльність і результати її на уроці за такими ознаками: важливість теми для вас, ваша активність, старанність, наполегливість, бажаний чи небажаний результат. Поставте собі загальну оцінку за урок.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

9. Поясніть, чому письменники часто включають у тексти творів діалоги? Розкрийте цю думку у формі діалогу з однокласником (по 4-и репліки). Діалог запишіть.

10. Складіть діалог етикетного характеру на тему *«У транспорті»*. Які з поданих реплік ви використаєте? Яких правил спілкування й поведінки потрібно дотримуватися в транспорті? Діалог запишіть.

1. Відійдіть убік, мені треба вийти!
2. Пропустіть, будь ласка, до виходу.
3. Пробачте, чи будете ви зараз виходити? Тоді пропустіть мене.
4. Передайте мій квиток!
5. Дуже прошу, закомпостуйте мій квиток.
6. Підкажіть мені, будь ласка, коли буде зупинка....
7. Я вам дуже вдячний.
8. Сідайте, будь ласка, ось вільне місце.
9. Я шукаю вулицю Пилипа Орлика. Скажіть, будьте ласкаві, на якій зупинці мені треба вийти?
10. Прошу Вас, проходите, я ще не виходжу.

---

§ 71. Читання як вид мовленнєвої діяльності, його особливості

Книги — найбільш мовчазні й найвірніші друзі; вони — найдоступніші й наймудріші порадики і найтерплячіші вчителі (Ч.У.Еліот).
(говоримо, читаємо, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

&1. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

Читання — це один із видів мовленнєвої діяльності, основними складниками якого є сприйняття (розуміння) тексту й активна перероблення інформації. Читання — це творчий процес, який здійснюється *мовчки і вголос*. Уміння читати передбачає, з одного боку, оволодіння *технікою* читання, тобто правильним озвученням тексту (читання вголос), записаного в певній графічній системі, а з другого, — уміння осмислювати прочитане (визначати послідовність викладу, структуру висловленого, робити висновки і формулювати їх своїми словами, критично оцінювати здобуту інформацію, сприймати її й використовувати у відповідних життєвих ситуаціях тощо).

Для успішного користування мовленням, зокрема читанням, необхідно враховувати *такі особливості*: у процесі читання дуже важливо слідкувати за розвитком думки в прочитаному тексті, розрізняти частини його змісту, намагатися уявляти те, про що розповідається в тексті, передбачати наступне слово, зміст ще не прочитаної вами частини тексту.

Для кращого *розуміння* прочитаного корисно роздумувати над змістом, новим чи вже відомим він є, співвідносити зміст тексту зі своїм життєвим досвідом, формувати власну думку про прочитане.

?II. Поміркуйте й дайте відповідь:

1. Якими видами читання (уголос чи мовчки) ви найчастіше користуєтеся на уроках?
2. Які особливості потрібно враховувати для успішного читання?
3. З якими труднощами ви стикаєтеся під час читання?
4. Чи любите ви читати?
5. Які книжки найбільше вам подобаються, якої тематики?

& 2. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок і запишіть.

Які красиві, які неповторні раннього літа поля в лісостепу! Їх золотять потоки яскравого проміння, і гаряче повітря переливається хвилями.

Наливаються соками колоски жита й пшениці. Зацвітають на схилах і підгір'ях соняшники. Створюється враження, ніби впали з неба тисячі сонць.

Милують око ставки й озера, що виблискують срібною гладдю в долинах, стоять біля води задумливі гаї. Загоряється червоним намистом калина, і в'ється на вільшині перламутровими китицями хміль.

Український степ по-своєму чарівний і величний. Нині до краси південного степу долучилися золоті моря врожаю (За І.Цюпою).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Розкажіть, яка картина постала у вашій уяві?

2. Як автор у тексті зображує соняшники? Як інакше можна сказати про соняшники?

3. Відтворіть своїми словами звуки й пахощі південного степу.

4. Що вам сподобалося в тексті?

5. У чому автор хоче нас переконати?

6. Поділіться почуттями, які викликав у вас цей текст.

Зверніть увагу! Читання *вголос* і *мовчки* відрізняються різною швидкістю. Пам'ятайте, що швидкість читання мовчки повинна бути вищою, ніж читання вголос.

Читання вголос звернене до слухачів і повинне бути розраховане на них, тому треба читати, не поспішаючи, чітко проговорюючи слова й виразно інтонуючи речення.

Основне в читанні — це розуміння, а швидке перескакування з рядка в рядок без усвідомлення змісту не можна назвати читанням.

§ 3.1. Прочитайте виразно текст уголос, дотримуючись відповідної інтонації.

Леся приїхала до бабусі в гості. Тут собачка біленький підбіг. Вертить хвостом, розглядає дівчинку. Раптом потягнувся головою до Лесиної ніжки.

Дівчинка злякано притулилася до мами. «Не бійся, Лесю, Білячок не кусається», — заспокоїла бабуся.

Обережно погладила Леся песика по спині, і він не розсердився. Ніби аж захоплювався Лесею: «Погладь іще, мені це подобається». З радощів Леся не знала, що б йому таке приємне зробити. Вирвала травички й піднесла собачці: «Їж, пригощайся, Білячку». А він голову відвернув злегка, ніби давав зрозуміти: «Трави я не їм. Я ж не коза і не цап. Я песик — Білячок» (За *О. Гончаром*).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Яка подія описана автором у цьому тексті?

2. Передайте своїми словами настрій дівчинки.

3. Що в поведінці Лесі викликає здивування?

4. Чи є у вас чотириногі друзі? Розкажіть, як ви піклуєтесь про них?

5. Розкажіть, що означає для вас домашня тваринка (розваги, забаганка, турбота, привід похвалитися перед друзями).

 III. Дайте відповіді на запитання: на формування яких умінь спрямована ця інформація? Поміркуйте над тим, чи ви — добра людина, чи ви любите все живе навколо себе? Які риси характеру людини проявляються під час спілкування з тваринами, птахами? Чи повною мірою ви сьогодні впоралися із завданнями? Що вас зацікавило?

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

4. Напишіть твір-мініатюру на тему «*Тваринки довкола нас*», підготуйтеся до його виразного читання перед однокласниками.

5. Підготуйте запитання для вікторини, присвяченої домашнім тваринам. Порадьте однокласникам, які книги потрібно прочитати, щоб знати багато цікавого про тварин. На уроці визначте, чиї запитання були найцікавіші.

§ 72. Твір-опис тварини за власним спостереженням у художньому стилі

Наші улюбленці

(читаємо, говоримо, пишемо, редагуємо, аналізуємо, моделюємо)

&1. Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? До якого типу мовлення він належить? Чи можна вважати, що це текст розповідного характеру з елементами опису тварини? Чому? Доповніть текст таким чином, щоб він відповідав вимогам тексту-опису тварини. Доберіть до тексту заголовок.

!!! Якщо весь зміст тексту можна зобразити одним малюнком, то перед вами — опис тварини; якщо ж для відтворення змісту потрібно як мінімум два малюнки, то текст — розповідь.

Вітько, прочитавши книгу про цирк і дресированих звірів, також захотів стати дресирувальником. Диких звірів узяти ніде, от він і почав із маминого Васька. Кіт** був ситий** і лінивий, коли його зачіпали, дико нявчав і дряпався. Тоді Вітько за два маркери й набір фломастерів виміняв Шарика.

Це було звичайне руде** дворове цуценя**, дуже веселе й кумедне, з хвостом, що стирчав кренделем. Видресирувати його також не пощастило. Шарик так полюбив Вітька, що бігав слідом за ним із ранку до вечора. Коли почався навчальний рік, він щоранку проводжав Вітька до школи.

Боячись, що Шарика заманить хто-небудь або покусують** собаки, Вітько проганяв його додому. Підібгавши хвоста й опустивши голову, Шарик знехотя плен-тався до двору. Та досить було Вітькові відвернутись, як він за два-три стрибки наздоганяв його й нечутно біг слідом (*За М. Дубовим*).

зоса 2. 1. Прочитайте учнівський твір-опис тварини. Визначте основну думку. Підготуйте усне висловлювання, скориставшись поданим нижче планом:

1. Чи розкрита основна думка (повністю, частково).
2. Дотримання структури художнього опису (загальне враження від тварини, характерні ознаки, висновок).
3. Загальне враження від прочитаного опису.

МІЙ УЛЮБЛЕНЕЦЬ

Я довго мріяв про собачку, і ось на мій день народження дідусь подарував мені собачку. Я назвав собачку Бімом. Бім — невеличкий, шерсть** у Біма чорна, хвиляста, з білими плямами. Хвіст і довгі вуха — кудлаті**. Одне вухо чорного кольору. Мордочка в Біма кумедна: маленький носик, як намистинки, темні очки.

Оскільки собачка ще маленький, то ніжки в нього теж коротенькі. Коли собачка біжить, то здається, ніби котиться вовняний клубочок.

Я дуже люблю свого собачку.

!!! В українській мові собака (пес, песик) — чоловічого роду: *собака був веселої вдачі*; у росій-

ській мові — жіночого роду.

✂ **II.** Знайдіть у творі помилки. Відредагуйте опис так, щоб уникнути повторів, скориставшись настановами: а) замініть іменник займенником; б) замініть слово синонімом; в) зніміть зайве слово.

& 3. Запишіть речення, вставивши потрібні слова з довідки.

1. У вовка й ведмеда дуже густа.... 2. Шерсть гриви і хвоста у коней називається.... 3. У свині росте коротка цупка.... 4. Назустріч ішла отара овець, у яких була пухнаста....

Довідка. Шерсть, вовна, волос, щетина.

 4.1. Уявіть ситуацію: ваш сусід шукає собаку, що не повернувся з прогулянки. **Завдання:** Розробіть план дій і запропонуйте свою допомогу сусідові.

Порада: розпитайте сусіда про зовнішність, звички й характер тваринки; підготуйте текст оголошення; заспокойте власника собаки.

Олень
Цуценя
Пес
Песик
Собака (він)
Дзьоб (а не ніс)
Кігті (а не нігті)

& II. Прочитайте слова в рамочці. Запам'ятайте їх і правильно використовуйте у своєму мовленні.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

5. Прочитайте речення. Чи знали ви раніше про властивості тварин, згадані в поданих реченнях? Якщо вас зацікавили ці відомості, розкажіть про цих тварин своїм друзям, родичам. Яким типом мовлення ви скористаєтеся при цьому? Чи однаково ви розповідатимете про це на різних уроках? Назвіть життєві ситуації, у яких необхідно вміти описувати тварин.

1. Найменші звірятка — це землерийки-крихітки. Їхнє тільце сягає чотирьох сантиметрів завдовжки, важить воно всього два грами.

2. Найбільша тварина на Землі — голубий кит. Він може сягати 33 м завдовжки і важити 120 тонн.

3. Найшвидший звір — гепард, який живе в Африці (140 км / год). Дуже гарний бігун заєць — його швидкість 60 км за годину. Швидкість оленя — 50 км/год., носорога — 56 км/год.

 6. Напишіть невеликий твір-опис тварини на тему «Тварини лагідної вдачі».

§ 73. Контрольний докладний переказ розповідного тексту з описом предмета

Народна символіка

(читаємо, відтворюємо, пишемо)

 1. Прочитайте мовчки текст. Визначте його тему й основну думку. Прочитайте вдруге, зверніть увагу на правильне вживання розділових знаків і написання слів. Самостійно (без підручника) напишіть докладний переказ розповідного тексту з описом предмета.

Ю. Максименко. Весну починає верба

ВЕРБА

Верба — один із символів України. Скажеш тільки одне слово — Україна — і в уяві постає тополя, хрущі над вишнями, калина в лузі, верба край долини. Кому доводилося подорожувати Дніпром, той не міг не помітити розкішні вербові зарості на берегах нашої найпотужнішої річки. Верби, як незрадлива сторожа, охороняють плесо сивого Дніпра. Близько п'ятисот видів верб ростуть на нашій планеті. Тридцять — в Україні. Раніше ними обсаджували дороги й города, ставки й береги, левади та греблі...

Окрім краси, що хвилює людське серце, верба нам дає багато користі. Вона ніби позначка води на земній карті. Тому й криниці копають під вербою, бо на сухому місці це дерево ніколи не ростиме. Верба фільтрує* і дезінфікує воду, вербовий дух люблять бджоли. Високо цінуються вулики із вербових дощок.

Вербова деревина здавна використовується для виготовлення національних музичних інструментів: кобзи, бандури. З неї виробляють меблі, човни, дерев'яні ложки.

Верба — дерево цілюще. З її кори, смоли, гілок виготовляють ліки (*В. Щербина*).

👉 **2.** Проаналізуйте свою навчальну діяльність на уроці й дайте відповідь на запитання: Навіщо мені потрібні вміння відтворювати почуте й прочитане? Яке значення для мене нині і в майбутньому мають уміння слухати, читати? Чи були труднощі для вас у переказуванні тексту після його самостійного прочитання мовчки чи легше відтворювати почутий текст? Оцініть результати своєї роботи.

§ 74. Робота над виправленням помилок, допущених у контрольному переказі тексту-опису предмета

Рослини і тварини в народній уяві

(*слухаємо, читаємо, говоримо, аналізуємо, редагуємо, узагальнюємо*)

👤 **1. І.** Проведіть взаємоаналіз творчих робіт із однокласником. Прослухайте прочитаний уголос учителем або учнем контрольний переказ тексту-опису предме-

та. Підготуйте усне висловлення, скориставшись поданим планом. Дотримуйтеся правил спілкування.

1. Чи розкрита основна думка (повністю, частково).

2. Дотримання структури художнього опису (загальне враження від предмета, характерні ознаки, висновок).

3. Загальне враження від прочитаного опису

✂ **2. I.** Прочитайте речення з учнівських творів. Знайдіть у них помилки, визначте вид їх, скориставшись таблицею «Типові помилки в письмовому переказі чи творі». Відредагуйте виявлені помилки. Знайдіть неправильно вжиті слова, замініть іншими, відповідно до змісту.

1. У мене в дворі живе собака по кличці Мухтар. 2. Моя собака дуже красива.

3. Сама найкраща кішка в нашому будинку — це моя. 4. Діна дуже любить гратися. Я люблю з нею гратися. Коли ми граємось, вона злиться, кидається на мене, кусається. 5. Чорне волосся звисало на мордочку песика. 6. Мені на день народження бабуся подарила маленьке щеня.

!?! II. Прочитайте подані нижче народні прикмети. Спробуйте перевірити їх, спостерігаючи за природою.

1. Птахи сідають на верхівки дерев — перед потеплінням.

2. Горобці дружно цвірінькають — на відлигу.

3. Снігурі туляться до оселі — на великий снігопад.

4. Притихли хатні птахи — на мороз.

✂ 3. Прочитайте. Які рослини-символи, крім названих, ви знаєте? Розгляньте малюнки. Складіть усну розповідь «Рослини-символи України». Запишіть назви рослин-символів і запам'ятайте їх. Довідайтеся самостійно, що символізує мальва.

1. *Дуб* — символ могутності й довговічності, цілісності й здоров'я.

2. *Калина* — символ рідної землі, отчого краю, батьківської хати.

3. В українських народних піснях *барвінок* — це символ кохання, вірної і взаємної любові.

4. Нерідко *верба* символізувала повноту життя, довголіття, уособлювала і символі* світового дерева, дерева життя тощо.

3. Серед рослинного світу *тополя* — найбільш виразний і вражаючий жіночий символ. З нею пов'язувалися світлі почуття, інколи рубання тополі в народних піснях порівнюється із заміжжям (За А. Кондратюком).

& 4. І. Прочитайте. Чи знаєте ви птахів, що тут названі? Чому в народі вони так називаються? Скориставшись довідниками про птахів, спробуйте усно пояснити походження назв птахів.

Зразок. Білогруд — тому що має білі груди.

Кропив'янка — кропивник, жаливник, пожаливник; соловей — лозиняк, лозинчак; горішанка — оріхар, оріхівка, шишкар; півень — когут; пугач; крутиголовка; серпокрилець; синьошийка; чорнушка; дятел — клюйдеро, дзюб-деро, довбуш.

5. І. Розгляньте світлини різних птахів. Один із них їсть комах, другий — насіння, третій — звірят і пташок. Як по дзьобові дізнатися, який птах чим харчується? Доповніть речення :

Синиця — птах...

Снігур — птах...

Яструб — птах...

Довідка. Хижий, комахоїдний, зерноїдний.

6. Складіть усно невеликий твір-розповідь у художньому стилі з елементами опису про одного з птахів. Корисною й цікавою буде інформація про народні прикмети щодо взаємозв'язку між поведінкою птахів і змінами в погоді взимку. Поцікавтеся, можливо, про це знають у вашій родині.

§ 75. Особливості побудови роздуму.

Докладний переказ тексту-роздуму

Байдужість до батька-матері не прощається...

(читаємо, говоримо, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

& 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Чи відповідає цей текст на запитання *чому це є? чому це відбулося (трапилося?)*, *чому саме так?* Спробуйте визначити тип мовлення. Доберіть заголовок.

У кожного з нас найріднішою людиною є мати. Ніяка турбота** не здається матері важкою, коли це потрібно її дитині.

Згадайте, як часто ви бачили свою маму стомленою. Але вона ніколи не жаліється на втому, бо дбає про вас, про своїх дітей, про свою родину**.

Ви пораните палець, а в матері крається серце. Ви про щось замислились, а вона вже в тривозі. Хіба ніколи ви не зауважували, як мати постійно намагається зробити для вас щось хороше, приємне. Ваші матері працюють, тому кожна дитина повинна допомагати своїй мамі, а діло завжди знайдеться роботящим рукам (За М.Павловим).

Будь-який роздум поділяється на три частини : у першій міститься основна думка — **теза**, тобто те, що потрібно довести. У другій частині наводяться **докази** (аргументи) для підтвердження основної думки тексту, а в третій — **висновок**. Здебільшого висновок збігається з думкою, висловленою на початку тексту. Іноді висновку немає, тому що він очевидний і його може зробити сам читач. Елементарний роздум схематично можна зобразити так:

	Чому?	Докази (аргументи): а)... ; б)....	Що з цього виходить?	
Теза				Висновок
	Тому що		Отже,	

2. І. Прочитайте уважно учнівський твір. Виділіть ту частину, яка містить пояснення. До якого типу мовлення належить текст?

МОЯ БАБУСЯ

Дуже часто я спостерігаю, з якою професійною майстерністю й легкістю моя бабуся плете.

Здебільшого я застаю її за цим заняттям біля вікна, крізь яке пробивається лагідне сонячне проміння й пронизує сиве волосся, лягає променями на нитки, які в руках бабусі стають чарівними.

Весело рухаються спиці, швидко крутиться клубок ниток... Здається, що сама бабуся в ці хвилини молодшає й веселішає. На вустах у неї з'являється привітна посмішка. Час від часу вона дивиться на мене добрим, лагідним поглядом.

Як хороше сидіти ось так поруч із нею. Дивитися, як вправно плете бабуся, із якою майстерністю й задоволенням це робить.

Я теж переймаюсь бажанням працювати й починаю якусь роботу, і хочу, щоб виходило в мене все так вправно, як і в бабусі. А ще хочу, аби це заняття давало мені радість, задоволення від добре виконаної справи.

II. Перебудуйте текст так, щоб утворився роздум, запишіть його, доповнивши своїми враженнями, міркуваннями.

!!! Роздум починається поясненням, висновок може приєднуватися словами **тому ось чому**. Докази, пояснення можна зробити переконливішими, якщо спиратися на приклади.

& 3. І. Прочитайте. Визначте основну думку тексту. Зіставте зміст тексту зі схемою будови роздуму. До виділених зірочками слів доберіть синоніми.

ПОВАГА ЗМАЛКУ

Коли я часом чую, як підлітки, а то й молоді люди звертаються до батьків: «батьа», «папаша», «старик», «мамаша» або заочно називають їх «мої предки», мені робиться боляче й ніяково. Боляче за себе, ніби це стосується мене. І за тих батьків**, до яких так звертаються. Чому сьогодні з'являється зневага** дітей до батьків, відчуженість між ними? Чогось подібного, принаймні, у наших селах, колись не чули. В Україні

не лише до батька, матері, діда, баби, а навіть до подружжя, сусідів зверталися на «Ви». Любов і повагу до батьків, до старших у наших родинах виховували змалку.

Слово батьків або старших у сім'ї було законом для менших. Вони вже змалку мали свої обов'язки**, виконували різну роботу, посилено працювали. Дівчатка переймали науку від матері, бабусі — навчалися прясти, вишивати, ткати, розписувати писанки, шити одяг, давати лад у хаті. Хлопчики опановували чоловічі ремесла від батька чи діда (*Л. Орел*).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Яка думка стверджується в цьому роздумі?
2. Чому авторові боляче за дітей, які виявляють зневагу до батьків?
3. Які в тексті наведені докази поваги й любові до батьків, що завжди були притаманні українському народові?
4. Доповніть текст власним висновком, скориставшись прислів'ями й приказками: *Хто матір зневажає, того Бог карає; Хто не слухає неньку, послухає біду.*

✎ III. Складіть план тексту «Повага змалку» й усно перекажіть текст.

📖 4. Прочитайте словополучення-синоніми, що вживаються на означення стосунків між батьками, дітьми й загалом між людьми. Запам'ятайте їх, складіть із ними речення й запишіть.

1. Стосунки між батьками. 2. Взаємини між дітьми. 3. Стосунки приятельські. 4. Відносини міжнародні.

§ 76. Листи рідним, друзям. Адреса

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати...

(читаємо, говоримо, пишемо, аналізуємо, порівнюємо, моделюємо)

1. Як ви вважаєте, що таке лист? Навіщо пишуть листи? Чи можна їх назвати творчістю кожної людини? Що таке електронна пошта?

2. Прочитайте. Про що ви дізналися з тексту? Спробуйте скласти невеличку пам'ятку про те, як потрібно оформляти листи, зважаючи на етику листування (тон листа, увага й повага до адресата, коректність запитань), мовне оформлення листа й запис адреси на конверті.

Лист — це особливий вид творчості, найпоширеніший жанр мовлення. Потреба в листуванні виникла у зв'язку з необхідністю спілкування на відстані.

Уміння написати листа означає визначити його зміст і композицію, дібрати потрібні слова й словосполучення, правильно оформити адресу на конверті.

Характерною особливістю листів є використання звертань. Здебільшого листи складаються з таких частин:

- початок, або звертання до того, кому адресований лист;
- основна частина — власне зміст листа;

— завершальна частина, що передбачає використання етикетних слів і сполук: з повагою, пишіть мені, на цьому закінчую, на все добре, мої привітання, до зустрічі, а також підпис і дата.

Часто в школі доводиться писати короткі листи — **записки**. Є такі види записок: *прохання* (коли необхідно коротко й швидко про щось попросити), *нагадування* (нагадати про щось), *повідомлення* (сповістити про щось), *запрошення* (коли виникла потреба запросити куди-небудь) тощо.

& 3. Прочитайте лист. Кому він адресований? Зверніть увагу на тон листа, мовне оформлення його. Виділіть композиційні частини. Як ви вважаєте, чи приємно буде одержати бабусі такого листа від онучки?

Доброго дня, дорога моя бабуню!

Поспішаємо поділитися з тобою великою радістю: ми вже, нарешті, переїхали на нову квартиру. Тепер будемо жити на п'ятому поверсі дев'ятиповерхового будинку. Уявляєш, зараз у нас аж три кімнати, великий коридор, кухня — світла, простора, балкон, ванна, комірчина. Підлога паркетна, стеля підвісна. Найбільша кімната — вітальня. Одна кімната для батьків, а в третій буду я. Ти бачила б вираз обличчя й очі мами, коли вона вийшла на балкон! Від захоплення вона сплеснула руками, адже тут прекрасні краєвиди: під балконом зеленіє скверик, а з моєї кімнати видно озеро.

Бабусенько, дуже хочемо, аби ти швидше приїхала до нас і побачила нашу квартиру.

Ти писала, що трохи хворієш. Це для нас сумна звістка. Може, хоч наша радісна звістка додасть тобі сил? Тримайся, рідненька. Добре, що тобі Олеся завжди допомагає, ми дуже вдячні їй за це. Шкода, що ти далеко живеш від нас. З нетерпінням чекаємо в гості. Тато і мама передають тобі, тьоті Наді, Олесі свої вітання. До зустрічі!

Цілую. Твоя внучка Оксана.

28 листопада 2016 року

4. Прочитайте. Випишіть слова, які ви найчастіше використовуєте під час звертання до своїх рідних, поставте їх у формі кличного відмінка.

Мати, мама, мамочка, матуся, маюся, мамуля, неня, ненька; тато, татусь, татко, батько; баба, бабуса, бабуня, бабуля, бабця; дід, дідусь, дідунь, дідик.

5. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, у чому різниця між словами «адреса» і «адрес»?

В усному мовленні часто плутають слова *адрес* і *адреса*. «А ти знаєш його адрес?» — часто чуємо в побуті, коли йдеться про місце проживання когось чи розташування установи. Згідно із нормами сучасної літературної мови в цьому випадку доречний іменник *адреса*.

Походженням ці слова сягають спільного кореня — французької мови, а ще глибше — латинської. Але, виникнувши з одного джерела, *адрес* і *адреса* прийшли в українську мову різними шляхами і в різний час.

Якщо слово *адреса* закріпилося як назва місця розташування установи чи мешкання людини, то *адрес* має значення «урочисте ювілейне привітання» (За О. Олійник).

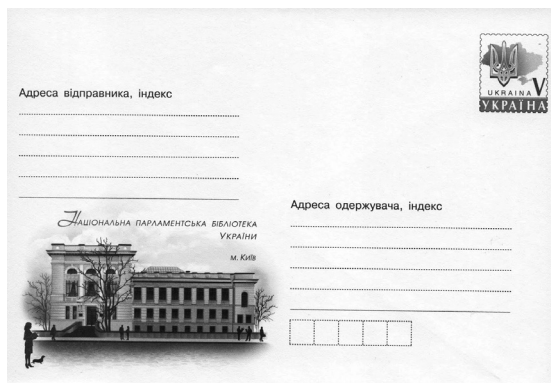
II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які види поштових відправлень ви знаєте?
2. Що означають цифри, які необхідно писати на конверті?
3. Які слова в запису адреси прийнято скорочувати?
4. У якому відмінку потрібно писати на конверті прізвище, ім'я та по батькові адресата?
5. Де і як пишемо на конверті зворотну адресу?

6. І. Підпишіть конверти: 1. У місто Харків, де мешкає Петренко Василь Іванович за адресою: вул. Зої Гайдай в будинку № 12, квартирі під номером 123. 2. У село Вознесенське Черкаської області (Золотоніський район), де навчається Макаренко Сергій Володимирович. Зверніть увагу на порядок, за яким підписується адреса **адресата** (особи, якій надсилається лист) і **адресанта** (особи, яка відправляє листа).

Адреса відправника, індекс
Коваль Іван Петрович
вул. Тараса Шевченка, 2, кв.3,
С.Гніздичів, Городецький район,
Львівська обл.
15432

Адреса одержувача, індекс
Ковалю Василю Петровичу
вул. Зої Гайдай, 7, кв.44,
м.Київ
04212

III. Поміняйтеся конвертами й виконайте взаємоперевірку.

7. І. Зверніть увагу на правильність уживання в українській мові деяких усталених зворотів зі словом *адреса*. Складіть із ними речення і запишіть.

Я мешкаю (проживаю) за адресою; звертайтеся за адресою; повідомлення на адресу; заяви надсилаються на адресу.

Адрес, адреса*т, Адреса*нт, і*ндекс, Бандеро*ль, пошта*мт	8. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення поданих у рамочці слів.
---	--

9. І. Складіть листа до родичів, скориставшись пам'яткою «Як оформляти листа» (див. у кінці підручника). Зверніть увагу на правильне написання адреси та індексу.

II. Прочитайте *основні правила*, пов'язані з листуванням:

1. Дотримуйтеся ввічливого тону листа, будьте уважними до адресата, до його запитань.
2. Пишіть про себе менше, а про інших більше й докладніше. Намагайтеся писати про цікаві факти й події.
3. Обов'язково відповідайте на листи й не зволікайте із відповіддю.
4. Пишіть розбірливо й грамотно: за тим, як ви пишете, судять про вас.
5. Уживайте в листах слова ввічливості (залежно від адресата) — *цілую; до побачення; на все добре; з найкращими побажаннями; з дружнім вітанням* та ін.
6. Листи потрібно збирати й бережно зберігати.
7. Пам'ятайте: не порядно читати чужі листи.

III. Прочитайте. Усно продовжіть прислів'я й приказки.

1. Слово чемне кожному.... 2. Як ти вітаєш, так і тебе.... 3. Лагідне слово — ключ до.... 4. Хто людям добра бажає, той і собі.... 5. Добре чути далеко, а зле.... 6. Дружба родиться в біді, а гартується....

Довідка: приємне, вітатимуть, серця, має, ще далі, в труді.

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

10. Прочитайте вголос рядки поезії Ліни Костенко, вивчіть їх напам'ять: *«Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу, і коли навіть ні про що писати».*

11. Напишіть листа своєму другові (подрузі), у якому привітно, тактовно запросіть його до себе в гості. Продумайте, якими цікавими фактами ви зможете поділитися, про які події повідомити. Дотримуйтеся правил спілкування: пишіть про те, що може бути цікавим адресату, зважайте на його вік, удачу, інтереси. Скористайтеся поданим нижче зразком. Визначте в ньому ключові слова.

Дорога Марійко!

Ось і настали весняні канікули. Я закінчила семестр із високими балами, можна й відпочити. Весна — моя улюблена пора року, бо саме зараз пробуджується природа, відчуваєш радість, коли чуєш жвавий голосочок синички, бачиш заклопотані табунці горобців. Земля прокидається від зимової сплячки. А ще я люблю весну, бо 22 березня в мене день народження. Ось і цього року до мене прийшли мої подруги з класу: Люба, Мар'яна, Оля й Надійка.

Марійко, чи знаєш ти, що саме з 22 березня бере початок справжня весна? У цей день за народним календарем свято Сорока Святих. Моя бабуся розповідала, що до 22 березня матері випікали з тіста по сорок «жайворонків» чи «голубів», а діти в цей день ходили з ними вулицями, закликали птахів із вирію.

До мого дня народження мама теж випікає печиво, що нагадує птахів, а також варить сорок вареників. Ми з подругами допомагаємо мамі ліпити їх, деякі робимо «із сюрпризом». А потім за столом буває весело, якщо комусь дістався «щасливий» вареник.

На літніх канікулах наш клас збирається поїхати до Києва на екскурсію. То, може, нам вдасться з тобою зустрітись (я тобі зателефоную, якщо буду в місті).

Марійко, пиши, як плануєш провести літо? Яка погода у вас у березні? Приїжджай до нас, бери з собою сестричку. Ми з мамою будемо дуже раді. Передавай вітання своїм рідним.

До зустрічі. Чекайму на відповідь.

24.03. 2013 року *Галина*

§ 77. Твір-роздум на основі власного досвіду

Вірний приятель — то найбільший скарб
(читаємо, говоримо, пишемо, порівнюємо, аналізуємо)

&1. І. Прочитайте лист вашого ровесника — Дмитра, який надійшов до редакції дитячої газети. Яка його основна думка?

Моя сестра Катя — непогана дівчина. І вчиться добре, й активістка в школі. Катю поважають у нашому п'ятому «А» класі. А справжнього друга в неї немає. Катя сьогодні дружить із Вірою, завтра — з Валею, а через деякий час — уже з Тамарою...

Я не раз чув, як однокласниці висловлюються так, як Катя: мовляв, довго дружити з кимось нецікаво, романтичні часи давно минули...

 II. Уявіть ситуацію: редакція газети просить вас відповісти на лист Дмитра. Напишіть невеликий роздум на тему «Кого я вважаю справжнім другом (подругою)». Запишіть його за поданою орієнтовною схемою. Ознайомтеся з пам'яткою «Як працювати над роздумом». (Див. додаток підручника).

Теза	Справжнім другом я вважаю
Докази: (Аргументи можуть бути висловлені й у формі окремих речень, й у вигляді невеликих описів (чи розповідей), також може містити приклади)	По-перше, По-друге, По-третє.
Висновок	Ось чому....

Скористайтеся у разі потреби тезами: «Немає почуття, благороднішого за дружбу»; «Дружба — найбільший скарб»; «Людина без друзів — що дерево без коріння»; «Дружба дорожча всякого багатства»; «З ким поведешся, від того й наберешся»; «Дерево міцне корінням, а людина — друзями» (Нар. творчість).

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

&2. Прочитайте учнівський твір-роздум на тему «Кого я вважаю справжнім другом (подругою)». Чи розкрита основна думка твору? Чи можна цей текст назвати роздумом? Який тип мовлення переважає в ньому? Як ви це визначили? Напишіть невеликий роздум, у якому висловіть свої міркування щодо думок авторки твору.

У мене було багато подруг. Ще з першого класу я дружила з кількома дівчатами з нашого класу, але якось несерйозно. І ось у п'ятому класі до нас прийшла Тетянка. Вона мені дуже сподобалася: розумна, доброзичлива, товариська. Я дуже зраділа, що у мене, нарешті, буде чудова подруга, якій можна довіритися, порадитися. Спочатку Тетянка ставилася до мене добре. Але потім вона почала товаришувати з іншими дівчатами й менше уваги приділяти нашій дружбі. Це мене образило. Тому я таких, як Тетяна, не вважаю справжніми подругами, бо вони зраджують.

&3. Складіть діалог на тему «Хто такий справжній друг (подруга)», скориставшись описом ситуації:

1. Учасники діалогу (ровесники) обмінюються репліками про те, що одного з них тривожить питання, хто такий справжній друг (подруга). Причиною цього був якийсь вчинок друга чи подруги (не виконав обіцянку, відмовив у допомозі, почав проводити час з іншими).

2. Розмірковують про те, хто є справжнім другом: той, хто завжди чимось пригощає, щось дарує, дає списувати домашнє завдання, чи той, хто прийде на допомогу у скрутну хвилину, підкаже правильне рішення в складній ситуації, ставиться щиро й віддано.

3. Обмінюються досвідом, як зберегти друзів, не сваритися з ними й мати від дружби взаємну користь. Один із співрозмовників дякує за поради.

 4. Проаналізуйте свою навчальну діяльність і результати її на уроці й удома за такими ознаками: важливість теми для вас, ваша активність, старанність, наполегливість, бажаний чи небажаний результат. Чи з цікавістю ви працювали?

§ 78. Текст-інформація в газету

Кожне дерево має право на життя

(читаємо, говоримо, пишемо, аналізуємо, моделюємо)

&1. I. Прочитайте. Визначте, про що розповідається в тексті і за яких умов спілкування (де, з ким, з якою метою) можливе таке висловлювання. Поміркуйте, чи можна сказати, що це текст-інформація, у якому йдеться про подію, що може зацікавити багатьох.

ДРУЗІ ЛІСУ

Довгими зимовими вечорами вчитель Григорій Васильович часто збирав школярів у натопленій хаті, пригощав їх відваром запашного зілля й захоплено розповідав про ліс, його друзів, ворогів. І що більше вони довідувалися про свого зеленого друга, то дужче закохувалися в нього. Це істина: щоб любити**, треба знати.

— Ліси* називають легенями землі, — казав учитель. — Тому що кожен листочок і хвоїнка — це малесенька фабрика чистого повітря. Знищити дерево можна швидко, а от щоб виростити його, то часто не вистачає людського життя.

Так урок за уроком Григорій Васильович вів дітей у світ лісу, розкривав перед ними загадкову книгу природи, де кожна сторінка сповнена таємниць.

Справжнім святом для дітей були дні, коли вчитель брав їх із собою до лісу. Щоразу вони почувалися першовідкривачами. Тут вони вчилися дивуватися, захоплюватися, запитувати й шукати відповіді. А головне — училися любити все живе на землі.

Минали роки, і дружба школярів із лісом і місцевим лісгоспом дедалі міцніла. Тому й зрозуміло, чому саме тут, у селі на Сумщині, виникло одне з перших у країні шкільних лісництв. Спочатку в ньому було півтора десятка ентузіастів, а трохи згодом — півтори сотні.

І той, хто багато років тому закінчив школу, відвідуючи рідні місця, передусім ішов до лісу, шукав посаджене ним дерево** (Із журналу).

!!! II. Ознайомтеся з орієнтовною тематикою тексту-інформації:

- Класні справи (конкурси, спортивні змагання та ін.).
- Успіхи окремих учнів (у спорті, малюванні, музиці та ін.).
- Події шкільного життя (зустрічі з цікавими людьми тощо).

• Добрі починання (щось організували, придумали, запропонували іншим тощо).

& 2. І. Прочитайте мовчки текст. Поміркуйте, що відбиває заголовок: тему чи основну думку. Доведіть, що перед вами роздум. Знайдіть тези, докази, висновок. Зверніть увагу на виділені слова. Чи можна сказати, що вони служать для зв'язку частин тексту? Чому?

УСЕ ЖИВЕ ПОТРІБНО БЕРЕГТИ

Птахи та звірі в лісі у себе вдома. А ти гість. А в гостях потрібно вміти себе поводити.

Пройдіся лісом. Дерева та ягідні кущики розкажуть тобі про закон природи: усе живе пов'язане між собою.

Ось під твоїми ногами куш чорниці. Поряд зелений мох, по сусідству папороть і конвалія. Чому зібралася така компанія? Подивися догори й побачиш ялинові лапи, які відкидають густу тінь. Тут сонце не висушить землю. А чорниці та її сусідам саме й потрібна волога земля.

У великих лісах куш чорниці із задоволенням обсмоктує ведмідь. Тетері і глухарі годують на чорничних полях своїх пташенят. *Ось і виходить*: де ялина — там чорниця, де чорниця — там тетеря.

Бачиш — дерево та ягідний кущик розкрили тобі закон природи: усе живе пов'язане між собою.

Отже, усе живе потрібно берегти, починаючи з кущика чорниці, який може рости триста років, якщо ти не вирвеш його з коренем із землі (*За Н. Надьожиною*).

II. Дайте відповіді на такі запитання:

- 1) Чи часто ви буваєте в лісі?
- 2) Чи доводилося вам спостерігати те, про що розповідається в тексті? У чому суть закону природи?
- 3) Яким має бути ставлення людини до всього живого на Землі?

3. І. Прочитайте текст-заклик, уміщений в дитячій газеті. Визначте його основну думку. Які роздуми й почуття викликав він у вас?

ЗВОЛІКАТИ НЕ МОЖНА!

Зламана гілка нечутно плаче гіркими сльозами. Мальовничі береги водойм перетворюються на яри й урвища. У ставках не стало риби, а навесні майже не чути квакання жаб. Плівка нафти закриває річку. Зрониш іскру — спалахне по всій течії.

Чи відгукнемося ми на ці сльози, на цей біль? Дорогі юні друзі, станьте активними учасниками екологічного руху за врятування й збереження довкілля! (*Із журналу*).

яск 4. Поміркуйте, навіщо потрібно охороняти довкілля. Що робите ви, ваш клас для збереження навколишньої природи? Для усної відповіді скористайтеся поданою нижче інформацією.

НАВІЩО ОХОРОНЯТИ ВІКОВІ ДЕРЕВА

1. Вікові дерева — це цінність, яка дарує людям натхнення й красу.
2. Старі дерева — це пам'ятники історії й культури.
3. Вікове дерево — своєрідний «багатоповерховий будинок» для різних рослин, птахів і комах.

4. Спілкування з таким деревом — це джерело фізичного, духовного, патріотичного виховання.

5. Кожне дерево має право на життя. Чим воно старіше — тим більше в нього цих прав. Тож не позбавляйте цих прав жодне дерево!

 5. Уявіть ситуацію: у вашій школі оголошено конкурс на кращий текст-інформацію про гарні починання учнів класу, у якому ви навчаєтеся. Це, наприклад, може бути тема «Боротьба за врятування й збереження природи» або «Чому потрібно берегти природу». Напишіть про це у формі листа до редакції дитячої газети (журналу). Доберіть такий заголовок, щоб він відбивав основну думку. Скористайтеся поданим нижче початком. У творі факти викладіть так, щоб відповісти на запитання *що? де? коли?*

Шановна редакціє!

Хочу розповісти...

Епізод, про який я збираюсь розповісти, відбувся...

Свою інформацію я розпочну...

Маю намір поінформувати про...

Думаю, вам цікаво буде прочитати...

Хочу поділитися думками щодо...

 Виконайте один із варіантів домашнього завдання.

6. Прочитайте інформацію. Це список нищення нашої природи, складений екологічним дитячим об'єднанням «Зелений гомін» що діє на Херсонщині. Які роздуми викликає у вас таке ставлення до природи?

ЇХ УЖЕ НЕ ПОВЕРНУТИ...

1. 1923 р. — спалено дуплистий дуб Шевченка, у якому він ще хлопчиком ховався від пана.

2. Київська область, село Борівці. Тут у кінці 50-х років зрубали дуб, що мав 1000 років (!) і був, мабуть, ровесником Києва.

3. На початку 90-х років засох 700-річний хортицький дуб.

4. Загинув і дуб Григорія Сковороди, відомого українського письменника і філософа. Цей скорботний список далеко не повний.

 7. Складіть і запишіть діалог, користуючись описом ситуації:

1. Один із співрозмовників бачить, що хлопчик гойдається на гілці молоденького дерева, яке от-от зламається, і хоче зробити йому зауваження. Другий вважає, що можна не звертати на це уваги.

2. Під час бесіди про ставлення до дерев висловлюються протилежні думки: дерев багато, нічого страшного, якщо під час гри якесь дерево буде зламане; дерева — природні легені, вони приносять велику користь людям, щоб виростити дерево, треба докласти багато зусиль, тому треба берегти зелені насадження.

3. Доходять спільної думки про те, що хлопчикові треба зробити зауваження, пояснити, чому не можна шкодити деревам.

4. Один із учасників діалогу звертає увагу на давнє мудре висловлювання: кожній людині треба посадити хоч одне дерево. Другий учасник діалогу з цим погоджується.

§ 79. Контрольний докладний переказ розповідного тексту

Добре ставлення до людей
(читаємо, пишемо, відтворюємо)

☑ **1. І.** Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Прочитайте вдруге, звернувши увагу на правильне вживання розділових знаків і написання слів. Самостійно (без підручника) напишіть докладний переказ розповідного тексту.

ЛЮДЯМ НА ДОБРО

Узимку дідусь Андрій жив у старенькій хатці, недалеко від зимівника пасіки. До нього приходили діти, приносили яблука, малюнки. Дідусь був дуже радий кожному теплому слову. Діти відчували, що самотність — це нелегка доля, й прагнули зробити людині добро.

Одного теплового березневого дня дітлахи поспішили до дідуса Андрія, аби допомогти йому виставляти бджіл. Цей день був для них святом: діти раділи, спостерігаючи, як золотокрилі вісники весни роблять обліт. По дорозі до зимівника вони зайшли до старої жінки напитися води. Старенька пригостила їх домашнім печивом і запропросила частіше навідуватися до неї.

Згодом школярі подружилися з бабусею Ольгою. У дитячих серцях пробудилося прагнення принести бабусі Ользі радість. І невдовзі юні помічники посадили в неї у дворі п'ять яблунь, стільки ж груш, вишень і кущів винограду — на пам'ять про її загиблих двох синів, дочку, чоловіка й брата.

Важко передати словами почуття вдячності, яку переживала бабуся Ольга (За В. Сухомлинським).

👏 **II.** Проаналізуйте свою навчальну діяльність на уроці й дайте відповідь на запитання: Навіщо мені потрібні вміння відтворювати почуте й прочитане? Яке значення для мене нині і в майбутньому мають уміння слухати, читати? Чи були труднощі для вас у переказуванні тексту після його самостійного прочитання мовчки чи легше відтворювати почутий із голосу вчителя текст? Поставте собі загальну оцінку за роботу.

§ 80. Твір-опис предмета за картиною

Українське мистецтво
(читаємо, говоримо, спостерігаємо, узагальнюємо, моделюємо)

& **1. І.** Прочитайте текст-розповідь про художницю Катерину Білокур. Що ви дізналися про народну майстриню? Чи доводилося вам бачити її картини? Які саме?

Катерина Василівна Білокур народилася в селі Богданівка колишнього Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині Київська область) у селянській родині, що не мала ніяких статків, і тому Катрю не посилали до школи. Якось дівчинці подарували букваря, і за ним вона сама навчилася грамоти. Змалку відчувала дівчинка потяг до творчості, дуже гарно вишивала, шила. А одного разу їй захотілося щось намалювати. Сажею на полотні вона намалювала «якихось видуманих птиць».

Батьки не підтримували нестримного потягу дочки до малювання, до творчості, не розуміли й осуджували її малювання, її чекала цілоденна тяжка робота, дуже

важко було вирвати хоча б вільну хвилинку. Тільки у свята, після обіду, Катря могла малювати...

Чарівна природа рідного села, розмаї дерев, квітів, зеленого руна трав стали для Катерини Білокур академією мистецтв. Дівчина самотужки осягає таємниці техніки живопису. До художнього відтворення краси довколишнього світу йде на-вмання**. Милуючись кожною квіточкою, листком, травинкою, гілкою й стовбуром дерева, кольоровою гамою сутінків і світань, блакитним небом погожого дня, вона у природи навчається поєднувати кольори** та відтінки їх, передавати на полотні світлотіньові переходи.

Найбільше захоплювали Катерину Білокур квіти — у квітнику, на городі, біля хати, у полі, луках, за тинами вздовж вулиць свого села. Дивовижною силою своєї фантазії народна майстриня зуміла передати на полотні незвичайну красу, розма-їття** квітів рідної землі.

За видатні заслуги в галузі образотворчого мистецтва Катерина Білокур удостоєна звання народного художника України (За О. Довгою).

& II. Доберіть синоніми до виділених зірочками слів.

2. Розгляньте картину К.Білокур «Сніданок». Що на ній зображено? Які предмети із зображених на картині вам найбільше сподобалися? Які почуття викликає у вас цей натюрморт?

!?! 3. Прочитайте уривок учнівського твору-опису натюрморту К.Білокур «Сніданок». Чи подобається вам твір? Чим саме? Як автор твору описує побачені на картині предмети? Які використовує мовні засоби?

На перший погляд нічого незвичайного немає в цій картині. Буденні речі, які є в кожній селянській хаті: глечик, миска, хліб, картопля. Та все це так майстерно

виписане пензлем талановитої художниці Катерини Білокур, що ми не можемо відвести погляду від натюрморту*. Буханець щойно спеченого хліба, здається, ще дихає теплом печі. Над полив'яною* мискою підіймається пара від звареної молоді картоплі. Поряд на тарілці — поріzana кружальцями редька, на кожному кружальці видно тонесенькі прожилки, ніжний червоний обідок. А квашені огірки — та вони ж справжнісінькі!..

✂ 4. Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки (повторювані слова, однаковий початок речень, ужито не те слово, росіянізми та ін.). Відредагуйте їх і запишіть. Скористайтеся пам'яткою «Як удосконалювати написане».

На картині зображені квіти півонії, що стоять у скляній вазі. Півонії ніби щойно зрізані. 2) Ми бачимо на картині повсякденну їжу людини-трудівника. Ми бачимо картоплю і хліб, огірки й редиску. 3) Мені сподобалось, як художниця змалювала предмети побуту — глиняний кухоль, глечик. Цей глечик художниця украсила українським орнаментом.

✂ 5. I. Усно опишіть картину Катерини Білокур «Сніданок».

II. Дайте відповідь на запитання: Чи задоволений (-а) я своєю роботою на уроці? Продовжіть речення: Я сьогодні зрозумів (-ла), що...; мені приємно, що...; якщо вмієш спостерігати, помічати красу, то легше...; я збагатив (-ла) свої знання інформацією про прекрасне, а саме...; я відчув(-ла), що потрібно активніше працювати над...; я відкрив (-ла) для себе нове...

🏠 Виконайте один із варіантів домашнього завдання:

✂ 6. Відвідайте, якщо буде нагода, Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві або Яготинський історичний музей, де зможете познайомитись із творами народної художниці Катерини Білокур та інших художників. Підготуйте усну розповідь з елементами опису на тему «Яку красу творив народ».

7. Знайдіть репродукцію картини (світлину, слайд) із зображенням предметів або тварин. Підготуйте усний опис побаченого.

§ 81. Твір-есе

Домашні обов'язки

(читаємо, говоримо, спостерігаємо, аналізуємо, моделюємо)

& 1. I. Прочитайте подані відомості. Про що ви довідалися з тексту? Що таке есе? Чи доводилося вам писати такий міні-твір на уроках з інших предметів?

Есе — це жанр учнівської творчості, мала форма письмової роботи (міні-твір). Такий твір не потребує придумування сюжету й вигадування персонажів, обов'язкового повторення висновків наприкінці, вони можуть бути включені в основний текст або в заголовок. Це «вільне» письмо на запропоновану тему, у якому найбільше цінується самостійність, аргументованість, оригінальність розв'язання проблеми, дискусійність. Почуття автора тут виражаються природно й логічно.

В основу есе кладуться *роздуми автора* з приводу чогось побаченого, прочитаного або пережитого особисто, описи (портрети, пейзажі та ін.), виклад передісторії стосунків персонажів, авторська емоційна оцінка тощо.

Пам'ятайте: для есе важлива наявність заголовка. Внутрішня будова есе може бути довільною. Есе — це репліка, адресована людині, яка в загальних рисах вже уявляє, про що йтиметься в творі-есе.

Таке есе зазвичай пишуть у класі впродовж 5-10 хвилин після обговорення певної проблеми.

II. Прочитайте вислів науковця-філолога: «Головне для есеїста — змусити читача замислитись, розбудити в ньому здивування, самостійність думки і, нарешті, потребу в самовираженні» (*Ольга Вайнштейн*).

& 2. I. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок — його тему чи основну думку?

ГІРКИЙ УРОК

... В автобусі Оксана зайняла зручне місце й безтурботно поринула у свої мрії. Не зауважила, коли на одній із зупинок увійшла й стала якраз біля неї літня жінка з важкими сумками. Пасажири попросили дівчинку поступитися місцем. Та Оксана вдала, ніби не чує. А лиш зверхньо подумала: «Невелика пані, якщо з торбами носиться».

... Увечері Оксана з матір'ю й батьком подзвонили до нових сусідів, які справляли новосілля й запросили їх на знайомини. Двері відчинилися. На порозі стояла жінка, яку Оксана так образила своєю нечемністю в автобусі, а на столі було частування з тих самих важких сумок.

Оксана ладна була провалитися крізь землю. Мати вихваляла перед новою сусідкою свою доньку — яка вона вихована й скромна, і вчиться добре, і вдома допомагає. І кожне її слово, як насмішка, стьобало дівчину. А сусідка спокійно, розуміючи дивилась їй просто в очі. Той погляд надовго запам'ятався Оксані, довго пік її сором.

Часом потрібен гіркий урок, щоб людина зрозуміла, що причиною багатьох її неприємностей і невдач у житті є елементарна невихованість (*За А. Паламарем*).

II. Дайте відповіді на запитання :

1. З чого починається описана автором подія?
2. Як ви оцінюєте поведінку Оксани?
3. Який момент найбільш напружений у розвитку подій у тексті?
4. Чим закінчилася подія?
5. Чи всім потрібен такий гіркий урок, щоб збагнути деякі прості істини?

III. Доведіть, що перед вами текст, у якому йдеться про якийсь випадок із життя героїв, - оповідання.

ЗМЗ 3. Прочитайте зразок твору-есе. Порівняйте його з текстом вправи. Чи відрізняються вони? Чим саме?

ДИВО ПРИРОДИ

Коли я чую слово «червоний», у моїй уяві постає широка долина, укрита маками. Таку я бачила, коли їздила відпочивати з батьками до Одеси. Ви тільки уявіть: велика, безкрайня, рівна місцина, уся встелена зеленим килимом трави. А посеред неї яскравими плямами - маки, ніби йшов маляр із червоною фарбою та й розхлю-

пував то там, то тут по дорозі. Дмухнув вітерець — і квіти почали тріпотіти такими тендітними пелюстками. Це — справжнє диво природи!

С. Кундас. Маки

& 4. I. Прочитайте уважно два тексти й скажіть, про що в них ідеться. Порівняйте тексти й подумайте, чим вони відрізняються. Чи можна вважати їх твором-есе? Зробіть висновок про багатство нашої мови.

ВЕСЕЛА ПРИГОДА НА ПОЛЮВАННІ

1. Ішов мисливець лісом. Ішов спокійно, не поспішав, роззирався довкола. Коли раптом побачив на гіллі білку. Скинув швиденько з плеча рушницю й націлювався вгору. Білка — скік! — та й лукаво так визирає згори з віття. А потім знову скік та скік, опинилась іще далі. Він мерщій услід — звірятко скаче ще далі. Мисливець уже не вибирає шлях, поспішає навпростець* через кущі, та... тільки й бачив пустунку. Огледівся — навколо густа, волога хаша. Раптом — гвалт! — зненацька* вгруз у яму із якимось ломаччям, старим прілим листом. Сидить мисливець у тій ямі й думає, як би його звідти вилізти. А тим часом білка згори: «Ха-ха».

2. Простував ловець гаєм. Уздрів на галузці вивірку. Зняв з плеча гвинтівку й направив догори. Вивірка — стриб! — і виглядає віддалік із гілля. Той хутчій слідом — тваринка знову вдалеч. Ловець поквапився прямцем крізь чагарі, а її, капосники, й слід пропав. Подивився — кругом гушавина. Зненацька — ой леле! — застряв у вибоїні. А вивірка зверху: «Ха-ха...» (З кн. «Рідне слово»).

& II. На основі двох текстів запишіть синоніми до слів: *білка, ліс, гілля, мисливець, поспішити, кущі, подивитися, плече, хаша, чагарі, вибоїна*.

III. Підготуйте есе (розмірковування в довільній формі) про красу й милозвучність української мови.

 5. Розкажіть про добрі вчинки з вашого життя, як ви допомагаєте по господарству. Які пригоди з вами при цьому траплялися. Напишіть твір-есе. Варто в ньому дати відповіді на запитання: що змусило вас зайнятися цим видом діяльності? Чому ви продовжували займатися цим? Доберіть самостійно заголовок.

§ 82. Докладний переказ тексту з поєднанням різних типів мовлення

Дружба людей і тварин
(читаємо, відтворюємо, пишемо)

& 1. I. Прочитайте мовчки текст. Яка його основна думка? Визначте стиль і тип мовлення. Скажіть, які типи мовлення поєднуються в цьому тексті.

МОРСЬКІ ДРУЗИ

Кілька років тому поблизу міста Опонії у Новій Зеландії щодня з'являвся чотириметровий дельфін. Він підпливав до тих, хто купався, грався з ними, давав себе чухати, гладити, катав на спині дітей, розважав глядачів стрибками. Так він не один, що завів дружбу з людьми. «Свійських» дельфінів знали ще стародавні греки й римляни. У газетах писали, що біля Неаполя хлопчик привчив тварину возити себе до школи й назад через затоку. Досить було хлопцеві гукнути, «візник» одразу припливав. Ця дружба тривала кілька років. А недавно біля Флориди дельфін виштовхнув на поверхню жінку, яка тонула.

Дельфінів вивчають в океанаріумах. Це дуже розумні й навіть «балакучі» представники ряду китоподібних. За винятком людиноподібної мавпи, ніхто з тварин так швидко не може зрозуміти, чого від них хочуть. Дельфіни дозволяють дресирувальникові запрягати себе, приносять кинуті у воду речі, стрибають через затягнуті папером обручі, носом грають у баскетбол. Перелякану тварину легко заспокоїти, погладивши. Вони терпляче переносять навіть неприємні досліди, ніколи не пробуючи вкусити людину своїми гострими зубами (*Із журналу*).

II. Дайте відповіді на запитання:

1. Де з'являвся чотириметровий дельфін?
2. Про яку дружбу дельфінів із людьми ви дізналися?
3. Де вивчають дельфінів і з якою метою?
4. Що вміють робити дельфіни? Знайдіть у тексті частину, де про це описується.
5. Скільки у тексті мікротем? А скільки абзаців?

✎ 2. I. Прочитайте ще раз текст «*Морські друзі*», складіть до нього простий план. Докладно перекажіть текст (усно), намагаючись найповніше відтворити всі мікротеми.

II. Поясніть орфограми у словах *чотириметровий*, *людиноподібний*, *дресирувальник*, *китоподібні*, *Нова Зеландія*. Запишіть їх.

📖 3. Знайдіть у підручниках «Українська література», «Рідний край» тексти, у яких поєднуються різні типи мовлення: розповідь і опис, роздум і опис, розповідь і роздум. Зробіть висновок про те, які типи мовлення найчастіше поєднуються в наукових текстах. Випишіть (на вибір) котрийсь із текстів.

§ 83. Контрольний твір-роздум у художньому стилі

Моє ставлення до музики

(читаємо, пишемо, узагальнюємо, моделюємо)

✎ 1. Прочитайте прислів'я «*На колір і смак товариш не всяк*». Як ви його розумієте? Напишіть твір-роздум на тему «*Моє ставлення до музики*», добираючи для доказів приклади з власного досвіду (якою музикою захоплюєтеся — класичною, естрадною, музикою сучасних гуртів; народними піснями тощо).

---

§ 84. Робота над виправленням помилок, допущених у контрольному творі

Дозвілля

(слухаємо, читаємо, говоримо, пишемо, аналізуємо, узагальнюємо)

Ауд. 1. Прослухайте прочитаний учителем кращий учнівський твір на тему «*Моє ставлення до музики*». Як в ньому розкривається основна думка? Що найбільше вам сподобалося в ньому?

2. Прочитайте твір свого товариша по парті. Визначте його основну думку. Яких помилок він припустився? За потреби скористайтеся таблицею «*Типові помилки у письмових переказах і творах*» і розкрийте характер помилок.

III 3. I. Складіть діалог, користуючись поданими репліками. Розіграйте діалог.

Учні вітаються.

— Який у тебе гарний плеєр, а навушники які! Що ти слухаєш?

— Я теж люблю музику, але не лише естрадну, а й класичну.

— А чи подобаються тобі оті пісні, які крутять на дискотеках?

— Під такі пісні добре танцювати, розслаблятися.

— Я вважаю, що музика має бути красивою, мелодійною.

— Подивимося, яка музика довше проіснує.

Учні прощаються й бажають один одному успіхів.

II. Проаналізуйте свою роботу на уроках української мови за такими ознаками: активність, старанність, усвідомлення вивченого. Дайте відповіді на запитання: Чи з цікавістю ви працювали на уроках? Чому? Чим збагатили себе? Які завдання були для вас складними? Як ви долали труднощі? Оцініть власні результати навчальної діяльності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

☑ **24. 1.** Прочитайте уважно навчальні тестові завдання. Виконайте їх самостійно, записавши в зошити номер завдання й варіант вибраної відповіді (наприклад: 2, В, де 2 - номер завдання, а В - обраний варіант відповіді).

1. Визначте, у якому реченні пропущено двокрапку при однорідних членах.

А І все поволі зникає море, скелі, земля (*М.Коцюбинський*).

Б Батько хоч нічого і не говорить, та все пильно на мене поглядає (*Марко Вовчок*).

В Якось швидко й несподівано стемніло (*В.Близнець*).

Г Стали частіше траплятися осики, верболіз (*А.Давидов*).

2. Визначте кількість простих речень у поданому складному, у якому пропущено розділові знаки.

Сонечко блищить і горить гаї розвиваються садки зацвітають увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені кує зозуля на високій березі гуде бджола мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою хрущі літають гучливі... (*Марко Вовчок*).

А. Два. Б. Три. В. Чотири. Г. П'ять. Ґ. Шість. Д. Сім. Ж. Вісім.

3. Прочитайте. Визначте, які речення подано нижче.

УЖЕ!

— А тепер спробуйте розв'язати задачу, — запропонував учитель, коли пояснив урок.

Не минуло й двох хвилин, як один із учнів:

— Я вже!..

— Що, вже розв'язав?

— Та ні, спробував... (*Нар. творчість*).

А. З прямою мовою. Б. З непрямою мовою. В. Діалог. Г. Складні.

4. Прочитайте каламбур Д.Білоуса й визначте, як називаються виділені слова.

З коси бузько летів на **балку***
(косар косу там брав на **брус***),
і сів бузько в дворі на **балку**,
на довгий дерев'яний **брус**.

А. Однозначними. Б. Багатозначними. В. Синонімами. Г. Антонімами.

5. Знайдіть з-поміж дібраних груп слів синонімічний ряд.

А Танцювати, тупотіти, чалапати, увиватися, вертітися.

Б Радіти, веселитися, задовольнятися, насолоджуватися, байдикувати.

В Безмежний, неосяжний, неозорий, безкрай, безбережний.

Г Чемний, щирий, привітний, ввічливий, відвертий.

6. Укажіть слово, що не належить до спільнокореневих.

А Брити. Б. Бритва. В. Збрити. Г. Недобрити. Ґ. Британка. Д. Побритися.

7. Серед поданих знайдіть слово, яке пишеться з префіксом **з-**.

А...куштувати. Б...клепати. В...тесати. Г...жити. Ґ...формувати. Д...хопити. Ж...рвати. З...пхнути.

8. Укажіть рядок, у якому в префіксах слів на місці пропуску ставиться та сама літера.

- А Пр..тлумачити., пр..меркнути, пр..писати. пр..красний.
Б Пр..кріпити, пр..клеїти, р..комірок, пр..пиняти, пр..завзятий.
В Пр..стол, пр..здирство, пр..довгий, пр..освященний.
Г Пр..гнобити, пр..мудрість, пр..погано, пр..кутий, пр..весело.

9. Знайдіть слово, у якому на місці крапок відбувається подвоєння.

- А. Пригор..шю. Б. Повіс..тю. В. Молодіс..тю. Г. Розкі..шю.

10. Укажіть, у якому слові іншомовного походження на місці крапок слід писати **и**.

- А. Соц..олог..я. Б. Тр..умф. В. Попур... Г. Реж..м.

👏 II. Проаналізуйте свою роботу на уроці за такими ознаками: активність, старанність, усвідомлення вивченого. Які труднощі виникали в процесі роботи? Оцініть власні результати навчальної діяльності.

✂ 25. I. Прочитайте мовчки текст. **Мета читання:** визначити його основну думку тексту; скласти простий план; підготуватися до докладного відтворення його змісту. Усно перекажіть текст. Поясніть правопис виділених слів.

УКРАЇНА

Україна... В одному вже тільки цьому слові бринить ціла музика смутку й краси, гарячої любові до народу. Українці мають усі підстави пишатися тим, що їхня Батьківщина не раз переживала дні сили й слави, мала справді легендарних героїв, *мужньо* переносила *найважчі* випробування, коли гинули не сотні й тисячі, а *мільйони* її дочок і синів... І потім, як той казковий птах *Фенікс**, відроджувалася, виростала з пожарищ і руїн, виховувала нові *покоління* закоханих у рідну землю лицарів* правди й волі.

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці... Це родюча й щедра земля. Це й великі сучасні міста, збережені *пам'ятки*, відбудовані *святині*.

Немає на світі кращого неба, ніж небо України. Високе, мов наш дух, воно благословляє свою Україну, береже у віках її материнську любов, тому його ніколи не *відділити* від рідної *матінки-землі* (Із журналу).

Ю. Максименко

🏠 Оберіть один із варіантів домашнього завдання.

26. Складіть невеликий твір-роздум на тему «*Рідний край, моя земля*» і запишіть його.

27. Напишіть невелику розповідь з елементами роздуму, скориставшись рядками вірша Олени Мікули для розкриття основної думки твору.

Радію метелику,
Бджілці, джмелю,
Бо світ цей чудовий
Я дуже люблю.

28. І. Складіть діалог між ровесниками, на тему «Мої домашні обов'язки», скориставшись описом поданої ситуації. Розіграйте діалог.

1. Учні вітаються.
2. Обмінюються репліками про те, хто чим займається після того, як виконає домашні завдання.
3. Розмовляють про допомогу батькам. Висловлюють думки про необхідність допомагати якомога більше своїм рідним, щоб полегшити їхню працю й самому здобути корисні для життя навички й уміння. Погано чинять ті, хто намагається нічого по дому не виконувати.
4. Роблять висновки про те, що батькам по змозі потрібно допомагати, бо це розвиває корисні трудові навички й поліпшує добробут сім'ї, але при цьому треба намагатися розумно розподілити свій час, щоб встигнути з уроками й відпочинком.

II. Проаналізуйте свою роботу на уроках української мови за такими ознаками: активність, старанність, усвідомлення вивченого. Дайте відповіді на запитання: Чи з цікавістю ви працювали на уроках? Чому? Чим збагатили себе? Які завдання були для вас складними? Як ви долали труднощі? Оцініть власні результати навчальної діяльності.

Дорогі п'ятикласники!

За кілька днів міста й села сповняться передчуттям довгоочікуваного свята. Мелодійні звуки шкільного дзвоника повідомлять про закінчення навчального року. Сподіваємося, що цей рік був щедрим для вас на добрий ужинок. Освоївши програму 5 класу, ви впевнено піднімаєтеся на ще одну сходинку, що має позначку «6-й клас». Віримо, що той багаж знань і вмінь, досвід, здобутий наполегливою працею, не стане тягарем, а буде знахідкою в багатьох ситуаціях. Бажаємо вам цікавих зустрічей, подорожей, яскравих вражень, наснаги й бадьорості!

Автори підручника

ДОДАТКИ

ПАМ'ЯТКИ

Як працювати над переказом

1. Прочитайте (чи прослухайте) уважно текст.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Поділіть текст на частини й дайте їм заголовки.
4. З'ясуйте значення й правопис незрозумілих слів, розстановку розділових знаків.
5. Перекажіть текст (усно або письмово), дотримуючись плану.
6. Пам'ятайте про вимоги до мовлення.

Як працювати над твором

1. Зміст вашого твору повинен відповідати темі (про що будете писати) і основній думці (що ви будете стверджувати).
2. Не пишіть зайвого (того, що не стосується теми висловлювання).
3. Стежте за порядком викладу думок.
4. Використовуйте відомі вам мовні засоби зв'язку між реченнями в тексті (займенники; слова, близькі за значенням; однокореневі сполучники; прислівники та ін.).
5. Дотримуйтеся композиції певного типу й жанру мовлення.
6. Добирайте мовні засоби, характерні для певного стилю мовлення.

Як працювати над удосконаленням написаного

1. Уважно прочитайте перший варіант створеного тексту. Користуючись пам'яткою «Як працювати над твором» і таблицею «Вимоги до мовлення», виправте текст, викресливши слово й надписавши над ним кращий варіант.
2. Прочитайте ще раз твір (переказ), приділивши увагу правильному написанню слів, розстановці розділових знаків.
3. Перепишіть творчу роботу, подбавши при цьому про охайність в оформленні результатів своєї праці, техніку письма.

Як працювати над твором-роздумом

-
1. Продумайте тему та основну думку роздуму.
  2. Коротко й чітко сформулюйте основні тези роздуму.
  3. Доберіть переконливі докази (факти з життя, власних спостережень, літератури та ін.).
  4. Зробіть відповідні висновки.
  5. Уживайте для зв'язку частин роздуму такі слова: *бо, через те що, тому що, отже, таким чином* та ін.

Як оформити лист

1. Пишіть на якісному папері.
2. Дбайте про почерк, охайність в оформленні листа й підпису на конверті.
3. Уживайте звертання. Звертаючись до старших на «*Ви*», пишіть це слово з великої літери.
4. Стежте за мовленнєвим оформленням і грамотністю. Пам'ятайте: **за** тим, як ви говорите чи пишете, судять про вас.
6. Ставте розбірливий підпис, число.
7. Не залишайте листів без відповіді.

Як працювати над вибіркоким переказом тексту

1. Прочитайте текст, з якого потрібно вибрати матеріал на задану тему.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Вдумайтеся в тему, запропоновану для вибіркового переказу.
4. Виберіть із тексту (чи з двох текстів) лише той матеріал, який необхідний для повного розкриття запропонованої теми.
5. Визначте основну думку вибіркового переказу (вона може збігатися і не збігатися з основною думкою тексту).
6. Продумайте композицію переказу (наявність початку і кінця, тип мовлення — розповідь, опис, роздум чи поєднання цих типів).
7. Складіть план переказу.
8. Доберіть слова й речення для зв'язку частин тексту.

Як працювати над збагаченням словникового запасу

1. Читайте художні твори майстрів слова, записуйте слова й вислови, що ви їх хотіли б використовувати у своєму мовленні, у спеціальний словник.
2. Читайте текст повільно, уважно.
3. Не залишайте поза увагою незрозумілі слова, постійно звертайтеся до словників — тлумачного, фразеологічного, словника синонімів та ін.
4. Заведіть зошит обліку прочитаних книг, куди записуйте назву книжки, її автора, основну думку твору, слова та вислови, що справили на вас велике враження.
5. Збагачайте ваше мовлення прислів'я, приказки, крилаті слова. Записуйте їх, запам'ятовуйте, намагайтеся використовувати у своєму мовленні.

Тлумачний словник

Айсберг — льодова гора, більша частина якої знаходиться під водою.

Аір — трав'яниста багаторічна рослина з довгими мечоподібними листками світло-зеленого кольору й гострим запахом. Видова назва в перекладі з латинської означає «тростина», «порожнисте стебло». Інші назви: татарське зілля, лепеха звичайна, шувар, аір звичайний або болотяний.

Ансамбль — 1) група співаків, музикантів, танцюристів, що постійно виступає як єдиний колектив; 2) продуманий зі смаком дібраний комплект, що складається з предметів одягу, взуття, головних уборів і т. ін.; 3) сукупність будівель, споруд, що є частинами одного цілого.

Актуальний — важливий для даного часу; який відповідає найважливішим потребам сучасності.

Аргументований — доказовий, обґрунтований.

Аркан — 1) довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин; 2) гуцульський чоловічий танок.

Балка — дерев'яна колода або залізний брус; яр з пологими схилами.

Баранчик — глиняна посудина для напоїв, що має форму такої тварини.

Білодеревник — столяр, який виготовляє неполіровані столярні вироби.

Біографія — опис чийого-небудь життя й діяльності, життєпис.

Бовваніти — 1) виднітися, показуватися здаля; 2) сидіти, стояти непорушно.

Бодня — дерев'яна вузька діжка з кришкою.

Бранець — полонений.

Брус — обтесана чи обпиляна чотиригранна колода; довгий чотиригранний шматок каменю або металу.

Бузько — (діалектне слово) лелека, чорногуз.

Буркун — дворічна трав'яниста рослина родини бобових. Листки трійчасті, квітки мають вигляд китиці, що складається із дрібних жовтих запашних квіточок. Назва походить від двох латинських слів, одне з яких означає «мед», а друге є римською назвою конюшини.

Ватра — вогнище, багаття.

Великий Віз — сузір'я північної небесної півкулі, складається з семи великих зірок (Великий Віз) та 80 малих. Така назва існувала до 1933 року. Згодом з'являється інша — Велика Ведмедиця.

Вероніка — невисока (15-30 см заввишки) трав'яниста багаторічна рослина родини подорожникових із повзучим кореневищем, сланким стеблом. Квітки (6-7 мм у діаметрі) блідо-лілові або блакитні, зібрані в китицеподібне суцвіття.

Вирій — теплі, південні краї, куди відлітають птахи на зиму.

Відчайдух — сміливець, дуже хоробрий.

Володимир — великий київський князь, син князя Святослава.

Воевода — вождь, полководець.

Всеношна — у православних християн — церковна служба, що правиться цілу ніч під Великдень.

Вправний — умілий, добре натренований.

Габа — те, що покриває, застилає, оповиває; покривало.

Галера — старовинне вітрильне багатовеслове військове судно.

Гарба — високий віз на двох або чотирьох колесах.

Гармонія — злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого); злагоджене звучання, приємне для слуху, милозвучність.

Герб — відмітний символічний знак держави, міста, особи.

Гепард — хижий звір родини котячих, що дуже швидко бігає (до 140 км. на годину).

Гетьман — у 16-18 ст. виборний ватажок Запорозької Січі; з 17 ст. — головний, старший козацького війська та верховний правитель.

Гігантський — величезний.

Гіпотеза — наукове, положення, висновок, що пояснює певні явища дійсності на основі припущення.

Гобеленик — працівник легкої промисловості, який виготовляє гобелени — декоративні тканини або килими з художньо витканою картиною.

Голобля — одна з двох жердин, прикріплених кінцями до передньої частини воза, саней, в які запрягають коня.

Гривна — металева шийна прикраса у вигляді обруча.

Гривня — грошова одиниця незалежної України.

Грицики — однорічна трав'яниста рослина (10-15 см заввишки) із прямим стеблом, прикореневими листками, зібраними в розетку, і дрібними білими квітами, зібраними у верхівкову китицю. Інші назви: дика гречка, пастухові сумка, горобинець, горобине око тощо.

Гутництво — виготовлення скла і виробів з нього.

Говіти — постити й відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді й причастя.

Деревій — багаторічна волосистоопушена трав'яниста рослина з кореневищем, родини складноцвітних. Стебло пряме, ребристе, нерозгалужене. Листки довгасті або ланцетні, двічі або тричі перисторозсічені. Квітки переважно білого кольору, зібрані в дрібних кошиках у густе, верхівкове, щитоподібно-волотисте суцвіття. Інші назви: деревій тисячолистий, кривавник, серпоріз, маточник тощо.

Дерть — борошно грубого помолу для годівлі тварини.

Дзбан — глекоподібний глиняний дерев'яний або металевий посуд для

води, молока, квасу.

Династія — 1) монархія того самого роду; 2) *перен.* рід; 3) представники різних поколінь однієї сім'ї.

Дистанція — відстань.

Дичкознавець — садівник, який вирощує дикі, некультивовані плодові дерева або кущі для їхнього подальшого господарського використання.

Дружинник — член війська князя у давній Русі.

Дума — народнопоетичний твір, що виконувався під супровід ліри, кобзи, бандури напівспівом, напівпримовлянням.

Духовний — зв'язаний з внутрішнім психічним життям людини, з її моральним світом; нематеріальний не тілесний; релігійний.

Дьоготь — темна густа смолиста з неприємним запахом рідина.

Дозорець — розвідник, патруль, вартовий.

Достоту — 1) точно; 2) справді, дійсно, істинно.

Елегантний — вишукано-витончений; зі смаком одягнений.

Етнос — народ, спільність людей, що історично склалася на певній території, має стабільні особливості культури, зокрема мови.

Євшан-зілля — народнопоетична назва полину. У народній творчості символізує пам'ять, рідну землю, Батьківщину.

Жвавий — 1. Повний життєвої сили, енергії, з швидкими, легкими рухами; рухливий. 2. (*перен.*) Який виконується, відбувається енергійно, у пришвидшеному темпі.

Жоржина — квітка родини айстрових, що має порожні стебла, просте листя, розміщене попарно, різні за забарвленням і формою квітки, пелюстки яких зібрані в кошик.

Жупан — старовинний верхній чоловічий і жіночий одяг; спочатку — убрання заможного козацтва й шляхти, згодом — поширений у селянському побуті.

Журавлина — вічнозелений сланкий кущ родини вересових. Має тонкі темно-бурі пагони з черговими довгастими листками, зверху блискучими, темно-зеленими, із загорнутим краєм, зісподу вкритими восковим нальотом, яскраво-червоні соковиті плоди.

Завдання — те, що визначено або заплановано для виконання; доручення.

Задача — це питання, що його розв'язують шляхом обчислень за певною умовою (наприклад, у математиці).

Запaska — старовинний жіночий одяг у вигляді одного або двох полотнищ; носили, обгортаючи навколо стану поверх сорочки, зверху закріплювалась поясом.

Засік — відгороджене місце в коморі, зерносховищі для зсипання зерна; великий ящик з лядою для зсипання зерна, борошна.

Збіжжя — рослини та зерно хлібних злаків; майно, речі (хатні); пожитки.

Зело — (застаріле, поетичне) зелень.

Зомбований — неповноцінний, нездатний самостійно мислити й діяти, такий, що перебуває під впливом нав'язаних ззовні ідей; чимось схожий на робота.

Зруб — 1) місце, де було вирубано ліс; 2) спосіб зведення стін будинків й інших споруд із колод чи брусів, що їх укладають один на одного, а в місцях перетинання з'єднують зрубками.

Імператор — володар великої могутньої держави, утвореної на землях багатьох народів.

Імунітет — несприйнятливість організму до збудників заразливих хвороб; запобіжний захід проти чого-небудь.

Інтелект — розум, здатність мислити, думати.

Казнокрадство — привласнення державних коштів.

Каторга — дещо змінене турецьке слово, що означає «галера». Через нелюдські страждання, яких зазнавали невольники на турецьких галерах-каторгах, як правило, поневолені українські козаки, це слово стало означати — тяжке ув'язнення, неймовірні страждання.

Кептар — верхній хутряний або суконний одяг без рукавів.

Кетяг — пучок ягід або квітів на одній гілці, стеблині; китиця, гроно.

Кирея — старовинний верхній довгий суконний одяг.

Китаєвий — пошитий з китайки, шовкової тканини, переважно синьої, яку завозили з Китаю, згодом так називали в Україні бавовняну тканину місцевого виробництва.

Кінолог — фахівець із кінології, який вивчає собак, їхні породи, особливості поведінки тощо; собакознавець.

Кіш — центральний орган управління Запорозької Січі, на чолі коша стояв кошовий отаман (гетьман).

Ковил, ковила — трав'яниста степова рослина.

Кожум'яка — майстер, що виробляє недублену шкіру — сирицю.

Колорист — 1) майстер розцвічення або забарвлення тканин; 2) художник, у творах якого основним засобом утілення задуму є колорит — поєднання кольорів у картині, мозаїці тощо.

Князь — голова роду, племені або союзу племен, що стояв на чолі військової дружини.

Комора — окрема будівля для зберігання зерна тощо; приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі та ін.

Комунікація — обмін інформацією, спілкування.

Комунікативний — прикметник до **комунікація**.

Комплімент — приємні, люб'язні слова; похвала, лестощі.

Конюшина — багаторічна рослина родини бобових, що має трійчасте округле чи видовжене листя і зібрані в суцвіття квітки-голівки.

Коралі — намисто, зроблене з коралів — вапнистих відкладів морських тварин, що живуть на морських та океанських скелях.

Корупція — використання посадовою особою свого службового становища для особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів.

Крайка — вузький (3-15 см) і досить довгий (3 м) жіночий пояс, за допомогою якого утримувався поясний одяг (спідниця, запаска).

Кредо — 1) основні погляди, переконання; 2) символ віри у католицькій церкві.

Кремезний — 1) міцної будови тіла, дебелий; 2) коренастий, могутній.

Кукіль — однорічна трав'яниста рослина родини гвоздикових із темно-рожевими, зрідка білими квітками. Росте як бур'ян серед хлібних злаків, має отруйне насіння.

Куманець — керамічна фігурна посудина для спиртних напоїв, що використовується тепер здебільшого як прикраса.

Купець — власник торговельного підприємства, особа, що займається торгівлею.

Курінь — 1) окрема частина запорозького козацького війська; 2) легка будівля, сторожа на горах.

Курсив — друкарський похилий шрифт.

К'ят — грошова одиниця М'янми (Бірма).

Лантух — великий мішок з грубої тканини.

Лимар — майстер, який виготовляє ремінну зброю — предмети для запрягання або сідлання коней; упряж.

Лісостеп — природна зона з чергуванням лісових ділянок і степових масивів.

Літепло — 1) тепла вода; 2) щось тепле; тепло.

Літопис — у стародавній Русі — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений сучасником цих подій.

Лучина — довга тонка тріска, що використовується як джерело світла.

Льє — старовинна французька міра довжини, що дорівнює приблизно 4,5 км.

Макітра — глиняний посуд великого розміру напівсферичної форми з широким отвором.

Малоросія — Україна, так почали називати нашу країну після приєднання її до Московського царства.

Материнка — багаторічна трав'яниста рослина із прямим чотиригранним стеблом, довгастими супротивними листками й дрібними зрослопелюстковими зібраними у віночок квітами рожевого, темно-рожевого, рідше — білого кольору. Суцвіття й стебло світло-зеленого або сірувато-блакитного кольору, квіти подібні до парасольки, закінчуються довгим колючим вістрям.

Мереживо — сітчаста тканина з узорами, якою оздоблюють одяг, білизну й інші предмети хатнього вжитку.

Месник — той, хто мстить.

Миколайчики — багаторічна сірувато-зелена колюча рослина родини зонтичних.

Мислявий — мислячий, розумний.

Монарх — єдиновладний глава держави (король, цар, імператор).

Мортира — артилерійська гармата.

Нагода — випадок (здебільшого сприятливий).

Намітка — старовинний жіночий головний убір, покривало з тонкого серпанку (задовжки 5 м, завширшки 50 см), яким зав'язували поперх очіпка голову заміжні жінки.

Навальню — дуже швидко і масово.

Нагально — невідкладно, терміново, негайно.

Нападник — грабитель, поневолювач, загарбник.

Наснага — сила, енергія, стан душевного піднесення.

Націоналізм — рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів, а також за збереження й розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т. ін.

Неопалима купина — 1. Рослина родини рутових, друга назва — ясенець. 2. У біблійній міфології — терновий кущ, який горить і не згорає.

Низове козацтво — запорозькі козаки, що жили в пониззі Дніпра.

Оберіг — дрібні предмети (амулети, талісмани), які попереджають свого господаря про будь-який негативний вплив і оберігають від нещасних випадків, замахів, хвороб, чаклунства, пристріту, порча й інших неприємностей.

Обряд — дії, встановлені звичаєм, пов'язані з побутовими традиціями; встановлені церквою культові дії.

Одіссея — у переносному значенні це повні пригод подорожі або багаті пригодами й подорожами життя. Крилатий вислів походить від назви поеми «Одіссея» давньогрецького поета Гомера, який розповідає про пригоди царя Одіссея під час повернення його додому після Троянської війни.

Оздоблювати — прикрашати.

Оksamит — тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або сполучного волокна.

Оптимістичний — життєрадісний.

Орда — військо кочівників.

Орнамент — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів (геометричний орнамент), стилізованих рослинних чи тваринних мотивів (рослинний, тваринний орнамент).

Остракізм — у Стародавній Греції — вигнання небезпечних осіб або злочинців за межі міста, держави без права повернення.

Отава — трава, що виросла на місці скошеної або після випасання худоби. Вважають, що отава соковитіша і м'якша за первинну траву, що була до неї.

Очіпок — старовинний обов'язковий головний убір заміжньої жінки у формі шапочки.

Ошатний — пишно вбраний, чепурний, гарний, святковий, елегантний, пишний, розкішний, прибраний.

Пальма першості — перше місце в чому-небудь.

Патріотизм — любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги.

Патріарх — глава роду; найбільш поважана людина.

Пашіти — 1. Виділяти багато жару, тепла, будучи нагрітим, розпеченим, натопленим тощо. 2. (*перен.*) Бути гарячим, червоним через підвищення температури, хвилювання, збудження. 3. (*перен.*) Бути розгара́чили́м, рум'яним, внаслідок сильного почуття або міцного здоров'я, доброго настрою тощо.

Перекотиполе — трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, що має форму кулі. Після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння; у народі символізує безрідність, бездомність, безпритульність.

Пересічний — який не перевищує середнього рівня, посередній; який нічим не виділяється.

Перспективний — який має великі можливості, передумови для подальшого розвитку в майбутньому.

Печеніги — тюркські кочові племена.

Перстач — інші назви: калган, п'ятипал, дерев'янка, зав'язник тощо. Багаторічна рослина родини розових. Має пряmostояче стебло, зелені трійчасті листки, біло-жовті квітки з чотирма пелюстками.

Пісний (про страву) — страва, у якій відсутні м'ясні та молочні продукти; на противагу скоромній їжі.

Піст — період року, коли за церковними правилами не вживають скоромну їжу.

Плаха — шматок розколотої навпіл деревини, колоди.

Плахта — старовинний жіночий одяг типу спідниці, із двох зшитих до половини полотнищ.

Покуть (покуття) — в українській селянській хаті куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.

Полив'яний — виготовлений із особливого склоподібного сплаву для покриття керамічних виробів.

Полісся — край, заселений східними слов'янами (переважно білорусами та українцями, що говорять самобутнім — «поліщуцьким» — діалектом), котрий охоплює південну частину Білорусії, північну Україну, кілька сусідніх районів західної Росії, а також ледь захоплює і територію західних слов'ян (Польщі).

Постоли — м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками.

Престол — трон монарха; трон як символ влади монарха.

Припічок — 1) горизонтальна площа перед челюстями печі під комином, продовження якої є черинь печі; на припічку ставлять горшки, коли їх виймають із печі або перед тим, як туди їх поставити, а також вигрібають жар; 2) бокова лежанка, прибудована до печі; служила місцем для снання.

Прополіс — продукт бджільництва, смоляниста маса з неоднорідною структурою, на смак гірка.

Прочани — богомольці.

Реґіон — територіальна одиниця, що вирізняється з-поміж інших таких самих одиниць специфічними рисами (географічними, етнографічними, економічними та ін.).

Ремінь — довга смужка обробленої шкіри.

Ремесло — 1) дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці; 2) певна професія, фах; 3) *перен.* робота, праця без натхнення, творчості.

Ремісник — 1) особа, яка володіє певним ремеслом; 2) той, хто працює без натхнення, творчості.

Розбрат — ворожнеча, розлад між ким-небудь.

Розмай — що-небудь буйно розквітле, зелене.

Сажень — давня східнослов'янська міра довжини, дорівнює 2,134 м.

Сап'янці — святкові жіночі чоботи із тонкої м'якої шкіри різноманітних кольорів.

Сваволя — схильність діяти на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших, самовілля.

Свита — старовинний довгополий верхній одяг з домотканого грубого сукна.

Світлиця — кімната в будинку.

Символ — умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.

Сіткарь — майстер, який плете сітки для риболовлі.

Січовик — козак, що мешкав на Січі.

Скнара — надміру скупа, жадібна людина.

Скоромний — виготовлений з м'яса або молока, заборонений для вживання в пісні дні.

Скретинілий — одурілий, отупілий.

Скринник — майстер, який виготовляє скрині.

Скрина — великий ящик з кришкою(віком) для зберігання одягу та ін.

Слобода — поселення, жителі якого тимчасово звільнялися від податків.

Смушок — шкурка, хутро новонародженого ягняти; смушевий — пошитий із смушка.

Ставний — який має високу, струнку постать, міцну будову тіла; пропорційно складений.

Стельмах — майстер, який робить вози, сани, колеса.

Стодола (клуня) — будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння та ін.

Сторицею — у багато, у сто разів; більше.

Стріха —нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною.

Стуманілий — 1) обгорнутий туманом; 2) *перен.* той, хто втратив здатність розсудливо міркувати, ясно сприймати й розуміти навколишнє.

Тирлич — багаторічна трав'яниста рослина, що має пряме стебло, супротивні листки і жовті квіти, зібрані в пазушні напівпарасольки від 3 до 11 штук.

Троїсті музики — український народний музичний ансамбль, який складається з трьох інструментів.

Трон — багато оздоблене крісло на спеціальному підвищенні — місце монарха під час урочистих церемоній у палаці.

Усобиці — чвари, незлагодa, розбрат, війна між окремими групами або особами в одній державі.

Фірмaн — указ правителя, звернений до підданих (у мусульманських країнах).

Фенікс — 1. У міфології деяких стародавніх народів (єгиптян, фінікійців та ін.) — чарівний птах, який, проживши кількaсот років, спалював себе, а потім воскресав з попелу молодим. 2. Символ безсмертя, невмирущості, відродження. 3. Одне з сузір'їв Південного неба.

Фут — стара міра довжини, що дорівнювала близько 30 см.

Хабар — гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп.

Хабарництво — одержання хабарів службовою особою.

Хвацький — завзятий, запальний, бравий, молодецький.

Хвацькість — молодечтво, спритність.

Хай йому біс (чур, цур, пек, враг, трясця) — (лайливий вислів) уживається для вираження незадоволення, недоброзичливого побажання.

Хробак — черв'як; личинка комахи чи жука.

Цератник — робітник, який виготовляє церату — тканину, покриту з одного чи з обох боків особливою речовиною, що робить її водонепроникною.

Цілющий — такий, що має лікувальні властивості.

Цямрина — верхня частина колодязного зрубу, складена переважно з дерев'яних колод.

Чайка — бойовий козацький човен, що мав суцільне дно із стовбура липи або верби.

Чародійний (чарівний) — такий, що має магічну силу, є чарами; який має великий вплив на людину, природу, хід подій.

Чати — сторожовий загін війська; стояти на чатах — охороняти, вартувати.

Ченці — члени релігійної громади, які дали обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монахи.

Чудівний — дивний, не подібний до інших.

Шавлія — багаторічна трав'яниста рослина, що має чотиригранне галузисте стебло, супротивне сірувато-зелене листя, синьо-фіолетові квітки, зібрані несправжніми кільцями, зближеними на верхівці стебла в пухкі колосоподібні суцвіття. Листя шавлії містить цілющу ефірну олію.

Шатро — 1) опуклий дах, покрівля, що має форму півкулі; 2) *перен.* накриття, утворене переплетінням гілок і листя дерев тощо.

Шкаповий — пошитий із кінської шкіри.

Шовініст — прихильник шовінізму, реакційної форми націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами.

Щіпавка — комаха, що має видовжене тіло з двома недорозвиненими клешнями.

Щіпка — те саме, що пучка, тобто кінчик пальця руки.

Ярмо — упряж для великої рогатої худоби; тягар, ноша, символ неволі.

Ясир — так називали турки «живий товар», тобто людей-бранців (невільників).

Словничок синонімів

Багрянний (густо-червоний, з фіолетовим відтінком) — багровий, пурпурний, пурпуровий.

Бажати (висловлювати комусь побажання чого-небудь, мати якісь побажання стосовно когось) — зичити, жадати, побажати, пожадати.

Байдики бити; собак ганяти; дурня валяти (клеїти); гав (гави) ловити; горобцям дулі давати; лежати лежнем; (сидіти без діла) сидні (посиденьки) справляти; сидіти склавши (згорнувши) руки; (постійно гуляти. уникати праці) походеньки [та посиденьки] справляти; і (й, ні, ані) за холодну воду [не братися (не взятися)]; сім неділь (вихідних) на тиждень справляти (мати).

Байдужий — безпристрасний, апатичний, незацікавлений; (*до всього*) нечулий, нечутливий, незворушний, ін-деферентний, холодний, напівсонний.

Батьки (батько й мати) — батько-мати, отець-ненька, отець-мати.

Безліч — сила-силенна, тьма-тьменна, дуже багато, без ліку, без ліку-міри *кн.* сонми.

Великий — немалий, чималий, здоровий, (*віком*) дорослий, великолітній; (про *мету*) важливий, видатний, визначний; (*поет*) славний, славетний, знаний, геніальний; (*гурт*) численний; (*ніст*) довгий; (*крик*) сильний, дужий; (*радість*) глибокий; (*бенкет*) урочистий, пишний; величенький, великуватий.

Велич — (*народу*) величність, маєстат, величчя; (*зустрічі*) урочистість, пишність; (*подвигу*) високість, шляхетність.

Величезний — здоровенний, грандіозний, велетенський, гігантський, колосальний, прездоровенний; (*зусилля*) титанічний; (*розмір*) фантастичний; величенний, велетенний, великий-превеликий.

Вередливий — примхливий, вибагливий, перебірливий, *жм.* брикливий, вимисливий, забагливий, *зап.* капризний, *сил.* норовистий, з норовом; (*погоду*) мінливий, непостійний.

Відчайдух — відчаяка, відчаюга, сміливець. гаряча голова, *з.* ризи-кант, *жм.* урви-голова, паливода.

Веселий — (*настрій*) радісний, безтурботний, безжурний; (*жанр*) жартівливий; (*факт*) анекдотичний, кумедний; (*огонь*) яскравий; (*дельфін*) грайливий; (*колір*) барвистий, веселковий; веселенький, веселесенький, веселющий.

Врозтіч (урозтіч) — *пр.*, врізнобіч, врозсип, врозбрід.

Гадати — думати, міркувати, мати на думці, помишляти, розмислювати.

Голодний — який відчуває сильне бажання їсти, *голодний, як собака; аж шкура болить; тягне за живіт кого; аж за печінки (за печінку) тягне; живіт присох (притягле) до спини (до хребта); вола б з їв; [й] ріски (рісочки, рисочки, рісоньки, крихти) в роті не було в рот не брав (не брала); росинки в роті не мати.*

Все догори ногами — безладдя, хаос, анархія, нелад, *жм.* кавардак, гармидер, розгардіяш, бедлам, *ід.* Содом і Гомбрра, *з.* лоск; безлад, безладність; *пор.* Шарварок.

Господа — дім, домівка, оселя, хата; господарство.

Гострий на язик — дотепний — (*який відзначається гумором, оригінальністю висловлювання* (має гострий язик); гострий на слово (на речі).

Гучно — голосно, лунко.

Далеко — неблизько, ген-ген, вдалині.

Дерево — деревина, древо.

Диво — чудо, чудасія.

Дитина (щодо батьків — син, дочка) — кровинка, чадо, дитинча.

Дуже — вельми, вкрай, надзвичайно, неймовірно.

Добродій — добродичинець, добродійник, філантроп, милостивець, ласкавець, патрон, *р.* (*митців*) меценат.

Екскурсія — (*на природу*) прогулянка; (*туристична*) похід, подорож, тур, *д.* тура; (*до музею*) відвідини /оглядини/ чого; (*гурт екскурсантів*) група.

Жвавий — (*хто*) меткий, моторний, прудкий, скорий, швидкий, шпаркий, рухливий, ворухливий, ворушливий, порський, шамкий, повороткий, юрливий, побігуший, *обр.* як дзига; (*торг*) енергійний; (*інтерес*) живий.

Журно — скрушно, тужно, тяжко-важко, сумно.

Загадковий — таємничий, незрозумілий, незбагненний, містичний, укритий таємницею; загадувати.

Загинути — прийняти смерть; покласти, зложити голову за кого—що; накласти головою; зложити (покласти) [свої життя; кістки зложити; позбутися життя (голови, душі); піти в землю кому, зневажл.

Збентеження — збентеженість, стурбованість, *сил.* хвилювання; (*розгубленість*) замішання, зняковіння, зняковілість.

Зворушливий — (*епізод*) хвилюючий, проймаючий, *обр.* серцезворушний, що викликає сльозу, *р.* хвильний, сльозоточивий, *д.* почутливий.

Згодом — пізніше, потім, з часом, переходом, опісля, по якомусь часі, *д.* зго-дя, *кн.* з бігом часу; згодом-переходом.

Зілля (зелені рослини — дерева, кущі, трави) — зелень, зело, зелення.

Зневага (відсутність поваги) — презирство, погорда, неповага.

Кволий — тендітний; (*силою*) безсилий, немічний, слабкий; (*здоров'ям*) слабкий, слабовитий, миршавий, хирявий, хирий, хирлявий, хиренний; *П.* повільний, не жвавий, *вул.* дохлий; (*світло*) не яскравий, тьмянний.

Кіт (свійська тварина родини котячих) — котик, коток, котко, кітка.

Колір (світловий тон чого-небудь) — забарвлення, обарвлення, забарвленість.

Кудлатий (з поплутаним волосся, вовною — про людину, тварину) — кошлатий, косматий, патлатий, лахматий.

Крадькома — нишком, тихенько, потай, потайки, тайкома.

Кусати — (ранити зубами, хоботком) гризти, прокушувати, закушувати, пожалити.

Легідний — (*характер*) сумирний, тихий, не норовистий; (*голос*) шовковий; (*до кого*) ніжний, ласкавий, доброзичливий, приязний, дружній; (*клімат*) м'який, не різкий; (*кінь*) рахманний.

Ласка — (вияв любові) ніжність, пестощі, пестування, милування, милющі.

Ліс — (велика площа землі, заросла деревами) бір, гай, переліс, діброва.

Любити (відчувати глибоку відданість, прихильність) жалувати, кохати, полюбляти, обожнювати.

Мерехтіти — (*світло*) блимати, мигтіти, миготіти; (*відбивати світло*) ряхтіти, поблискувати, виблискувати; (*очі*) блискотіти; (*перед очима*) сновигати; (*ягоди*) рябіти, рясніти; (*в далині*) маячити, маячіти.

Миттю — дуже швидко, враз, відразу, моментально.

Могутній — можний, *сил.* всемогутній, всеможний, стосилий, всесильний; (*владар*) всевладний, можновладний; (*дух*) міцний, сильний; (*дуб*) велетенський, кремезний; (*зелень*) пишний, буйний; (*враження*) разючий, приголомшливий; (*вияв чогось*) потужний.

Навколо — *пр.* навкруги, довкола, довкруги, округи, *р.* навкіл, надокколо, окіл; навкруг, довкруг, круг.

Навмання (без точного знання, без певності) — усліпу, наугад, наосліп.

Невмирущий, немрущий, безсмертний, вічно живий, несмертний; (*про славу*) вічний, незабутній; (*незнищений*) нетлінний.

Незабутній, вікопомний, вічнопам'ятний, пам'ятний; (*слід*) невитравний; (*про славу*) невмирущий, безсмертний, вічний.

Не по зубах — не по плечу, занадто складно.

Ні в тин, ні в ворота — недоречно, невчасно, недоладно, невідповідно.

Ніжний — ласкавий, лагідний, голубливий, пестливий, любовний; (*вітер*) м'який, нерізкий; (*стан*) виточений, граціозний; (*риси*) витончений, делікатний, тонкий; (*голос*) приємний, шовковий; (*цвіт*) тендітний, легко вразливий, тепличний, (*речі*) крихкий, неміцний, (приємний на вигляд, дотик) — оксамитовий, бархатистий, оксамитний.

Ні за що, ні про що — без причини, несподівано, раптово, як сніг на голову, ні за цапову душу.

Обов'язок (те, що треба виконувати відповідно до вимог) — повинність, принуда, відбуча.

Оздоблювати — прикрашати, красити, декорувати, *поет.* окрашати; квітчати, (*орнаментом*) орнаментувати; оздобляти.

Пахнути (видавати запах) — пахтіти, пахкотіти, душити, духмяніти.

Пахоші (приємний запах) — аромат, повів, пахош, трунок.

Пильний — зіркий, невсипущий, недремний, всевидющий.

Письменник — літератор.

Плохий — (*вдачу*) боязкий, несміливий, нерішучий, смирний, тихий, сумирний.

Поволі — повільно, нехутко, нешвидко, потихеньку, повагом, неквапно, неквапливо, без поспіху, покволом, прокволом, спроквола, не поспішаючи/ся/, звільна; (*їхати*) тихо, ходую; (*іти*). як не своїми ногами, мов неживий; (*щось робиться*) як мокре горить; (*не одразу*) поступово, з часом.

Полум'я — вогонь, ватра.

Прекрасно — чудово, незрівнянно, навдивовижу, блискуче, предобре.

Раптово — несподівано, неждано, негадано, враз, зненацька.

Річка (водний потік) — ріка, фугівка.

Родина (група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей) — посімейство, сім'я, домашні.

Розмаїтий — (який має неоднаковий колір) — веселковий, багатобарвний, різнокольоровий.

Рости (про тварину, рослину — збільшитись у результаті життєвого процесу) — виростати, зростати, підростати, підійматися, витягуватися.

Рудий (червоно-жовтого кольору, забарвлення) — рижий, рудоволосий, рудуватий.

Ситий (який не відчуває голоду) — неголодний, нагодований.

Сікти — рубати.

Сказати — мовити, проговорити, кинути, зронити, рубонутися, пролепетати, процідити, промимрити.

Ставати, стояти на заваді кому, чому; — перешкоджати, як більмо (більмом) на (в) оці бути (стояти)! ; як (мов) сіль (сіллю) в оці (в очах) бути кому; кісткою [як (мов) кістка] в горлі (поперек горла) [стояти, ставати] кому; стояти поперек (упоперек) горла; ставати на дорозі кому; поперек дороги стояти кому; бути (стояти) на перешкоді кому; вставляти (ставити) палиці (палицю) в колеса (в колесо) кому; ставити підніжку кому, чому.

Сумний — сумний, засмучений, невеселий, нерадісний, (*спів*) журний, журливий, плакучий, *д.* маркітний, *сил.* скорботний; (*похід*) жалобний; (*вістку*) прикрий; (*стан*) непривабливий, жалюгідний, безрадісний; (*нам 'ять*) недобрий; сумовитий, сумливий.

Сухий — безводний.

Сушити [собі] голову — мати на думці; мати думку (гадку); узяти на думку; (постійно думати) не сходити (не виходити, не йти і т. ін.) з думки; (міркувати, розмірковувати над чим-небудь) думати думу (думи, думку), нар.-поет.; прясти думи; гадати думу (думку, гадку, думки-гадоньки); повертати (повернути) розумом (мозком); розкидати (розкинути) розумом; (розв'язувати складне питання) голосу собі крутити

Сяяти і сяти — (*зорі*) ясніти, зоріти, променіти; (*відбитим світлом*) блищати, (*всіма барвами*) грати; (*очі*) світитися, горіти; сіяти.

Тоді — у той час, на ту пору.

Турбота (неспокійні думки про забезпечення, здійснення чогось) — клопіт, клопотання.

Удосвіта — до-схід-сонця, перед світом, на зорі, на світанні, на світанку, із сонцем, до третіх півнів, рано вранці, раннім-рано.

Улюблений — укоханий, люблений, *жм.* мазаний; (*стихію*) рідний, свій.

Усвідомити — збагнути, зрозуміти.

Фортеця — цитаделя, *ур.* твердиня, бастіон, укріплення.

Хвилювання (стан нервового збудження, напруженості) — збентеження, зрушення, непокій, збудження.

Хмара — скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші, зависле в повітрі) — хмаровиння, хмарина, облок, туча.

Цуратися — сахатися /як від чуми/ пекатися, уникати, триматися осторонь, відчуватися, р. цурати, *сил.* зрікатися, відмовлятися від (*чого*) гребувати *чим*.

Цуценя (маля собаки) — щеня, собача, собаченя, песеня, песик.

Чарівний, (*силу*) магічний, чародійний, чарівничий; (*слово*) чародійський; (*як міра вияву*) дуже гарний, неземний, небесний, принадний, чудовий; (*сон*) дивний, загадковий, фантастичний; (*голос*) мелодійний, милозвучний; (*красу*) спокусливий, чарівливий.

Шерсть (волосяний покрив тварин) — вовна, руно, вовнище, хутро.

(З моїми правками і вставками :Розвиток мовлення (старе зняла, а вставила виправлене; Повторення й узагальнення вивченого дати у кінці — після РМ, бо цей розділ без параграфа(мало год.)

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Значення мови в суспільстві. Українська мова — державна мова України	5
--	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Текст як продукт мовленнєвої діяльності.	9
§ 3. Типи мовлення. Особливості побудови опису Докладний переказ художнього тексту-опису предмета.	12

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 4. Лексичне значення слова. Тлумачний словник	16
§ 5. Однозначні й багатозначні слова	19
§ 6. Пряме й переносне значення слова	20
§ 7. Емоційно нейтральні та емоційно забарвлені слова	23
§ 8. Групи слів за значенням	26
§ 9. Синоніми	29
§ 10. Антоніми	34
§ 11. Узагальнення й перевірка знань із лексикології	38

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 12. Основа слова й закінчення змінних слів. Форми слова й спільнокореневі слова	42
§ 13. Значущі частини слова	45
§ 14. Правопис префіксів пре-, при-, прі-	49
§ 15. Орфограми в значущих частинах слова	51

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 16. Звуки мови і звуки мовлення	58
§ 17. Звуки мови. Види їх	61
§ 18. Позначення звуків мовлення на письмі. Абетка. Співвідношення звуків і букв	65
§ 19. Звукове значення букв я, ю, є, ї, щ	68
§ 20. Склад. Наголос	70
§ 21. Орфоепічний словник і словник наголосів	75
§ 22. Основні норми української літературної вимови	78

---

§ 23. Вимова наголошених і ненаголошених голосних. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] в коренях слів	81
§ 24. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом. Орфоепічна помилка	84
§ 25. Орфограма. Орфографічна помилка	88
§ 26. Основні правила переносу. Орфографічний словник	90
§ 27. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі. Уподібнення приголосних звуків	93
§ 28. Фонетичні засоби виразності мовлення	96
§ 29. Спрощення в групах приголосних	98
§ 30. Чергування у-в, і-й, з-зі-із	101
§ 31. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я. Сполучення букв йо,ьо.	103
§ 32. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я. Сполучення букв йо,ьо.	106
§ 33. Правила вживання апострофа	108
§ 34. Подвоєні букви. Вимова і написання слів із подовженими м'якими приголосними	110
§ 35. Написання слів із подвоєнням букв на позначення збігу однакових приголосних	113
§ 36. Написання слів іншомовного походження	115
§ 37. Найпоширеніші випадки чергування голосних звуків	117
§ 38. Чергування приголосних звуків	123
§ 39. Вимова і написання префіксів роз-, без-, з-(зі-, с-).	126
§ 40. Узагальнення та перевірка знань із фонетики, графіки, орфографії та орфоепії.	128

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ Й ПУНКТУАЦІЇ

§ 41. Словосполучення	130
§ 42. Словосполучення	133
§ 43. Речення	136
§ 44. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення	138
§ 45. Головні члени речення	140
§ 46. Другорядні члени речення (додаток).	143
§ 47. Другорядні члени речення (означення)	145
§ 48. Другорядні члени речення (обставина)	147
§ 49. Другорядні члени речення. Повторення	150
§ 50. Другорядні члени речення. Використання у мовленні	152
§ 51. Речення з однорідними членами	154
§ 52. Речення з однорідними членами	157

§ 53. Звертання	159
§ 54. Звертання	162
§ 55. Вставні слова	164
§ 56. Вставні слова	166
§ 57. Складне речення	169
§ 58. Складне речення	172
§ 59. Пряма мова. Діалог	174
§ 60. Пряма мова. Діалог	177
§ 61. Пряма мова. Діалог	179
§ 62. Пряма мова. Діалог	180
§ 63. Пряма мова. Діалог	182

ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 64. Повторення й узагальнення вивченого Україно, мій рідний край	186
---	-----

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

§ 65. Загальне уявлення про мовлення. Види мовленнєвої діяльності. Умови успішного спілкування	192
§ 66. Аудіювання як вид мовленнєвої діяльності.	194
§ 67. Особливості побудови розповіді. Твір-розповідь на основі власного досвіду	196
§ 68. Види помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у письмових переказах і творах. Вимоги до мовлення	197
§ 69. Особливості будови художніх і наукових описів. Вибірковий переказ тексту описового характеру в художньому стилі	199
§ 70. Складання діалогів.	203
§ 71. Читання як вид мовленнєвої діяльності, його особливості.	206
§ 72. Твір-опис тварини за власним спостереженням у художньому стилі	208
§ 73. Контрольний докладний переказ розповідного тексту з описом предмета	209
§ 74. Робота на виправленням помилок, допущених у контрольному переказі тексту-опису предмета	210
§ 75. Особливості побудови роздуму. Докладний переказ тексту-роздуму	212
§ 76. Листи рідним, друзям. Адреса	214

---

§ 77. Твір-роздум на основі власного досвіду	218
§ 78. Текст-інформація в газету	219
§ 79. Контрольний докладний переказ розповідного тексту	222
§ 80. Твір-опис предмета за картиною	222
§ 81. Твір-есе	224
§ 82. Докладний переказ тексту з поєднанням різних стилів мовлення	226
§ 83. Контрольний твір-роздум у художньому стилі	227
§ 84. Робота над виправленням помилок, допущених у контрольному творі	228
ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ	229
ДОДАТКИ	232
ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК	234

[illegible]

[illegible]

[illegible]

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Голуб Ніна Борисівна
Новосьолова Валентина Іванівна
Шелехова Галина Тарасівна
Ярмолюк Алла Володимирівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

для шкіл з українською мовою навчання

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор Бартош С.В.
Верстка Мирончик Ю.П.
Обкладинка Мирончик Ю.П.

Підписано до друку 09.10.2017 Формат 70х100 ¹/₁₆
Гарнітура Ньютон. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 21,125
Наклад 300 пр.

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.**

Віддруковано у
ТОВ «Видавничий дім «САМ».
01004, м. Київ, вул. Червоноармійська, 8,
тел. (044) 235-72-20.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
та розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3750, від 01.04.2010 р.